HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

V. N. Andrianov
Magyar hazafiak a szovjet partizánok soraiban a második világháború idején

Kristó—Makk—Szegfű
Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez

Rázsó Gyula
Buda, Bécs és Velence: az európai—török viszony katonai és politikai problémái (1521—1532)

4

XX. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1973

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

4

1973

ÚJ FOLYAM BUDAPEST XX. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

V. N. Andrianov, a szovjet hadsereg ezredese, a történelemtudományok doktora (Moszkva) — *Anderle Ádám,* a József Attila Tudományegyetem adjunktusa (Szeged) — *Dr. Kertész István* tanársegéd (ELTE, Budapest) — *Kristó Gyula* kandidátus, a József Attila Tudományegyetem docense (Szeged) — *Dr. Lagzi István* középiskolai tanár (Dunaújváros) — *Lengyel István,* az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense (Budapest) — *Makk Ferenc,* a József Attila Tudományegyetem adjunktusa (Szeged) — *Rázsó Gyula,* a Kulturális Kapcsolatok Intézetének osztályvezetője (Budapest) — *Szász Ferenc* ny. vezérőrnagy (Békéscsaba) — *Dr. Szegfű László,* a József Attila Tudományegyetem könyvtárosa (Szeged) — *Sztana Béla* ny. alezredes, a Zrínyi Katonai Kiadó felelős szerkesztője (Budapest) — *Urbán Aladár* kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense (Budapest) — *Molnár Éva, Viniczai István* és *Windisch Aladárné,* a Hadtudományi Intézet tudományos főmunkatársai, valamint *Balázs József, Godó Ágnes* kandidátus, *Molnár Pál, Dr. Papp Tibor, Pongó János* és *Rákóczi Katalin,* a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai

Szerkeszti a szerkesztő bizottság

Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Harsányi János, Háncs Ernő, Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Felelős szerkesztő:

Liptai Ervin

Főszerkesztő:

Balázs József

Szerkesztő:

Molnár Pál

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: 1250 Budapest, Pf. 7.
Telefon: 360-764

Kiadja a Zrínyi Katonai Kiadó

Budapest XIII., Dózsa György út 49. Postacím: 1553 Budapest. Pf. 31.
Telefon: 409-550

Megjelenik negyedévenként

Előfizetési díj: 1 évre 32,— Ft, 1/4 évre 8,— Ft

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőnél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra

Index: 25—371

73.2713/2-04 — Zrínyi Nyomda, Budapest. — F. v.: Bolgár Imre vezérigazgató

TANULMÁNYOK

MAGYAR HAZAFIAK A SZOVJET PARTIZÁNOK SORAIBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

V. N. ANDRIANOV

A Nagy Honvédő Háború folyamán sok magyar hazafi küzdött a szovjet partizánalakulatokban: magyar antifasisztákkal találkozhattunk a Brjanszk környéki, bjelorussziai és ukrajnai partizánosztagokban; országunk megszállt területein tevékenykedtek Sz. A. Kovpak, Sz. F. Malikov, M. I. Naumov, N. A. Prokopjuk híres magasabbegységeiben és más szovjet partizánalakulatok tagjaként; a szovjet partizánokkal vállvetve harcoltak a magyarok a fasiszták ellen Lengyelország, Csehszlovákia és saját hazájuk területén.

A különböző országok antifasisztái más népek partizánmozgalmaiban való részvételükkel fényes bizonyítékát adták az európai ellenállási mozgalomban tevékenykedő harcosok nemzetközi szolidaritásának. Nemzetközi egységük és szolidaritásuk alapja a nemzeti felszabadító harc antifasiszta jellege volt. Az ellenállási mozgalomban megmutatkozó nemzetközi összefogás érzésének a harc közös politikai célja és azon néptömegek osztályjellegű szolidaritása volt az alapja, akik arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a fasizmus szörnyűségeitől és megvalósítsák a társadalmi igazságosságot, szabadságot és testvériséget.

A harc céljainak közössége, az osztályjellegű szolidaritás, a kölcsönös baráti segítségnyújtás, a partizánerők nemzetközi összetétele meggyőzően cáfolja néhány burzsoá történész állítását az ellenállási mozgalom „apolitikus" voltáról, továbbá arról, hogy a mozgalomra jellemző demokratizmus és antifasizmus nem törvényszerű, hanem kívülről bevitt jelenség.

A különböző országok kommunistáit, miközben igazi hazafiakként hősiesen védték a nemzeti érdekeket, mindig — megingathatatlanul — a proletár nemzetköziség elvei vezérelték. A hazájuk védelméért folytatott hazafias harcot ők a nemzetközi antifasiszta felszabadító mozgalom alkotórészének tekintették. A kommunisták fáradhatatlanul hirdették, hogy a közös ellenség, a fasizmus elleni harcban nélkülözhetetlen valamennyi ország dolgozóinak szolidaritása.

Éppen ezért nem véletlen, hogy a második világháború éveiben több ország partizánosztagaiban különböző nemzetiségű antifasiszták harcoltak vállvetve a hitleristák ellen.

A fasizmus elleni harc internacionalista jellege világosan megmutat-

kozott már a Spanyol Köztársaság védelméért vívott küzdelmekben is. Éppen spanyol földön ütközött a fasizmus először olyan fegyveres ellenállásba, melyben aktív részt vállalt több — franciákból, csehekből, lengyelekből, belgákból, olaszokból, oroszokból, jugoszlávokból, amerikaiakból, angolokból, németekből, bolgárokból és számos más nép képviselőiből alakult — nemzetközi brigád. Nagy részt vállaltak e harcban a magyar kommunisták is. A magyar önkéntesekből 1200[1] harcost számláló zászlóalj jött létre. A zászlóalj a 12. nemzetközi dandár állományában harcolt; a dandár parancsnoka az ismert magyar író, az oroszországi polgárháború hőse, Zalka Máté (Lukács tábornok) volt. Az egész haladó emberiség érdekeit védelmezve a magyar nép 600 legjobb fia adta életét Spanyolországban a fasiszták elleni harcokban.[2]

Az első napoktól kezdve, amikor Németország hitszegő módon megtámadta a Szovjetuniót, a magyar antifasiszták országuk fasiszta kormányának megdöntéséért, különbéke megkötéséért, a demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatandó harcra buzdítottak. A háborúellenes és antifasiszta harc élcsapata a Kommunisták Magyarországi Pártja volt. A KMP Központi Bizottsága 1941. június 28-án és szeptember 1-én tartott ülésein határozatokat fogadott el, amelyekben megállapította, hogy a hitleri agresszió a legnagyobb veszélyt jelenti a magyar dolgozók számára. A KMP KB-a aláhúzta, hogy a magyar népnek érdeke a szovjetellenes háború beszüntetése, s elhatározta, hogy egész munkáját a fő feladatok megoldásának rendeli alá. Ezek: Magyarország felszabadítása a német imperialista elnyomás alól, a német hadsereg kiűzése az országból és a Szovjetunió elleni háború beszüntetése.

Nem volt tehát véletlen jelenség, hogy a fasizmus ellen harcoló szovjet partizánok soraiban magyar hazafiak is küzdöttek. Ez logikus folytatása volt a KMP internacionalista politikájának abban a küzdelemben, amelyet népe szocialista holnapjáért folytatott. Ez a harc még a teljes illegalitás körülményei közt, a Magyar Tanácsköztársaság 1919-ben elszenvedett veresége után sem szűnt meg.

Magyarország fiai különböző utakon kapcsolódtak be a Szovjetunió megszállt területein folyó partizánharcokba. Voltak közöttük politikai emigránsok, katonaszökevények, katonák, akiket szovjet partizánok ejtettek fogságba, börtönből és koncentrációs táborokból szökött politikai foglyok, s voltak olyan magyarok is, akik fogságba esés után antifasiszta iskolát végeztek.

A magyar hazafiak közül a szovjet partizánosztagokban az első harcosok a politikai emigránsok voltak. A politikai üldöztetések, megtorló intézkedések még a második világháború előtt arra kényszerítettek sok ezer magyart, hogy emigráljanak országukból. Ezen kívül magyar állampolgárok ezrei hagyták el a hazát a szegénység és a munkanélküliség miatt.

1 *V. Fomin*: Vengerszkaja Narodnaja Armija. Moszkva, 1965., 16. o.
2 Antifasisztkoe dvizsenyie Szoprotyivlenyija v sztranah Evropü v godü vtoroj mirovoj vojnü. Moszkva, 1962., 259. o.

A külföldön élő magyar antifasiszták nem tarthatták magukat távol más népeknek a reakció sötét erői ellen vívott harcától. Hazafias, internacionalista kötelességüknek tekintették harcolni a nácizmus ellen abban az országban, ahová a körülmények vetették őket. Az egyik, vagy másik ország területén folytatott antifasiszta küzdelem számukra egyszersmind a magyar nép szabadságáért vívott harcot jelentette.

Az elsők között lépett a szovjet partizánok soraiba Földes Pál, aki magyar politikai emigráns volt. Még 1926-ban belépett a KMP-be. Aktív politikai tevékenységéért 1930-ban letartóztatták és előbb 4 és fél, majd 5 év törtönbüntetésre ítélték. A börtönben letöltött 10 év után illegálisan a Szovjetunióba érkezett. 1941 októberében, amikor a hitleristák Moszkvához közeledtek, önként belépett abba a katonai egységbe, amely részt vett a világ első szocialista államának fővárosáért vívott csatában. 1942-ben azzal a kéréssel fordult a parancsnoksághoz, hogy irányítsák őt egy partizánosztaghoz az ellenség hátába. Kérését teljesítették. 1942 szeptemberétől 1943 júliusáig Földes a brjanszki partizánalakulatok állományában működött, amelyeknek harci dicsősége már abban az időben nemcsak a Szovjetunióban, hanem külföldön is visszhangzott. Itt sok harctevékenységben vett részt, és bomlasztó munkát végzett a partizánok ellen megtorló akciókat folytató magyar katonai egységek soraiban. 1943 októberében Földes Pált ismét az ellenség arcvonala mögé küldték, ahol a szovjet partizánokkal vállvetve 1944 márciusáig harcolt a hitleristák ellen. A parancsnokságtól kapott feladatok teljesítésében Földes Pál bátor, energikus és kezdeményező harcosnak bizonyult. A partizánharcban tanúsított érdemeiért szovjet állami kitüntetésekben részesült.

Néhány magyar antifasisztát, politikai emigránst a háború idején mélyen az ellenség hátában vetettek be. Közülük mindenekelőtt a magyar nép hős fiát, Pataki Ferencet szeretném megemlíteni.[3]

Pataki a Nagy Honvédő Háború kezdetén nem egyszer fordult a párt- és állami szervekhez azzal a kéréssel, hogy a fronton, vagy az ellenség hátában harcolhasson. 1943. augusztus 18-án ejtőernyős szervező csoport parancsnokaként a Kárpátokban dobták le azzal a feladattal, hogy a csoportjára építve hozzon létre partizánosztagot, létesítsen kapcsolatot a helyi partizánalakulatokkal és antifasiszta illegális szervezetekkel, aktivizálja a lakosságot a hitleristák elleni fegyveres harcra, s a szovjet hadsereg érdekében folytasson felderítő munkát.

3 Pataki Ferenc 1892-ben munkáscsaládból született. 1915-ben, az osztrák—magyar hadsereg katonájaként az orosz csapatok fogságába esett. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után Krasznojarszk városában nagy agitációs és propaganda tevékenységet folytatott annak érdekében, hogy a hadifoglyok a szovjethatalom mellé álljanak és belépjenek a Vörös Gárdába, valamint az internacionalista brigádokba. Aktívan harcolt a forradalom ellenségeivel szemben, közvetlenül részt vett a szibériai harcokban. A fehérek kétszer ítélték golyó általi halálra. 1918-ban belépett az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba. A Cseremhovo-i medence bányász partizán druzsinái törzsének főnöke lett. Részt vett Kolcsak foglyul ejtésében, s ezért harci díszfegyverrel tüntették ki. Kolcsak bandáinak likvidálása után a Cseremhovo-i medence Katonai-forradalmi Bizottságának elnöke volt. Az elkövetkező években az ellenforradalom, a banditizmus elleni harc területein harcolt, s 1923-tól kezdve a népgazdaság különböző vezető pozícióiba helyezték.

Pataki Ferenc csoportja — a feladatnak megfelelően — rövid idő alatt széles körű kapcsolatot létesített Huszt—Munkács körzetében az antifasiszta illegális harcosokkal. A helyi lakosság ruhával, élelmiszerrel segítette a partizánokat, búvóhelyül szolgáló lakásokat bocsátott rendelkezésükre, személyi iratokkal, élelmiszerjegyekkel látta el őket. Sok hazafi csatlakozott hozzájuk. Az 1944-es év kezdetére Pataki csoportja 190 tagot számláló osztaggá nőtt. A lakosok százai a partizánok összekötőiként aktívan hajtották végre a megbízásokat és értékes felderítési adatokat szereztek. Az osztag harcosai megtámadtak kisebb ellenséges katonai és csendőri alakulatokat, diverziót és szabotázst szerveztek, politikai munkát folytattak a lakosság között.

1943 októberében Pataki Ferenc az osztag egyik rádiósával Budapestre települt azzal a céllal, hogy a felderítő tevékenység hatókörét kiszélesítse. A magyar munkásosztály legjobb fiainak segítségére támaszkodva itt 1944 márciusáig működött. Ezzel egyidejűleg Pataki Ferenc — összekötőn keresztül — továbbra is irányította az általa létrehozott, a Kárpátokban tevékenykedő partizánosztagot.

1944 februárjában Huszton a csendőrök — Rác[4] nevű ügynökük segítségével — körülfogták a partizánokkal kapcsolatot tartó Logajdo család házát, ahol ebben az időben a Pataki-osztag felderítői tartózkodtak. Az összecsapás során a Logajdo család három tagját és három partizánt megöltek, néhány partizánt elfogtak. Tömeges letartóztatások kezdődtek. Pataki Ferenc osztagának feladásában aljas szerepet játszott a volt görögkatolikus pap, Kosel. A horthysták csupán a huszti járásban több mint 600 embert tartóztattak le, 34 partizánt kivégeztek. 1944. március végén Budapesten Pataki Ferencet és segítőinek egy csoportját is letartóztatták.

Pataki Ferenc a vizsgálat ideje alatti kínzások ellenére semmit sem vallott az ellenségnek, és mindvégig hű maradt a Szovjetunióhoz. A halálos ítélet kimondása után is rendíthetetlen maradt. Hozzátartozóinak a börtönből küldött egy levelében a következőket írta: „Nagyon sajnálnám, ha nem láthatnálak többé benneteket. Ebben az esetben éljetek helyettem is, és tegyetek mindent úgy, ahogy én tettem volna, amikor az élet megköveteli az embertől a teljes szívet, és tiszta bátor lelket...

Általában nem szomorkodom, és ha hamarosan meg kell halnom, nyugodtan várom azt az órát..."

1944. november 4-én az ítéletet Sopronban végrehajtották. Ebben a városban avatták fel 1969-ben a magyar nép hős fia, a halhatatlan kommunista Pataki Ferenc emlékművét.

A politikai emigránsok mellett több, a magyar hadseregből önként átállt katona is harcolt a szovjet partizánok soraiban. Az 1942-es év elején a brjanszki erdőkben állt át a partizánokhoz a kommunista Major József, aki a harci bevetések során bátorságával és hősiességével tűnt ki. „A boldog életért harcolok — mondta Major József —,

4 Rác a későbbiek folyamán együtt szökött a visszavonuló német fasiszta csapatokkal. Jelenleg az USA-ban él.

a hitlerista rabtartók és kapitalisták nélküli Magyarországért... Esküszöm, hogy addig fogom pusztítani a fasiszta bitangokat, amíg kezem bánni tud a géppisztollyal, és szemeim látnak."[5]

1942 júliusában Sztaraja Guta faluban önként átállt Sz. A. Kovpak partizán magasabbegységéhez 40 magyar katona és munkaszolgálatos. 1943 végére ebben a magasabbegységben már 100 magyar harcolt. Különösen kiemelkedett közülük a kommunista Tóth József, aki kezdetben egy partizáncsoportot vezetett, majd zászlóalj politikai biztos lett. A magasabbegységben hősi tetteivel vált híressé ez a félelmet nem ismerő magyar hazafi. A Lengyelország területén való portyázások idején, 1944. március 20-án, a Nyugati Bug folyón való átkeléskor Tóth József elvtársai visszavonulását fedezte. Egyedül maradva géppuskájával, az utolsó töltényig harcolt a fasisztákkal. A hősi halált halt partizán zsebében talált noteszban a következő bejegyzés volt olvasható: „Én büszke vagyok arra, hogy a magyar nép fia vagyok. Az a nagy tisztesség és szerencse jutott osztályrészemül, hogy védelmére kelhetek második hazámnak — Oroszországnak. Az ő ellensége — a mi ellenségünk. Oroszországért harcolva közelebb hozom a magyar nép felszabadulásának napját. Milyen kár, hogy nem minden honfitársam érti ezt meg... Eljön az idő, hogy megértik... Oroszország nélkül Magyarország szabaddá válása lehetetlen."[6]

Bátran harcolt a fasisztákkal Pálfi István — az Ukrajna területén működő Sz. F. Malikov partizán magasabbegységének katonája. Mint sok magyart, őt is erőszakkal sorozták be a rabló hadseregbe. Korosztyen környékén szolgált egy építőzászlóaljban. Egyszer a fasiszta parancsnokság az építőket is állományába soroló megtorló osztagot küldött az erdőbe a partizánok ellen. Az expedíció a partizánok csapdájába esett. A hitleristák kénytelenek voltak megfutamodni a harc színhelyéről. Korosztyenbe visszatérőben a megtorló osztag maradékai a város előtt egy vak öregemberrel találkoztak, akit egy kisfiú vezetett. A vereség hatására felbőszült főhadnagy osztagparancsnok megparancsolta, hogy tartóztassák le és akasszák fel őket, mint partizánokat. A vak öreg és a kisfiú halála megrázta Pálfit. Kiválasztva a megfelelő pillanatot, éjszaka gránátot dobott a főhadnagy szobájába, magához vette géppisztolyát és átszökött az erdőben levő partizánokhoz.

Pálfi a partizánok körében mondába illő erejével, bátorságával, kezdeményezőkészségével hamar tekintélyt szerzett magának. 1943 nyarán az ellenséges alegységek ellen sok diverziós akcióban és vakmerő támadásban vett részt. Jelentős számú fasiszta katonát semmisített meg, ellenséges szerelvényt siklatott ki, fasiszta könnyű harckocsit robbantott fel, zajtalanul némította el az ellenséges objektumok őrségét.[7]

1943 tavaszától Belorussziában, a Breszti területen, a Szerdlov-partizánbrigád tagjaként küzdött Moldoványi Ferenc magyar hazafi.

5 Novaja i novejsaja isztoria, 1961. 5. szám. 94. o.
6 Vtoraja mirovaja vojna, III. könyv. Moszkva, 1966., 174. o.
7 Pod odnim zpamenem. Moszkva, 1963., 74—79. o.

Apja az ellenállás aktív harcosa volt. Moldoványi már az első hadművelet során állhatatos és bátor partizánnak bizonyult. A hadműveleti terv értelmében az ellenséget aláaknázott mezőre kellett csalogatni és ott megsemmisíteni. A támadást az Ivanovszkij kerület Motol nevű helységében állomásozó hitlerista egység ellen indították. A partizánok egy csoportja — a „csalogató" szerepét játszva — titkon megközelítette az ellenséges helyőrséget és tüzet nyitott rá. Mihelyst azonban a hitleristák harcrendbe fejlődtek, a partizánok az elaknásított terület mentén megkezdték a visszavonulást. Az ellenség, hogy elvágja a partizánok visszavonulási útjait, harckocsikat és gyalogságot vezényelt egyenesen a mezőn keresztül. Annak ellenére, hogy néhány harckocsi felrobbant az aknákon, a fasiszták tovább üldözték a partizánokat, akik a dandár vezetősége által elhelyezett lesállások felé vonultak. Itt, a lesben álló csapat harcrendjében Moldoványi Ferenc és Szuskó Vladimir hidegvérrel és önuralommal tüzet nyitottak rájuk. Az ellenség megtorpant és nagy veszteségeket szenvedett. S amikor a partizánok többi géppuskája is bekapcsolódott a tüzelésbe, a fasiszták meghátráltak.

Moldoványi Ferenc az ellenség csapatainak elhelyezési körleteiben is tevékenykedett. Így Ivacevicsi faluban a magyar katonák egy csoportjával folytatott tárgyalásainak eredményeként sikerült a partizánok soraiba állítania 12 magyar katonát, akik bekapcsolódtak a hitleristák elleni harcba. Velük együtt részt vett a „Sín-háború" néven ismert akciókban. Ennek során számos csatát vívott a fasisztákkal. Moldoványi Ferencnek drága árat kellett fizetnie bátor cselekedetéért. A horthysták, megtudván, hogy Moldoványi átállt a partizánokhoz, kivégezték feleségét, apját és anyját.[8]

A szovjet partizánosztagok soraiban levő magyarok között voltak olyan hadifoglyok is, akik nem mindjárt léptek a fasizmus elleni fegyveres harc útjára. Így például a brjanszki partizánok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 25. évfordulóján fényes akciót hajtottak végre, szétverték a Silinka falubeli ellenséges helyőrséget, amelynek Parragh őrnagy, egy magyar fasiszta tiszt volt a parancsnoka. Az akció során közel félszáz magyart ejtettek fogságba, akiket a Krasznaja Szloboda faluban levő partizánbázisra vittek.

Őszintén megvallva, ezek a katonák különböző beállítottságú emberek voltak: némelyek megpróbáltak kihívóan viselkedni; néhányan, akiket megmérgezett a fasiszta propaganda, arra számítottak, hogy őket mindenképpen agyonlövik; voltak közöttük olyanok is, akik még az ételt és az orvosi segítséget sem fogadták el. Ennek a partizánalakulatnak abban az időben a már fent említett magyar kommunista, Földes Pál volt a tolmácsa. Földes tüzetesen elmagyarázta honfitársainak, hogy a szovjet partizánok szigorúan betartják a nemzetközi törvényeket, hogy a foglyok jövője a saját viselkedésüktől függ. Ezek a felvilágosítások azonban nemigen hatottak a foglyokra.

8 Uo. 178—187. o.

— Szégyenlem magam miattatok a szovjet emberek előtt — mondta nekik Földes. — Szégyenlem magam ez előtt a nemes lelkű ember előtt, aki úgy bánik veletek, mint gyerekekkel, pedig Usztariban a fasiszták felakasztották feleségét, anyját, apját pedig tűzbe dobták. Karjaiban halt meg sebesült barátja... Lehet, hogy ezt a ti golyóitok okozták... S most ő reggelit készít nektek, gondoskodik rólatok, szívélyesen beszélget veletek.[9]

A foglyok hangulata lassan változott, bár maradtak közöttük olyanok is, akik továbbra is ellenségesen nézték a partizánokat. Sokan viszont egyre figyelmesebben hallgatták Földes Pál szavait, kérve őt, olvasson fel nekik az újságokból, röplapokból; kérdezősködtek tőle, mi a helyzet a frontokon. S íme, egyszer Vaszilij Andrejev, a partizánosztag politikai biztosa, miután alapos beszélgetést folytatott minden fogollyal, ünnepélyesen bejelentette, hogy valamennyien szabadok és önmaguknak kell meghatározni saját helyüket a jövőben. S akkor az egyik fogoly azt javasolta honfitársainak, hogy ne tekintsék magukat foglyoknak, hanem csatlakozzanak a partizáncsaládhoz, hogy harcolhassanak minden nép közös ellensége, a fasizmus ellen. Ez az ember Névai László, a jogtudományok doktora volt. A többiek egyhangúan elfogadták javaslatát. Névai politikai munkás lett egy szovjet partizánalakulatban. A „Partizán Pravdá"-ban kinyomtatott, földijeinek, a magyar katonáknak rendszeresen továbbított levelei igen erős fegyvernek bizonyultak az ellenség bomlasztásában, erejének gyengítésében. Később Névai László a szovjet hadsereg százados lett.

A német fasiszták és csatlósaik keleti fronton elszenvedett vereségei következtében a magyar hadseregben a bomlás jelei mutatkoztak. A szökevények száma növekedni kezdett. A szovjet hadsereg erős csapásainak eredményeként az 1942—43. évi téli hadjáratban néhány ezer magyar katona és tiszt esett fogságba. A KMP Központi Vezetőségének Külföldi Bizottsága nagy munkát folytatott a hadifoglyok között. Leleplezte a horthysták soviniszta propagandáját, magyarázta a háború rabló jellegét, amelyet a magyar hadsereg a hitleristákkal együtt folytatott. A Külföldi Bizottság hirdette Magyarország hitlerista blokkból való kiválásának és az antifasiszta koalíció oldalára állásának szükségességét. 1943-ban a KMP KV Külföldi Bizottsága antifasiszta iskolákat szervezett a hadifoglyok számára. Az itt végzettek közül a későbbiek folyamán sokan beléptek a szovjet partizánosztagokba és a szovjet hazafiakkal egy sorban harcoltak a fasizmus ellen.

Ismeretes, hogy a partizánmozgalom, mint a népi harc egy fajtája, amelyet a népek a külső és belső elnyomók ellen az ellenség által ellenőrzött területeken folytatnak, különböző formát ölthet. A partizánmozgalom legaktívabb és legmeghatározóbb formája a fegyveres harc. Sajnos, az ellenállási mozgalom Európa megszállt országaiban a Nagy Honvédő Háború kezdetéig, a helyi burzsoázia végzetes nép-

9 Uo. 171—172. o.

ellenes politikája miatt, leginkább passzív formákban jelentkezett. Később viszont, a szovjet hadsereg győzelmeinek hatására, ez a mozgalom mind lendületesebbé, aktívabbá kezdett válni. A Hitler-ellenes burzsoá körök azonban még ilyen körülmények között is minden módon fékezték a partizánharc fejlődését.

A fasizmus elleni fegyveres harc fő szervezői a megszállt országokban a kommunista pártok voltak. Rájuk hárult a feladat, hogy leküzdjék a burzsoá ellenállási szervezetek vezetői többségének makacs ellenállását, amikor a megszállók elleni fegyveres harc szükségességének és időszerűségének kérdése került eldöntésre. E szervezetek vezetői — a „passzív kivárás" politikáját követve — azt tartották, hogy a fegyveres megmozdulások az angol—amerikai csapatok megérkezéséig „veszélyesek" és szükségtelenek. E csapatok segítségével remélték országaikban a háború előtti állapotokat visszaállítani. A burzsoá ellenállási szervezetek, ha létre is hozták (leginkább külföldön) harci alakulataikat, elsősorban a hatalom megkaparintására akarták őket felhasználni — a háború befejező szakaszában.

A dolgozó tömegek és a kizsákmányoló osztályok politikai céljai a fasizmus elleni harcban messze nem voltak azonosak. Ebből ered az antihitlerista burzsoá körök „kivárási" politikája, a félelem népük felfegyverzésétől, törekvésük az ellenállás kommunisták vezette baloldali erőinek likvidálására. Igaz, a burzsoá ellenállási szervezetek néhány katonai csoportja aktívan részt vett az antifasiszta harcokban. Ez azonban nem volt tipikus jelenség. Egészében véve a hitleristák elleni fegyveres harc — az esetek többségében — az ellenállás burzsoá vezéreinek „kiváró" és „visszatartó" politikája ellenére fejlődött. A külföldi országok progresszív erőinek a fegyveres harc fejlesztésében a Szovjetunió nyújtott segítséget.

Ez a segítség főleg abban a meghatározó szerepben fejeződött ki, melyet a szovjet—német arcvonal játszott, ahol a fasizmus fő erői voltak lekötve, ahol a szovjet hadsereg az ellenség legharcképesebb hadosztályait őrölte fel. Mindennek tükröződnie kellett a hitlerista rendszerek gyengülésén az általuk megszállt országokban; azon erők mennyiségének csökkenésén és minőségének romlásán, amelyeket bevonhattak az „új rend" fenntartására, az antifasiszták elleni megtorló akciók folytatására.

Emellett azonban a Szovjetunió — teljesítve internacionalista kötelességét — közvetlen segítséget is nyújtott a külföldi országok dolgozó tömegeinek a partizánmozgalom fejlesztéséhez: a partizánharc specialistáit és a feltétlen szükséges anyagi eszközöket irányította ezekbe az országokba. Ezzel a céllal 1944-ben több szovjet partizán-alakulat indult portyára Lengyelország és Csehszlovákia területeire. Ezenkívül Közép- és Dél-Kelet-Európa egy sor országában légi úton számos szervező csoportot vetettek be. Ezek állományát szovjet partizánok és külföldi antifasiszták alkották, soraikban nem kevés magyar hazafi is volt. A szervező csoportok állományában magyar politikai emigránsok és olyan magyar katonaszökevények is helyt kaptak, akik antifasiszta iskolát végeztek és speciális felkészítésben vettek részt.

Az egyik ilyen csoport parancsnokának helyettese Zalka András volt — az ismert író, Zalka Máté unokaöccse. Zalka András munkáscsaládból származik, s már 1932-ben, 19 éves ifjúként aktív politikai életet kezd a KIMSZ soraiban. 1934-ben belép a kommunista pártba. Még ebben az évben letartóztatják kommunista irodalom terjesztéséért. Háromhónapos börtönbüntetése után folytatja munkáját a forradalmi és szakszervezeti mozgalomban Budapesten. 1936-ban önkéntesként Spanyolországba megy, s az egyik nemzetközi brigád tagjaként részt vesz a fasiszták elleni harcban. 1939-ben a Szovjetunióba érkezik, mint politikai emigráns.

A szervező csoportot, amelynek egyik vezetője Zalka András volt, 1944 júliusában vetették be Csehszlovákia területén. A harcokban Zalka András bátor és kezdeményező parancsnoknak bizonyult. Aktívan részt vett a szlovák hadsereg bomlasztásában és a német megszállók elleni fölkelés szervezésében. Zalka András nagy munkát végzett a szlovák hadsereg katonáiból, tisztjeiből és a helyi lakosságból verbuválódó partizánalakulat megszervezésében. A magasabbegység, amelyet az ő szervező csoportjuk hozott létre, hat partizánosztagból és egy lovasszázadból állott, s összesen 584 harcost számlált.

A magyarul, németül, franciául, spanyolul és oroszul beszélő Zalka András gyakorta vezetett felderítő csoportokat, amelyeket speciális feladatokkal irányítottak az ellenség hátába. Bátorságáért és vakmerőségéért szovjet kormánykitüntetésekben részesült.

Ugyancsak e szervező csoport tagjaként került bevetésre még két magyar — Czinna Ferenc és Ács István volt hadifogoly, akik antifasiszta iskolát végeztek. 1944 júliusától 1945 februárjáig az ellenség hátában működve bátor partizánnak bizonyultak.

A Szovjetunióból külföldi területre ledobott szervező csoportok létszáma a helyi hazafiakból és az ellenség szökött katonáiból általában gyorsan „szaporodtak". Egy idő múlva e csoportok bázisán partizánosztagok, sőt magasabbegységek jöttek létre. Így például az a 19 tagú szervező csoport, amely N. V. Volkov vezetésével 1944 szeptemberében csehszlovák területen kezdte meg működését, egy bizonyos idő után a mintegy 600 főt számláló „Halál a fasizmusra" partizánbrigáddá nőtt. Érdekes megjegyezni, hogy a brigádnak 416 magyar tagja volt. 1944 szeptemberétől 1945 márciusáig a „Halál a fasizmusra" brigád partizánjai felrobbantottak 2 hidat, kisiklattak 2 ellenséges szerelvényt, megsemisítették az ellenség 315 katonáját és tisztjét, körülbelül 40 gépkocsiját és sok más technikáját.

Az 1944 szeptemberében ugyancsak csehszlovák területre ledobott Sz. G. Morozov vezette másik szervező csoportból fejlődött ki a 345 főt számláló „Bosszúállók" partizánbrigád. A bevetés pillanatában ez a csoport mindössze 19 emberből állt. A „Bosszúállók" brigádban voltak szlovákok, csehek, magyarok, oroszok, ukránok és más nemzetiségek képviselői is. A brigádban 36 magyar szolgált. A megalakítás pillanatától a felszabadító szovjet hadsereg csapataival való egyesülésig a „Bosszúállók" brigád 34 ütközetet vívott, felrobbantott 3 hidat, és 9 nagyszabású szabotázsakciót hajtott végre az ellenség hátában.

Az említett brigádokban harcoló magyar partizánokat a parancsnokság nagyra értékelte. Íme néhány idézet a magyar partizánok harci jellemzéseiből: a „Bosszúállók" brigád 2. osztagának harcosa, Weisz István (született 1919-ben Budapesten) „... 1945. január 15-én a magyar hadseregből átállt a partizánokhoz, s belépett az osztagba, melyben 1945. március 25-ig harcolt. A partizánosztagban töltött időszakban aktívan küzdött a németek ellen. Két alkalommal vett részt az ellenség által őrzött objektumok elleni támadásban, a Sztarije Gorü falu környéki támadásban és műút aláaknázásában. A csatában bátran és vakmerően viselkedett. Fegyelmezett és megbízható..."

Az 1. osztag harcosa Pataki Árpád (született 1922-ben Ajnácskőn, feledi járás) „... 1942-től 1944-ig a magyar hadseregben szolgált. Börtönbe zárták háborúellenes propaganda miatt. A börtönből (Banská Bystrica) megszökött és 1945. február 1-én a partizánosztagba lépett, ahol 1945. március 25-ig tartózkodott... Részt vett akciókban, német helyőrség elleni támadásban és a partizánkerület védelmében. Minden esetben bátran tevékenykedett. Kezdeményező..."

A 2. osztag harcosa Róth József (született 1913-ban Kisvárdán) „... az osztagba 1945. január 15-én lépett be (a magyar hadseregből állt át) és 1945. április 25-ig maradt soraiban. Az osztagban eltöltött idő alatt aktívan küzdött a németek ellen. Két alkalommal vett részt őrzött objektumok elleni támadásban (vasúti híd és alagút), részt vett ellenséges hadoszlop elleni harcban, aláaknázott műutat. Az ő részvételével összesen 60 németet semmisítettek meg. A harcokban bátran és merészen cselekedett. Fegyelmezett..."

1944 őszén Csehszlovákia területén magyar hazafiak is működtek azokban a partizán magasabbegységekben és osztagokban, amelyeket szovjet parancsnokok, P. A. Velicsko, E. P. Voljanszkij, I. D. Dibrova, A. Sz. Jegorov, V. A. Karaszev, V. A. Kvitinszkij, V. A. Kuznyecov, A. I. Kurov, A. A. Martinov, N. A. Prokopjuk, D. M. Rezuto, A. Sz. Szagyilenko, A. A. Sznyezsinszkij, M. I. Sukajev és mások vezettek. Sok szökött magyar közvetlenül részt vett a szlovák népi fölkelésben. Alá kell húznunk, hogy a Szlovákiában kialakult széles partizánmozgalom nagy hatással volt az 1. magyar hadsereg szétbomlására. A partizánok és a szovjet hadsereg oldalára most már nemcsak kisebb csoportok, hanem nagy alegységek is átálltak.

A külföldön működő szovjet partizánalakulatok kiváló harci tulajdonságokkal rendelkeztek. A szovjet ember határtalan hazaszeretete, a fasizmus elleni harc igazságosságának tudata, nagy történelmi missziójának mély átérzése, rátermettsége, józan paraszti esze, önfeláldozó készsége az emberiség jövője érdekében, törekvése, hogy erejének maximumát adja az ellenség szétverésének meggyorsításához — mindez széles bázist biztosított a partizánharc hatékony eszközeinek alkotó alkalmazására. A magyar hazafiak, akik a szovjet partizánokkal együtt tényked tek az ellenség hátában, elsajátították szovjet bajtársaik gazdag harci tapasztalatait, megtanulták tőlük a partizánharc művészetét. Mindez emelte azoknak a partizánalakulatoknak a harckészségét, amelyeknek zömét magyar antifasiszták alkották, és létre-

hozta a feltételeket, hogy működési területüket közvetlenül Magyarországra helyezzék át.

1944 őszén a Fábry József és Nógrádi Sándor vezette partizánosztagok, amelyek a Szlovákiában földetért szervező csoportokból nőttek ki, átlépték Magyarország határait. Ezek az osztagok a helyi lakosságból és a magyar hadsereg szökött katonáiból tovább gyarapodtak. Így például, a Fábry vezette osztag létszáma Magyarország területén 300 főre nőtt. A harcokban ezen osztag partizánjai 340 fasisztát semmisítettek meg és kb. 100 embert ejtettek fogságba.[10]

A magyar kommunista mozgalom aktív személyisége, Nógrádi Sándor által vezetett osztag, amely a salgótarjáni szénmedence területén működött, hamarosan 450 harcost számlált. Hozzá csatlakoztak az itt már működő partizáncsoportok is. Ez lehetőséget adott az ellenség nagy alegységeivel szemben folytatandó harcra. Így Abroncsospusztánál — kétnapos csatában — Nógrádi Sándor osztagának partizánjai megfutamítottak egy SS megtorló zászlóaljat.[11]

Aktívan tevékenykedett a magyar antifasiszta harcos Uszta Gyula vezette partizánosztag is. Ez az osztag az 1944. augusztus 8-án a Kárpátokban bevetett szervező csoportból fejlődött ki. Hamarosan csatlakozott hozzájuk egy másik osztag is, amelyet I. G. Priscsepa szovjet parancsnok vezetett. Valamivel több, mint két hónap alatt Uszta Gyula osztagának létszáma 28 főről 158 főre nőtt. Ezen kívül sok hazafi segítette a partizánok működését felderítésekkel, az osztag anyagi ellátásával, illetve a partizánok és az illegalitásban élők közötti kapcsolat fenntartásával.

Az Uszta Gyula vezette osztag az 1703—1711-es magyar nemzeti felszabadító harc vezetőjének, Rákóczi Ferencnek a nevét viselte. A harctevékenység két hónapja alatt az osztag partizánjai 7 katonai szerelvényt siklattak ki, vasúti hidat robbantottak, 1064 ellenséges katonát és tisztet tettek harcképtelenné. 1944 októberében a Rákóczi-osztag 10 napos harcot folytatott a felszámolásukra bevetett erőkkel; a harcok során a horthysták és hitleristák néhány száz halott és sebesült katonát, valamint tisztet vesztettek.[12] S bár ennek az osztagnak korlátozott létszáma volt, a magyar tábori csendőrség jelentéseiben mint „partizánezred" szerepelt.

1944 nyarán 11 szovjet—magyar szervező csoportot dobtak le Magyarország területére 166-os összlétszámmal.[13] 1944 végére pedig a partizánosztagok, amelyek Magyarországon működtek, már 2500 főt számláltak.[14] A horthysták kezén levő területeken harcoló partizánosztagok gerincét a szovjet hadsereg oldalára átállt magyar katonák alkották, míg a vezető magot azok a magyar kommunisták és hazafiak képezték, akiket a Szovjetunióban az antifasiszta iskolákon készítettek fel. A szovjet—magyar partizán szervező csoportok döntő többségét a Partizánmozgalom Ukrán Törzsén keresztül vetették be

10 *Nemes Dezső:* Magyarország felszabadulása. Budapest, 1960., 132. o.
11 *V. Fomin:* i. m. 24. o.
12 Antifasisztkoe dvizsenyije Szoprotyivlenyija ... 288. o.
13 Vtoraja mirovaja vojna ... 174. o.
14 *Nemes Dezső:* i. m. 141. o.

Magyarországon. Voltak esetek, amikor a szovjet partizánalakulatok parancsnoksága saját elhatározás alapján küldött magyarokat hazájukba, hogy szervezzék a fegyveres harcot. Így az Sz. A. Kovpak vezette magasabbegység kárpáti portyája alkalmával a magyar partizánokat hazaengedték, hogy országuk területén bontakoztassák ki a partizántevékenységet.[15]

A fasizmus ellen a szovjet emberekkel vállvetve harcoló magyar hazafiak életükkel és vérükkel bizonyították az internacionalizmushoz való hűségüket. E harcokban erősödött a szovjet és a magyar nép közötti barátság, erősödött a nemzetközi szolidaritás eszméje.

A második világháború idején külföldön harcoló antifasiszták részvétele az ellenállási mozgalomban — ezen belül a partizánmozgalomban — még nincs eléggé feldolgozva. A harcokat vezető kommunista pártok — a fasiszta terror körülményei között — illegalitásban működve nem őrizhették meg a szükséges dokumentumokat. A konspiráció érdekében gyakran egyáltalán nem készítettek részletes dokumentációt. A partizánalakulatok harctevékenységének körülményei szintén minimálisra csökkentették a tények és események dokumentálásának lehetőségét. A harci akciók során emellett sok igen fontos irat tönkrement, vagy maguk a partizánok semmisítették meg azokat. Néhány forrást pedig sikerült az ellenségnek megkaparintania, amelyeknek még nem akadtunk nyomára.

Elmondhatjuk azonban, hogy a szovjet és külföldi irodalomban jelentek meg munkák, memoárok az ellenállási mozgalom történetéről, amelyek internacionalista szellemben világítják meg a különböző népek antifasisztáinak részvételét az országuk határain túli partizánharcban. A vázolt körülmények aláhúzzák, hogy e probléma kutatásában még messze nem merítettünk ki minden lehetőséget. A jövőben még bizonyára sok jó könyv emlékezik meg a magyar nép legjobb fiairól, akik a szovjet partizánok soraiban és más népek ellenállási mozgalmában harcoltak a fasizmus ellen.

Ez a téma nem veszti el aktualitását, amíg léteznek kizsákmányoló osztályok. A szolidaritás az emberek között — az alapelv, amelyért mindig harcoltak a kommunisták — mindenütt visszhangra talál, ezért nem véletlen, hogy az imperialisták minden módon igyekeznek aláásni a kommunista és munkáspártok tekintélyét, megpróbálják eltitkolni az ellenállási mozgalom lényegét, össznépi jellegét és nemzetközi gyökereit.

Napjainkban az internacionalizmus erősíti a népek egyre növekvő ellenállását az új világháború kirobbantásával szemben. Osztályellenségeink nem alap nélkül félnek országuk népének béke- és szabadságmozgalmaitól. Attól tartanak, hogy háború esetén ez a mozgalom a harc fegyveres formájává változhat, melynek célja saját kormányaik megdöntése, a szociális elnyomás és egyenlőtlenség eltörlése olyan társadalom felépítése érdekében, amely kiirtaná a háború okait és boldog jövőt biztosítana az egész emberiségnek.

15 *Sz. V. Rudnyev:* Scsodennik pro Karpatszkij rejgy. Kijev, 1949., 69. o.

В. Н. АНДРИАНОВ:

ВЕНГЕРСКИЕ ПАТРИОТЫ В РЯДАХ СОВЕТСКИХ ПАРТИЗАН В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В период Великой Отечественной войны многие венгерские патриоты сражались в советских партизанских отрядах против гитлеровского фашизма и его приспешников. Мы можем встретиться с венгерскими антифашистами в партизанских отрядах, действовавших в районе Брянских лесов, в Белоруссии и на Украине, не мало число тех, кто на оккупированных территориях Советского Союза героически сражался в легендарных партизанских соединениях С. А. Ковпака, С. Ф. Маликова, М. И. Наумова, Н. А. Прокопюка и в других партизанских частях. Плечом к плечу с советскими партизанами венгерские участники сопротивления воевали против фашистов на территории Польши, Чехословакии, Югославии, а также на территории своей родины. Свою работу автор посвящает памяти этих венгерских партизан.

Автор статьи дает прежде всего анализ тех мотивов, которые побуждали лучших сынов венгерского народа взяться за оружие вместе с другими народами и прежде всего с сынами советского народа, и — если было нужно, — то жертвовать своей жизнью за свободу и независимость этих народов.

То обстоятельство, — констатирует автор очерка, — что в рядах советских партизан, сражавшихся против фашизма, боролись также и венгерские патриоты, не было случайным явлением. Это было логическим продолжением интернационалистической политики Венгерской Коммунистической Партии в той борьбе, которую она вела в течение десятилетий за социалистическое будущее венгерского народа.

В дальнейшем автор рассказывает, каким образом включились сыны Венгрии в партизанские бои, проходившие на оккупированных территориях Советского Союза, в ходе чего мы получим также и ответ на то, кем являлись эти патриоты. Среди них, — пишет автор, — были политические эмигранты, перебежчики и солдаты, попавшие в плен к партизанам; политические заключенные, бежавшие из тюрем и концентрационных лагерей, были также солдаты венгерской армии, попавшие в плен к советской армии, и окончившие в плену антифашистские школы.

Среди венгерских патриотов в советских партизанских отрядах первыми бойцами были политические эмигранты. Автор очерка прежде всего дает оценку их деятельности. Среди других он упоминает здесь Пала Фёльдеша, который «проявил себя смелым, энергичным и инициативным бойцом».

Многие венгерские антифашисты, политические эмигранты во время войны были заброшены в тыл противника. В числе их автор обращает внимание на деятельность казненного в Шопроне Ференца Патаки и его группы, состоявшей из 60 человек.

Наряду с политическими эмигрантами многие солдаты хортистской венгерской армии добровольно перешли к советским партизанам и сражались в их отрядах. Среди них был также и коммунист Йожеф Майор, который дал такую клятву: «Я клянусь уничтожать фашистских мерзавцев до тех пор, пока руки мои могут управлять автоматом, а глаза видеть»; комиссар батальона Йожеф Тот, который прикрывал отступление своих товарищей-партизан и до последнего патрона сражался с фашистами; Иштван Палфи, который завоевал авторитет своей достойной легенды силой, смелостью и инициативой; Ференц Молдованьи, который, будучи бойцом партизанской бригады имени Свердлова, отличился в вооруженных акциях против фашистов и в так называемой «Рельсовой войне».

Среди венгров, находившихся в советских партизанских отрядах, были также и военнопленные, которые не сразу вступили на путь вооруженной борьбы с фашизмом. Автор рассказывает, как удалось привлечь их к этой борьбе и каким образом

превратились они в неустрашимых партизан. В ходе этого автор дает оценку той просветительной работе, которая проводилась Заграничным Комитетом Венгерской Коммунистической Партии в рядах военноленных.

Как известно, Советский Союз, — выполняя свой интернациональный долг, — оказал также непосредственную помощь трудящимся массам зарубежных стран в развитии партизанского движения: из Советского Союза направлялись в эти страны специалисты партизанской борьбы и необходимые для этой борьбы материальные средства. С этой целью в 1944 году несколько советских партизанских частей — в составе которых были и венгры — были высланы в рейд на территорию Польши и Чехословакии. Кроме того немало организационных групп было сброшено с парашютами в ряд стран Средней и Юго-восточной Европы. В дальнейшем автор очерка описывает деятельность этих групп, отмечая при этом героизм сражавшихся в рядах партизан Андраша Залка, Ференца Цинна, Иштвана Ач, Иштвана Вейса, Арпада Патаки, Йожефа Рот и многих других венгерских партизан.

Осенью 1944 года на территории Чехословакии в партизанских соединениях и отрядах, возглавляемых советскими командирами, сражались и венгерские патриоты. Автор очерка констатирует, что венгерские патриоты, действовавшие в тылу противника, великолепно усвоили богатый боевой опыт своих советских товарищей, выучились у них искусству партизанской войны. Всё это повышало боеготовность тех партизанских частей, ядро которых составляли венгерские антифашисты, в результате чего были созданы условия для переноса района их действия непосредственно на территорию Венгрии.

В заключительной части очерка автор дает оценку боевых действий партизанских отрядов, которыми командовали Шандор Ноградн, Дьюла Уста, Йожеф Фабри.

Подводя итог, автор статьи приходит к выводу: «Борясь против фашизма плечом к плечу с советскими людьми, венгерские патриоты своей жизнью и кровью доказали свою приверженность интернационализму. В ходе этой борьбы крепла дружба между советским и венгерским народами, крепла идея международной солидарности.»

W. N. ANDRIANOW:

UNGARISCHE PATRIOTEN IN DEN REIHEN DER SOWJETISCHEN PARTISANEN ZUR ZEIT DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Resümee

Im Laufe des Großen Vaterländischen Verteidigungskrieges haben zahlreiche ungarische Patrioten in den sowjetischen Partisanenformationen gegen den Hitlerfaschismus und seine Satelliten gekämpft. In stattlicher Anzahl begegnen wir ungarischen Antifaschisten in den Partisanenverbänden um Brjansk, in Weißrußland und in der Ukraine, doch nicht gering ist die Anzahl auch jener, die in den besetzten Gebieten der Sowjetunion in den höheren Partisaneneinheiten der legendären S. A. Kowpak, S. F. Malikow, M. I. Naumow, N. A. Prokopjuk und als Mitglieder anderer Partisanenformationen heldenhaft gekämpft haben. Schulter an Schulter mit den sowjetischen Partisanen haben ungarische Widerstandskämpfer gegen die Faschisten auch in Polen, in der Tschechoslowakei, in Jugoslawien und auf dem Gebiete ihres eigenen Vaterlandes gekämpft. In seinem Werke stellt der Verfasser diesen ungarischen Partisanen ein Denkmal.

Der Verfasser analysiert vor allem, welche Beweggründe die Besten des ungarischen Volkes veranlaßt haben, zu den Waffen zu greifen und mit den Söhnen anderer Völker, vor allem der Sowjetvölker — wenn es sein mußte auch

mit der Aufopferung ihres Lebens — für die Freiheit und Unabhängigkeit ihres Volkes gegen den Hitlerfaschismus zu kämpfen.

Der Umstand, daß in den Reihen der gegen den Faschismus kämpfenden sowjetischen Partisanen auch ungarische Patrioten gekämpft haben — stellt der Autor fest — war keine zufällige Erscheinung. Dies war eine logische Fortsetzung der internationalistischen Politik der Ungarischen Kommunistischen Partei, die sie um die sozialistische Zukunft ihres Volkes seit Jahrzehnten geführt hat.

Dann spricht der Verfasser davon, auf welche Art und Weise sich die Söhne Ungarns in die auf den besetzten Gebieten der Sowjetunion geführten Partisanenkämpfe eingeschaltet haben, wobei wir auch erfahren, wer diese Patrioten waren. Es gab unter ihnen — berichtet er — politische Emigranten, Überläufer und solche Soldaten, die von den Partisanen gefangengenommen wurden, aus Kerkern und Konzentrationslager geflüchtete politische Häftlinge und dann auch solche ungarische Soldaten, die von der Sowjetarmee gefangengenommen wurden und dann eine antifaschistische Schule absolviert haben.

Von den ungarischen Patrioten waren in den sowjetischen Partisanenverbänden die ersten Kämpfer politische Emigranten. Auch der Verfasser würdigt vor allem ihre Tätigkeit. Unter andere erwähnt er hier Pál Földes, „der sich als tapferer, energischer und initiativer Kämpfer erwies".

Mehrere ungarische Antifaschisten, politische Emigranten wurden während des Krieges tief im Rücken des Feindes eingesetzt. Unter diesen erwähnt der Verfasser die Tätigkeit des in Sopron (Ödenburg) hingerichteten Ferenc Pataki und seiner Gruppe.

Neben den politischen Emigranten haben auch mehrere, aus der ungarischen Horthy-Armee freiwillig übergetretene Soldaten an der Seite der sowjetischen Partisanen gekämpft. Unter diesen befanden sich auch der Kommunist József Major, der versprochen hat: „... so lange werde ich die faschistischen Schurken vernichten, bis meine Hände die Maschinenpistole bedienen und meine Augen sehen können", József Tóth, der politische Kommissar eines Bataillons, der den Rückzug seiner Partisanenkameraden deckend bis zur letzten Patrone gegen die Faschisten gekämpft hat, István Pálfi, der mit seiner legendären Körperkraft, seinem Mut und seiner Initiative sich Ansehen erwarb, Ferenc Moldoványi, der sich als Mitglied der Partisanenbrigade Swerdlow in den bewaffneten Aktionen gegen die Faschisten und im sog. „Gleisenkrieg" auszeichnete.

In den Reihen der sowjetischen Partisanenverbände befanden sich auch ungarische Kriegsgefangene, die nicht gleich den Weg des bewaffneten Kampfes gegen die Faschisten beschritten. Der Verfasser erzählt, wie sie gewonnen werden konnten und wie sie zu unerschütterlichen Partisanen geworden sind, und erwähnt hierbei auch jene Aufklärungsarbeit, die die Auslandskommission der Ungarländischen Partei der Kommunisten im Kreise der Kriegsgefangenen vollbrachte.

Wie bekannt, hat die Sowjetunion — ihrer internationalistischen Verpflichtung entsprechend — auch den im Ausland werktätigen Massen Hilfe zur Entwicklung der Partisanenbewegung geleistet: sie hat Spezialisten im Partisanenkampf und die unbedingt notwendigen materiellen Mittel in diese Länder gelenkt. Mit diesem Ziel begaben sich mehrere sowjetische Partisanenformationen — auch mit Ungarn in ihren Reihen — zum Einsatz in das Gebiet von Polen und der Tschechoslowakei. Außerdem wurden auf dem Luftwege zahlreiche Organisationsgruppen in Mittel- und Südosteuropa abgesetzt. Im weiteren erwähnt der Verfasser die Tätigkeit dieser Gruppen und würdigt die stets mutige Standhaftigkeit von András Zalka, Ferenc Czinna, István Ács, István Weiß, Árpád Pataki, József Róth und anderer ungarischer Partisanen.

Im Herbst 1944 waren auf dem Gebiet der Tschechoslowakei in den höheren Partisanenformationen und Abteilungen, die unter dem Kommando sowjetischer Offiziere standen, auch ungarische Patrioten. Der Autor stellt fest, daß sich die im Rücken des Feindes tätigen ungarischen Patrioten die reichen Kampferfahrungen ihrer sowjetischen Kamaraden großartig angeeignet, die Kunst des

Partisanenkampfes von diesen erlernt haben. All dies steigerte die Kampfbereitschaft jener Partisanenverbände, die in ihrer großen Mehrheit von ungarischen Antifaschisten gebildet wurden und schuf die Vorbedingungen zur Verlegung ihres unmittelbaren Wirkungsgebietes nach Ungarn.

Im abschließenden Abschnitt würdigt der Verfasser die Kampftätigkeit jener Partisanenformationen, deren Befehlshaber Sándor Nógrádi, Gyula Uszta, József Fábry waren.

Als Schlußfolgerung stellt der Autor fest: „Die mit den Sowjetmenschen Schulter an Schulter gegen den Faschismus kämpfenden ungarischen Patrioten haben mit ihrem Blut und Leben ihre Treue zum Internationalismus bewiesen. In diesen Kämpfen wurde die Freundschaft zwischen dem Sowjet- und dem ungarischen Volk gestärkt, ebenso die Idee der Internationalen Solidarität."

SZEMPONTOK ÉS ADATOK A KORAI MAGYAR HATÁRVÉDELEM KÉRDÉSÉHEZ*

KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC—SZEGFŰ LÁSZLÓ

Tudomásunk szerint a magyar határvédelemre utaló legkorábbi adat az 1043. évi német támadás leírása kapcsán bukkan fel az Altaichi Évkönyvben, amely említi azt az *opust* (ember alkotta objektumot), amellyel a Rábca vizét a magyarok elzárták.[1] Igaz, Anonymus már a magyar honfoglalás eseményeinek megkonstruálása során szól az országhatáron fából készült *clausuráról* (továbbá *obstaculum*ról),[2] de ez legfeljebb csak azt mutatja, hogy a magyarok a földrajzi adottságoknak megfelelően hol vizet, hol fát használtak fel a határvédelem céljaira, kronológiailag a honfoglalás korára nézve semmi esetre sem hasznosítható.

Ennek — a névtelen jegyző munkájának a honfoglalásra vonatkozó forrásértékét érintő kedvezőtlen megítélés[3] ismerete mellett — a határvédelem általános problematikáját illető megfigyeléseink is ellene mondanak. Egyrészt: adatok sokasága bizonyítja, hogy az egyes népek között a korai időkben több napi járóföldnyi (alkalmasint tehát több száz km-nyi) lakatlan, műveletlen elválasztó köz húzódott. Egyaránt megfigyelhetjük ezt pl.: a hunoknál,[4] a frankok és az avarok,[5] a besenyők és a kazárok, illetve a besenyők és a szlávok országa között.[6] Ha kivételt nem tűrő vaskövetkezetességgel aligha érvényesül is a tétel, miszerint a társadalomfejlődés alacsonyabb szintjein álló, kevésbé letelepült életmódot folytató, nagyobb számú mozgékony szabad lovassal rendelkező népek (az ún. „nomádok") megelégedtek a ter-

* A jegyzetekben alkalmazott rövidítéseket lásd a 657—658. oldalakon.

1 Catalogus I. k. Budapestini, 1937., 96. o.: factis machinis contra opus, quo fluvium Rapiniza occluserant.

2 SRH I. k., 64. o.: clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt. (Uo. 79. o.: firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum.)

3 *Kring Miklós:* A magyar államhatár kialakulásáról. MTI Évk. IV. k. Budapest, 1934., 25. o. — Komjáthy Miklós ekkor még Kring Miklós néven jelentette meg munkáit. (A szerk.)

4 *Priscos rethor:* Excerpta de legationibus. (ed. *C. de Boor*), Berolini, 1903., 170., 25—33. o.

5 *Szádeczky—Kardoss, Sámuel:* Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachligen Quellen. Szeged, 1972., 103., 105—106. o. (Acta Universitatis de Attila József Nominatae, Acta Antiqua et Archaelogica. Tom. XVI. Opuscula Byzantina. I. k.).

6 *Györffy György:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1958., 54., 58. o.

mészetes védelmi övek, lakatlan, puszta területek „gyűrűjével" szállásaik biztosítása céljából, hasonlóan a tendencia erejével hat, hogy a fejlettebb, inkább letelepült, támadásra csábító értékeket előállító társadalmak és népek (akár a kazárok[7] vagy akár az oroszok[8]) mesterséges védelmi rendszert (sáncot, sövényt) építettek ki. Adatok hiányában csak sejtésünknek adhatunk hangot: a IX. század végi magyar törzsszövetségnek aligha volt módja és szüksége mesterséges határvédő berendezések létesítésére,[9] a X. század vonatkozásában pedig már Kring Miklós ama gyanújának adott hangot, hogy a gyepűrendszer kiépítése és a kalandozások nem mindig hozhatók összhangba.[10] Ugyanakkor régóta kísért az az ötlet, hogy a X. századi magyar törzseket ún. belső gyepűk választották el egymástól. Ha ezek egyáltalán léteztek (puszta létüket illetően az esetleges analógiákon, bizonyos megfontolásokon kívül semmi *adat* nem áll rendelkezésünkre), „nomád" módra lakatlan térségek lehettek.[11]

Úgy ítéljük meg: a magyar határvédelem mint a kialakult (vagy kialakulóban lévő) feudális magyar állam király által megszervezett állami határvédelme jött létre, ilyeténmódon nem keletkezhetett a XI. századot megelőző időben. Az alábbiakban a magyar határvédelmet *ebben* az értelemben használjuk, és vizsgálatainkban megelégszünk azoknak a pontoknak a kitapintásával, azoknak a területeknek a felvázolásával, amelyek alkalmasak lehetnek *ennek* a határvédelemnek a majdani rekonstruálásához.

1. Indago, gyepű, preszeka, hag

A latin nyelvű oklevelek leginkább *indago* szóval utalhatnak a határvédelem természetes vagy mesterséges objektumaira. Több adat mutatja, hogy a latin *indago egyik* magyar megfelelője a gyepű szó.[12] Az indagónak egy *másik* ekvivalense gyep szavunk.[13] A nyelvészeti irodalom mind a gyepű, mind a gyep szót ismeretlen eredetűnek tartja, de lehetségesnek véli, hogy a két szó etimológiailag összefügg

7 Uo. 54. o.

8 *Hunfalvy Pál:* Magyarország helynevei (ismertetés), Századok 22. (1888), 450. o.

9 A X. századi *Liudprand* sokat idézett tudósításáról (Ungariorum gens . . . Quibusdam namque difficillimus separata a nobis erat interpositionibus, quas clusas nominat vulgus, ut neque ad meridianam, neque ad occidentalem plagam exeundi habuerit facultatem . . . Arnulfus . . . depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem . . . in auxilium convocat, Catalogus. II. k. 1469. o.) még újabban is olyan vélemény hangzott el, hogy a „gyepűket és az ún. avargyűrű-erődítményeket érti, de fonákul, mintha ezeket a nyugati népek építették volna a maguk védelmére". L. *Györffy György:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 225. o., 495. jz. (ifj. Horváth János jegyzete.) — A szövegtől azt az értelmet, hogy a clusákat a frankok építették volna, sem nyelvtanilag, sem tárgyilag nem lehet elvitatni. Más kérdés, hogy Liudprand tudósításának irodalmi remineszcenciája van (vagy lehet); erre l. *Fóti József Lajos:* Góg és Magóg. Irodalomtörténeti Közlemények 23. (1913), 47—48. o.

10 *Kring Miklós:* Magyarország határai Szent István korában. SzIE II. k. 477. o.

11 *Fodor Ferenc:* Adatok a magyar gyepűk földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 37. (1936), 128. o.

12 1225: indagines, idem [L. o id est] gepu, SO I. k. 16. o.; 1335: indagines vulgo gepew vocatas, Sztráray O. I. k. 93. o.; 1428: indaginis wlgo Gyepew dicte, OklSz. 317. o.; 1352-ben előfordult indago megjelölés folytatója a XVII—XIX. században Gyepű (kút, oldal) helynév, l. *Ila Bálint:* Gömör megye. II. k. Budapest, 1944., 112. o.

13 1419: Indago videlicet gep. OklSz. 316. o.

egymással.[14] A gyep szó jelentései között a XIII. századtól dokumentálható a műveletlen föld jelentése.[15] A gyepű eredeti jelentésének újabban a sövény értelmet tulajdonítják, szemben a fatorlasz, földhányás jelentéssel.[16] Úgy véljük, van lehetőség arra, hogy a gyepű őseredeti jelentését megállapíthassuk. Erre az indago szó ekvivalenseiként egyaránt szereplő gyepű és gyep kettősség mellett az a — jelentésbeli és alaki — keveredés mutathat, amely a gyep és a gyepű szavaink között a régiségen kívül nyelvjárásainkban is megfigyelhető.[17] Úgy gondoljuk, nem lehet komoly akadálya annak a feltevésnek, hogy közös eredetű gyep—gyepű szavunk legrégibb jelentése műveletlen (lakatlan) föld volt, amely azokat a térelválasztó közöket jelölhette, melyek a magyarságot más népektől (és alkalmasint a magyar törzseket egymástól) elválasztották. Amikor a XI. században a magyar határvédelem kialakult, jelentésmegoszlás történt (melylyel egyidejűleg a hangalak is változáson eshetett át): a gyep szó változatlanul tovább vitte az eredeti műveletlen föld értelmet, míg a gyepű szó a természetes védelmi öv átalakulásával a mesterséges védelmi rendszer objektumainak jelölésére csúszott át: sövény jelentése mellett kifejezetten mesterséges építmények — fatorlaszok, földhányások, erődítmények — megjelölésére is szolgált. Mindezek a jelentések oklevelesen is dokumentálhatók: XIII. századi adatok bizonyítják az indago szó árok[18] és gát[19] értelmét. Természetesen szóba sem hozható, hogy minden indago a magyar határvédelemre utal. Károly Róbert 1330. évi balsikerű havaselvi hadjáratának elmondása kapcsán mind az oklevelek, mind a XIV. századi krónikakompozíció utalnak ottani indagókra,[20] melyek valamilyen erődítményt jelenthetnek, s mentesek minden határvédelmi kapcsolattól. Maguk a magyarországi vonatkozású diplomák is differenciálnak a gyepűk funkciójának kérdésében. Néhány esetben az indagót kifejezetten királyi vagy országos indagónak mondják,[21] semmi kétséget nem hagyván az iránt, hogy itt a határvédelem tárgykörébe vonható gyepűről van szó. Más esetben a várnak az indagóját, feltehetően a vár körül levő erődítést (árkot stb.) említik.[22] Ismét más alkalmakkor egyetlen ember indagójára (gyepűjére) utal a forrás.[23] Ezzel összhangban a XV. szá-

14 TESz. I. k. 1126., 1127. o.

15 1257: in terram incultam, que gep vocatur, ÁÚO VII. k. Pest, 1869., 456—457. o.; 1414: in terra inculta, que diceretur geph, Zichy O. VI. k. Budapest, 1894., 302. o.; 1548: Ad quasdam incultas terras gyep appellatas, OklSz. 316. o.

16 *Mikesy Sándor:* Erdő gyapja, gyapjú, gyepű. Magyar Nyelv 51. (1955), 317. o.; *Imre Samu:* Gyepű, gyep. Magyar Nyelv 52. (1966). 213—214. o.

17 TESz I. k. 1126., 1127. o. — A gazdag anyagból legyen elég egyetlen adat idézése: 1779: Farkas-gyöp, 1802: Farkas Gyepü, Veszpr. ht. lex. 183. o.

18 1209: indagines vlla [ɔ: vel] fossata, CD III. k. 1. r. 73. o. — L. még ÁÚO XI. k., 134. o.

19 1256: ad indaginem que gath dicitur, HO VIII. k. Budapest, 1891., 70. o.

20 *Smičiklas, T.:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavonicae. IX. k., Zagrabiae, 1911., 535. o.; *Kristó Gyula:* Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged, 1966., 20. o. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica. Tom. XXI.)

21 1233: cum indaginibus regis, CD III. k. 2. r., 333. o.; 1256: indagines regni nostri, CD IV. k. 2. r., 380. o.; 1269: indagines Regni Polonie, ÁÚO VIII. k. 242. o.

22 1211: de indaginibus castri Almage, indagines castri Noilgiant, indagines Nicolai, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. k. Hermannstadt, 1892., 12. o.

23 1249: indaginis Budina, ad indaginem Budyna, ÁÚO VII. k., 298., 299. o.; 1314: per unam uallem que wlgo dicitur gepu Nicolai, AO I. k. 342. o.

zadi adatok a szőlő indagóját nevezik gyepűnek,[24] a XVI. században pedig indago birtokok közötti vesszőkerítést jelent.[25]

Természetesen az oklevelek nem minden esetben adják meg a gyepű funkcióját. A gyepű országos voltát ennek ellenére az esetek jelentékeny részében nem különösebben nehéz megállapítani: olykor az ad biztos útbaigazítást, hogy az indagót az országhatárral együtt említik, olykor pedig a megmerevedett középkori országhatárhoz való (viszonylagos) közelsége. Így nagy valószínűséggel tekinthető országos gyepűnek az az indago, melyet délnyugaton Bregana,[26] nyugaton Mihályi,[27] északon a Poprád folyó[28] és Ruszkin,[29] északkeleten esetleg Sztára,[30] továbbá Verecke[31] és Szolyva[32] mellett említenek. Más esetekben igen nehéz, sok szempont mérlegelését igénylő feladat az indago minősítése, mint a bihari Petrássolymos[33] vagy a gömöri Berzéte[34] indagói esetében, melyek a megállapodott középkori országhatártól igen messze esnek. Bizonyosan nem tekinthetők az országos gyepű részének a zarándi Tamásda körül említett indagók.[35] A magyar gyepű-kutatás egyik maradandó eredménye annak kimutatása, hogy amiként a magyar állam birtokába vette a Kárpát-medencét, oly módon tolódtak kijjebb és kijjebb[36] (illetve amilyen mértékben húzódott vissza — Nyugat-Magyarországon — a magyar állam hatósugara, úgy húzódtak vissza[37]) a gyepűk. Néhány esetben bizonyosan olyan indagókról szólnak az oklevelek, amelyeknél az oklevél keltének időpontjában már kijjebb tolódott a gyepű. Fentebbi példáink közül ilyen megítélés alá eshet a középkori országhatártól viszonylag távolabb eső Sztára melletti indago, feltétlenül túlhaladt már a gyepű 1277-ben a Szepes megyei, Hernád menti Matejócon is, amelynek ekkor régi gyepűjét említik.[38] Olykor — úgy tűnik — a túlhaladt gyepű is megmaradt, ez esetben a gyepűk többszörös rétegben helyezkedhettek el (mélységben tagozódott védelmi vonalként). Ilyenre gondolhatunk a Szolyva és Verecke mellett említett indagókat illetően. Mindenesetre bármiféle gyepű-rekonstrukciót nagymértékben megnehezít az a körülmény, hogy az adatok korántsem adnak képet az egész ország határvidékéről (igaz, bizonnyal mérvadó az a megállapítás, hogy a gyepűvonal nem volt folytonos Magyarországon[39]), de

24 1423: Ad indaginem vinearum wlgo Gywpu vocatum, Ad indaginem wlgo gepew vinearum, OklSz. 317. o.

25 1501: indagines seu . . . lusiones wigariter Poroglath, *Ila Bálint:* i. m. II. k. 398. o. — L. *Takáts Sándor:* Porgolád-kapu. Magyar Nyelv I. (1905), 413—414. o. — Az 1501-ben indagóval jelölt helyre 1796-ban gát kapu és gyepűre járó kifejezések vonatkoznak, l. *Ila Bálint:* i. m. II. k. 398—399. o.

26 1251: HO VI. k. 59. o.

27 1233: CD III. k. 2. r. 333. o.

28 1256: CD IV. k. 2. r. 380. o.

29 1277: CD V. k. 2. r. 414. o.

30 1335: Sztáray O. I. k. 93. o.

31 1241: SRH II. k. 561. o.

32 1263: ÁÚO VIII. k. 68. o.

33 1294: ÁÚO X. k. 153. o.

34 1352: *Ila Bálint:* i. m. II. k. 112. o.

35 1241: SRH II. k. 578. o.

36 *Karácsonyi János:* Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határairól. Századok 35. (1901), 1041—1042. o.

37 *Belitzky János:* Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. MTI Évk. IV. k. 65. o.

38 1277: in veterem Gepeu, KJ 2773. sz.

39 *Fodor Ferenc:* i. m. 124. o.

főleg az, hogy a még rendelkezésünkre álló adatok sem egyazon időpontra vonatkoznak, a gyepűk mozgásának kronológiai koordinátáit a legritkább esetben képesek megadni. A legnagyobb problémát azonban kétségtelenül az jelenti, hogy a magyar gyepűkről hiányoznak a XI—XII. századi adatok. Fel kell figyelnünk arra, hogy 1209-ben II. András a Pozsony megyei Szentgyörgy, Cseklész, Ivánka, Éberhard és Castellan prédiumok népeit,[40] 1225-ben és 1226-ban II. András és fia: Béla ifjabb király a borsmonostori apátság,[41] 1229-ben és 1230-ban ugyancsak ők a heiligenkreuzi egyház embereit mentik fel a gyepűkészítés és más, határvédelemmel kapcsolatos munkák kötelezettsége alól.[42] Mivel indagókra, gyepűkre vonatkozó adataink éppen a XIII. század második harmadától fordulnak elő nagyobb számban, úgy véljük, ezek az adatok márcsak azért is elégtelenek bármiféle gyepű-rekonstrukció elvégzésére, mert már a bomlásnak indult, hanyatló, sorvadó szakaszába jutott gyepűrendszert tükrözik. Régóta ismert, hogy e gyepűrendszer fenntartása a királyra hárult, s a királyi hatalom XIII. századi hanyatlásával töredezett össze e rendszer is, míg ezután funkcióját, határvédelmi szerepét a XIII. századtól a várak vették át.[43] A gyepűk igazi virágkora a forrásokban szegény XI—XII. század. Vajon rendelkezünk-e olyan speciális forrásanyaggal, amely alkalmas eligazításunkra e két évszázad határvédelmi viszonyaiban?

E forrásanyagot a kutatók régóta a helynevekben vélik megtalálni. Magunk úgy ítéljük meg, a gyepű-fogalom körébe vonható helynevek közül speciális jelentésénél (gyepűn túl)[44] fogva a *gyepűelve* megnevezések hasznosíthatók elsősorban. Jelen ismereteink szerint az ország négy vidékén bukkan fel e helynév, kivétel nélkül az ország északi, északkeleti részén. A *sárosi—szepesi* határon fekvő Berzevicével kapcsolatban említik 1511-ben a Gyepölységet.[45] *Sáros* megyében Lófalut, Kucsint, Trócsányt, Kohányt, Orsócot és az e tájon feküdt Kistrochant, Chaplyant és Kyzylt mondják XIV. századi oklevelek a Gyepöly kerületben fekvőnek,[46] *Zemplén*ben Jeszenő körzete szerepel XIV—XV. századi iratokban mint Gyepely kerületbe tartozó vidék.[47] *Ung* megyében 1284-ben Ungvár közelében északra Gyepűelv birtokról szól forrásunk.[48] Ezek az adatok több értékes következtetés levonására nyújtanak lehetőséget. Önmagában gyanút keltő, hogy e területeket a XIV—XVI. században kelt diplomák helyezik a gyepűn túli vidékre, akkor, amikor ezek már régen a gyepűn (és az országhatáron) belül estek. Ezek az elnevezések tehát felbukkanásuknál korábbi helyzetet rögzítettek a helynévvé merevedés konzervativizmusa követ-

40 ÁÚO XI. k. 134. o.
41 SO I. k. 16. o.; CD III. k. 2. r. 89. o.
42 ÁÚO I. k. 261—262., 270. o. (hamis oklevelek!).
43 *Tagányi Károly:* Gyepű és gyepűelve. Magyar Nyelv 9. (1913) 148. o.
44 L. pl. *Szabó T. Attila:* Az *elve* vízneveinkben. Magyar Nyelv 39. (1943), 73. o.
45 1511: Gyewpeelseg, *Tagányi Károloy:* i. m. 148. o.
46 1319: in Gebuel, CD VIII. k. 2. r. 207. o.; 1321: in districtu Gepul, Gy. A—Cs. [I.] k. 61. o.; 1374: in districtu seu terra Gyepeel, 1374: Gypelue, Cs. I. k. 301. o.; 1387: in districtu de Giepel, Zichy O. VI. k. 336. o.
47 1337: in provinciam Gepel, Sztáray O. I. k. 146. o.; 1413: in districtu Gepel, Sztáray O. II. k. 125. o.
48 1284: Gepevelv possessio, HO VII. k. 186. o.

keztében A terminus ante quem-et itt az oklevelek latin kifejezései megadják. A XIII. század közepén Tarkő vidékére, Smilnóra és Trócsányra vonatkozhatott *ultra indagines* kifejezés a gyepűelve szó szerinti fordítása.[49] Sajnos azt, hogy e helynevek a XI—XII. századból erednének, közvetlen módon nem lehet bizonyítani. Sőt, amennyiben a Sztára határában 1335-ben említett indago még akkor „élő" volt, valós helyzetet tükrözött az az 1337. évi oklevél, amely a Sztárától pár km-rel északabbra fekvő Jeszenő vidékét a gyepűelvébe sorolta.

Még kevesebb következtetés levonására nyújtanak lehetőséget a *gyepű* helynevek. A csak újabb korból ismert helyneveket a gyepű közszó kerítés, akadály jelentésben való továbbélése miatt eleve kívül kell hagynunk a vizsgálódások körén.[50] Szerfelett problematikusak azok a középkori helynevek, amelyek személynév+gyepű összetételéből alakultak. Az 1501-ben Kolozs megyében felbukkanó Orros Mathyas-gyepwye[51] helynév kapcsán már figyelmeztetett a kutatás: a gyepű-rekonstrukció szempontjából „megtévesztők lehetnek a késői adatok". Az itt szereplő Orros Mátyás a XV. század közepén élt.[52] Aligha részesíthető más elbírálásban az 1349. évi Zoltangypew,[53] az 1429. évi Cherezgyepewrethe,[54] az 1448. évi Makogevpevye,[55] az 1492. évi Chegegyewpwfw.[56] Alig hisszük, hogy az azonos névtipológia szerint keletkezett XIII. századi helyneveket pusztán az előfordulás viszonylagos koraisága miatt be lehetne vonni az országos gyepűk rekonstrukcióját célzó vizsgálatokba (pl. 1257: Bud gepwe, Chichov gepwe[57]), még akkor sem, ha egyik-másik helynév szomszédságában éppen a határvédelmi funkciótól elválaszthatatlan őrök bukkannak is fel.[58] Aligha lehet véletlen, hogy adatgyűjtésünk során két olyan „-gyepű" helynévvel is találkoztunk, melyet a latin szöveg útnak (via) minősít (1161—1173: Chebegepue, via; 1460: Ewthwelthamas-

49 1248: HO VII. k. 38. o. (hamis oklevél!); 1269: ÁÜO VIII. k. 242. o.; 1270: HO VIII. k. 131. o.

50 Közszóként tömegesen fordul elő a magyar nyelvterület egymástól olyan távol eső vidékein, mint Zala, Heves megye és a székelyföldi Háromszék. l. Zala fn. passim; Heves fn. I. k. passim; *Bogáts Dénes:* Háromszéki helynevek. *Csutak Vilmos* (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929., 52—71. o. passim. — Szép példa illusztrálhatja a XVIII. századból a gyepű szó „kerítés" jelentését Észak-Erdélyből: „A Bosa n. hegybe igen nagy szép gyümölcsös Gyepüvel körül véve", l. *Szabó T. Attila—Gergely Béla:* A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946., 49. o.; — így érthető a Borjú gyepü helynév felbukkanása a XVI. századi Erdélyben és Farkasgyepüé a XIX. századi Dunántúlon, l. *Imreh Barna:* Küküllő-, Maros- és Nyárád-vidéki helynevek a XVI—XIX. századból. Magyar Népnyelv. IV. k. Debrecen—Kolozsvár, 1942., 415. o.; Veszpr. ht. lex. 183. o.; Szöllőgyepü egyaránt előjön Somogyban és Észak-Erdélyben, l. *Piller Dezső:* Zamárdi község helynevei. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. VI. k. Veszprém, 1967., 302. o.; *Szabó T. Attila:* Nireş- Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII—XX. században. Cluj, 1937., 69. o. — A középkori, már említett (l. 23. jz.) gepu Nicolai helynév modern ekvivalense a XX. századi Gálgyepűje, l. *Benkő Loránd:* A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár, Magyar Népnyelv. VI. k. Debrecen, 1947—1949., 150. o.

51 Cs. V. k. 417. o.

52 *Balázs Éva:* Kolozs megye kialakulása. Budapest, 1939., 15. o. 32. jz.

53 *Itzkovits Emma:* Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest, 1939., 81. o.

54 *Márki Sándor:* Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. I. k. Arad, 1982., 226. o.

55 *Tagányi Károly:* i. m. 255. o.

56 MHN I. k. 66. o.

57 ÁÜO VII. k. 466. o.

58 Az ellenkező állítás alátámasztására azt kellene valószínűsíteni, hogy itt az országos gyepű egy-egy, a helynévben is megőrzött nevű őr által védett (gondozott) szakaszáról van szó.

gepew, via[59]). Hogy itt országos gyepűről szó sem lehet, azt az előbbi adat Veszprém megyei illetékessége egy csapásra eldönti. Sokkal inkább gondolhatunk itt a gyepű szó egy, torzóban maradt jelentésfejlődésére, amely „műveletlen föld" értelemből könnyen kiindulhatott. Végtére is a személynév+gyepű összetételből alakult helynevek az indago- (gyepű-) adatok ama csoportját tükrözhetik, amelyet fentebb egyetlen ember gyepűjeként értelmeztünk, ahol a gyepű esetenként eltérően jelenthetett árkot, kerítést, utat vagy akár még műveletlen földet, rétet is.

Érthetően különös figyelemmel fordulunk a középkori, pusztán gyepű alakot mutató helynevek felé. Mindössze néhány ilyent ismerünk. Kétséges, hogy a nyugat-bihari Gyapjú[60] ide vonható-e. A középkori Temes megyébe eső Gyepűről[61] Kniezsa István is úgy nyilatkozott: „ez már az előretolt második vonal volt."[62] A középkori Zala megye Gyepű helyneveivel azonban semmit sem kezdhetünk az országos gyepű-rekonstrukciója szempontjából. Az egyik puszta Zalaegerszeg határában,[63] a másik ma is létező helység — Gyepűkaján — a Balatoni felvidéken.[64] E helyeken országos gyepű — tudomásunk szerint — sohasem húzódott.

Nem hasznosíthatók a gyepűk kutatásában a Gyepes helynevek sem. Az etimológia bizonytalansága, a hangalaki keveredés miatt egyaránt eredhet a név gyep és gyepű szavunkból is. Tagadhatatlan: néhány Gyepes helynevünk olyan területen (volt) található, mely a valamikori országos gyepű közelségének gyanújába eshet: Sáros megye, Erdélyben a dobokai—kolozsi határ, Torda megye, a Székelyföldön Udvarhelyszék.[65] Ugyanakkor Zalaszentgrót vidéke, ahol a középkorban létezett, és Ajka vidéke, ahol ma is létezik (Bakony-) Gyepes helység,[66] nem vonható az országos gyepűk közelébe.

Gyepű szavunkkal a szlávban a *preszeka* egyezik. A temesi Gyepű helynevet a XV. században Preszakának is mondták,[67] ugyancsak Preszaka névvel illették Gyapjúpatakát is.[68] A szláv szó eredetileg — a prisekati incidere, bevágni igéből származván — bevágást jelentett, ebből az értelemből vezethető le egyrészt erdők bevágása, völgy, fákkal bekerített erdei tisztás, másrészt bekerítés, kerítés jelentése. E szót a román nyelv átvette, s előbbi jelentésében (vágott erdő), illetve az ebből kisarjadt méhkasok helye, méhes értelemben szókincsébe adaptálta. Románia Kárpátokon kívüli területén is a Presaca

59 ÁÚO XI. k. 38. o. (hamis oklevél!); *Kumorovitz L. Bernát:* Homokkomár, Mátésháza, Orbonok, Bodicz, Kontyán, Homokfalu, Szentmiklós és Aszaló Zala megyei falvak és tartozékaik határjárása 1460-ban. Ethnographia 69. (1958) 135. o.

60 1332—1337: Gapyu, Gapyo, Gy. I. k. 621. o.

61 1412: Gyepew, Cs. II. k. 39. o.

62 *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI-ik században. SzIE II. k. 389. o.

63 1424: Gyepew, Cs. III. k. 57. o.

64 1357: Gepu, Cs. III. k. 57. o.

65 1272: Gepuspotok, *Tagányi Károly:* i. m. 255. o.; 1326; Gepuserdeu HOklt, 198. o.; 1340: Gepusberch, *Balázs Éva:* i. m. 16. o.; 1398: Gyepuswelg, *Tagányi Károly:* i. m. 255. o.; 1566: Gyepes, Székely Oklevéltár. II. k. Kolozsvár, 1876., 196. o.

66 1274: Gyepus, Cs. III. k. 57. o.; 1212: Gepus, Cs. III. k. 232. o.

67 1496: Gyepew alio nomine Prezaka, Cs. II. k. 39. o.

68 1580: Giapiupataka, *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940., 327. o.; 1607: Preszaka másképp Gyapjúpataka, MHN I. k. 270. o.; 1692: Praeszaka, *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943., 332. o.

tizenegynéhány községnek adott nevet.[69] A Preszeka mind szláv, mind román nyelvterületen igen gyakori az újabb korban a Kárpát-medencén belül is.[70] A Preszeka helynevek a középkori Magyarország déli, horvát ajkú vidékén bukkannak fel, Zágráb és Körös megyében.[71] Noha az előbbi, Zágráb megyei Preszeka közel fekszik is a középkori magyar állam határához, mégsem hisszük, hogy ez befolyásolhatná véleményünket: a preszeka név nem tűnik alkalmasnak rá, hogy felhasználható legyen a gyepű-rekontsrukció számára.[72]

Nagyobb figyelmet érdemelnek a német Hag gyepű szóból eredt magyarországi helynevek. A XIII. század első felében a Lajta folyó mellett (talán Gálos, Miklósfalu vidékén) említett Hagenowe erdő itt akár országos indagóra utaló gyepűserdő is lehet.[73] További vizsgálatot igényel, hogy mennyiben minősíthető ilyennek a Vas megyei Karácsfa német neveként előforduló Hagensdorf elnevezés.[74]

Fentebb már utaltunk az indago szó gát jelentésére. Gát szavunk latin ekvivalense a clausura.[75] A dolog természetéből adódóan a clausura szó az esetek túlnyomó többségében nem jelölhet határvédelmi építményt, hanem más (árvízvédelmi, földhatár jellegű) funkciót betöltő földhányást.[76] Már középkorból dokumentálható szinonimája a gátnak az esztró (osztró).[77] Az eszteró közszóként ma is él a magyar nyelvterület egymástól távoleső pontjain is: a Győr megyei Enese, a veszprémi Marcaltó határában egyaránt a Rába kiöntései elleni védelmet szolgáló földhányást jelöl,[78] a szatmári Kölcse melletti Eszteró a Túr egyik kihalt ágának neve, az elnevezés bizonnyal a népi árvízvédelemmel kapcsolatos, a szó jelentése töltés.[79] Az osztró szónak azonban más értelme (és eredete) is van. A szláv ostrъ megfelelőjeként jelenthet élest,[80] de származhat a szláv ostrov sziget szóból is. Olyan nyelvészeti kritérium, amely önmagában eldöntené az osztró (esztró) szó eredetét és jelentését, nem ismeretes. Példaként említhetjük a szatmári Esztro falu nevét. Ez Maksai Ferenc szerint gyepű

69 KVT II. k. 2. r. 114. o.; MHN I. k. 272. o.; Alsófehér vármegye monográfiája. I. k. 2. r., Nagy-enyed. 1899., 746. o.; *Milleker Bódog:* Délmagyarország középkori fölrajza. Temesvár, 1915., 90. o.

70 Találomra tallózva az igen gazdag anyagban: a Sopron megyei Peresznyét a horvátok Priszaka névvel illették, l. RLO. I. k. 531. o.; Varasdban is van Preszeka falu, RLO. I. k. 530. o.; egy temesi Priszaka helynév tisztásra (KVT. II. k. 2. r. 125. o.), egy szilágyi Prisacă pedig méhesre vonatkozik *(Petri Mór:* Szilágy vármegye monographiája, III. k. 1902., 773. o.).

71 1242: Preseka, ÁÚO XI. k. 324. o.; Preseka, *Csánki Dezső:* Körösmegye a XV-ik században. Budapest, 1893., 63. o.

72 *Mikesy Sándor:* i. m. 313. o.

73 1230: CD V. k. 1. r., 293. o.

74 RLO. I. k. 228. o.

75 1267: ad clausuram wlgariter Chabaguatha uocatam, HO VI. k. 150. o.

76 1347: ad finem cuiusdam clausure in vulgo Chabagatafarka dicte, AO V. k. 88. o.; a baranyai Bodolya környékén, mely aligha fekhetett valamikor is országos gyepű közelében, viszont az e gátról nevet kapott Csabagáta „ex vtraque parte fluuii Karaso" (CD VI. k. 2. r., 29. o.) került el. — Az „ad clausuram regni" (HO VII. k. 5. o.) kifejezés nyilvánvalóan határvédelmi objektumra utal.

77 1226: ad clausuram aquae, vltra bibet [ɔ: bobet], quod dicitur vulgo Iztra, CD III. k. 2. r., 89. o.; 1426: fossatum vulgo Oztro nominatum, SO II. k. 107. o.

78 PH Fol. Hung. 1114. sz. XVIII. k. 284. o., LX. k. 281. o.

79 *Kálnási Árpád:* Kölcse község földrajzi nevei. Acta Iuvenum. Debrecen, 1966., 85. és 87 o..

80 1075: Ostra piscina, MES I. k. 56. o. — *Moór, Elemér:* Die slawische Ortsnamen der Theissebene. Zeitschrift für Ortsnamenforschung. 6. (1930), 33—34. o.: eszerint e Csanytelek körüli helynév az éles szóból ered, a Tisza éles kanyarulata idézhette elő a névadást, de a név jelölhetett egy csölöpökből álló vízművet is.

emlékét őrzi,[81] Kniezsa István szerint a szláv ostrov-ból eredt sziget jelentésű,[82] tehát a „névnek a magyar gyepűrendszerhez... semmi köze nincs."[83] Vagy idézhetjük a Nyitra megyei, a Vág folyóhoz közeli Osztró helynév[84] példáját. Ezt Kniezsa az ostrъ éles származékának tekinti, megemlíti ugyan, hogy az ostrov a szlovákban szigetet jelent, „itt azonban a Vágőr közvetlen közelében valószínűleg valami «vízi gát» lehetett."[85] Kniezsa tárgyi értelmezésével az szegezhető szembe: Osztró még ma is vizek között terül el, még inkább így lehetett ez 8—900 évvel ezelőtt, amikor a vidék szláv lakói — megítélésünk szerint — sziget jellegéből adódóan az Ostrov (Osztró) névvel illették. Az esztrók (osztrók) határvédelmi kapcsolatait illetően óvatosságra intenek egyéb adatok is. Egy Bihar megyei Esztrót maga a latin oklevél szigetnek minősít a XV. században.[86] A Sükösd határában levő Osztró helynévről az „öregek közül egyesek tudják, hogy a szó magyarul szigetet jelent."[87] Nem tekinthető a magyar határvédelem emlékének a korai (XII. századi) időszakban előforduló Dráva vidéki Sztró birtok sem, amely in Belkuz, vagyis a Dráva-síkság vizek járta lapályán feküdt.[88]

Máig megnyugtatóan nem tisztázott az országos gyepű és az országhatár közti kapcsolat, összefüggés kérdése. A régebbi szakirodalom magától értetődőnek vette a gyepű és a határ megfelelését, egybeesését.[89] Kring Miklós igyekezett valószínűsíteni azt a feltevést, hogy a gyepűvonal még legnagyobb kiterjedésekor sem volt azonos a magyar állam határával.[90] Hosszasan foglalkozott annak igazolásával, hogy a XIII. század közepéig nincs kialakult magyar országhatár,[91] illetve, hogy a magyar államhatár fogalma a XIII. század második felében formálódott ki.[92] Önmagában az Kring feltevése ellen szól, hogy a XIII. század közepe után hanyatló gyepűrendszer és — saját kronológiai rendszerén belül maradva — a XIII. század közepe előtti bizonytalan országhatár ilyeténmódon diakron és nem szinkron fogalmak. Az sem szólhat Kring mellett, hogy a magyar királyok a gyepűkön túl is adományoztak birtokokat, hiszen itt — mint láttuk — tulajdonképpen a Gyepűelve latin fordításáról van szó. Végtére is a gyepű és a határ kapcsolatára nem különböző — a határ szó jelentésével kapcsolatos és más jellegű — megfontolások, hanem csakis adatok deríthetnek fényt.

A kérdést, ha nagyobb hitele lenne, Anonymus eldönthetné, aki

81 1454: Ezthro, *Maksai Ferenc:* A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940., 135. o.
82 *Moór Elemér* (i. m. 33—34. o.) szerint a szláv ostrъ-ból ered.
83 *Kniezsa István:* Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Magyar Népnyelv. IV. k. Debrecen—Kolozsvár, 1942., 213. o.
84 1113: Stro, *Fejérpataky László:* Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892., 58. o.
85 *Kniezsa István:* A zobori apátság, 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Magyar Népnyelv. VI. k. Debrecen, 1947—1949., 20. o.
86 1473: Eztro, 1476: Ezterew, insula, *Jakó:* i. m. 242. o.
87 *Kapitány Ottó:* Sükösd község földrajzi neveinek és személyneveinek vizsgálata. Kézirat. H. é. n. 16. o.
88 1177: Scro, 1251: Ztro, Gy. I. k. 318. o.
89 *Karácsonyi János:* i. m. 1040. o.
90 MTI Évk. IV. k. 6—10. o.
91 Később módosított véleményét l. SzIE II. k. 481. o.
92 MTI Évk. IV. k. 11—23. o.

rendre az országhatárra helyezi a határvédő objektumokat.[93] Rogerius is az Orosz Kapunál említi az indagókat.[94] Ilyen irányban informálnak bennünket az oklevelek is. Egy szepesi királyi erdő 1256-ban a Poprád folyó mindkét partján az országos gyepűk és a lengyel határ között feküdt.[95] Zágráb várát IV. Béla Szlavónia országa vagy hercegsége határainak védelmére építtette, ugyanebben az időben a gyepűk Zágrábtól nyugatra a Száva menti Breganánál húzódtak.[96] Kétségtelenül frappáns választ ad a kérdésre az a körülmény, hogy gyakorlatilag egyazon időben a soproni Mihályinál országhatárt és országos gyepűt említenek az oklevelek.[97] Hogy a gyepű és az államhatár a XIII. században nagyjából egybeesett, számunkra vitán felül áll. Hogy hasonló helyzet állhatott fenn a XI—XII. században is, adatokkal nem tudjuk igazolni sem, cáfolni sem.

2. Porta, kapu

A gyepű-rekonstrukció során mindenkor nagy szerepet kaptak a kapuk és a kapu (szláv megfelelőinek tekintett Baranya [?], Barancs, Vrata, Verőce) helynevek.[98] Ismeretes, hogy török eredetű kapu szavunk[99] mai napig őrzi nagyobb nyílás, illetve ennek zárható szerkezete jelentéseit. A középkorban sem tekinthetjük a kaput a határvédelem kizárólagos szakszavának. Közszói mivoltában szerepel az aldunai Vaskapu nevében, továbbá a Maros ama szorosának megjelölésére, ahol a folyó kilép Erdélyből.[100] Itt természeti adottságok magyarázzák a Kapu helynév keletkezését; nem hisszük, hogy ez esetekben a gyepűkapu jelentést jogosult lenne ide vonni. Hogy milyen körültekintéssel minősíthetjük csak a kapukat (és a kapu helyneveket), Rogerius egyik passzusa igazolhatja: a Fehér-Körös zarándi szakaszán Nadab vidékén a környék lakói nagyon megerősítettek a tatárok ellen egy szigetet, ahová csak igen szűk és keskeny úton lehetett bejutni, az úton mérföldenként három kapu (porte) készült tornyokkal, és ezeken kívül mérföldenként minden oldalról nagyon erős indagók voltak.[101] E vidék nem fogható az országos gyepű valamikori közelségének gyanújába, különben is a szöveg nem hagy kétséget aziránt: e kapuk és „gyepűk" a tatárok elleni védelem céljából készültek a

93 Clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt, firmatis obstaculis constituerunt terminos regni Hungarorum, SRH I. k. 64., 79. o.

94 A tatárok „iam ad portam Ruscie pervenerant et indagines destruebant", SRH II. k. 561. o.

95 1256: inter indagines regni nostri, et confinia Poloniae, CD IV. k. 2. r., 380. o.

96 1266: ob tuicionem eorundem confiniorum, *Endlicher, Stephanus Ladislaus*: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangallen, 1849., 508. o.; 1251: ad Indagines et per indagines, HO VI. k. 59. o.

97 1231: in confinio regni Hungarie, CD. III. k. 2. r., 254. o.; 1233: cum indaginibus regis, infra quas indagines currit fluuius nomine Rabycha, CD III. k. 2. r., 333. o.

98 *Tagányi Károly:* i. m. 99., 259. o.

99 *Gombocz Zoltán:* Régi török jövevényszavaink. Magyar Nyelv 3. (1907), 251. o.; *Ligeti Lajos:* Régebbi török jövevényszavaink magyarázatához. (Kapu, koporsó.) Magyar Nyelv 30. (1934), 206. o.

100 1390: porta vulgo Capeu, Cs. V. k. 121. o.; 1337: Kapw, Gy. I. k. 163., 175. o.

101 SRH II. k. 578. o. A kapuk problematikájára l. még: *Viski Károly:* Adatok a székelykapu történetéhez. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője 21. (1929), 65—88. o. különösen: 68—69. o.

XIII. század közepén. Kapuja nemcsak a folyóvölgynek, szigetnek volt, hanem pl. a jobbágyteleknek (mely után adózni kellett), a városnak, a falunak,[102] a szőlőhegynek (szőlőgyepűnek) is.[103] Csak így érthető, hogy az újkorból ismert helynévanyagban tömegesen fordulnak elő Kapu helynevek. Igen csekély a valószínűsége, hogy ezek közül akár néhány is a XIII. század előtti, gyorsan mozgó gyepűkapuk emlékét őrizhetné. Nem ítélhetjük meg másként a Kapu helynév középkori anyagát sem. A személynév+kapu összetétel aligha jelentheti az országos gyepű kapuját.[104] Nem adnánk ilyen értelmet a rendkívül gyakran előforduló Kőkapu, Vaskapu helyneveknek sem.[105] Igaz, Anonymus az általa országhatárként kezelt meszesi kapuban kőkapukat emeltetett,[106] de könnyen belátható: kőkapuk máshol — hegyes vidéken igen gyakran — készülhettek akár emberi munka, akár a természet játéka révén, amelyeket az emberek a legkülönbözőbb célokra használhattak. Ugyanezt mondhatjuk a vaskapukról, amelyeket nem anyagukról, hanem erősségükről neveztek el.[107] A XIII. századból ismert, Siófok körüli Kapurév, a XVI. században faluként szereplő, Bátaszék melletti Kapu megint csak óvatosságra int.[108] Nagy körültekintést igényelnek az igen gyakran felbukkanó Kapos helynevek. Nem szólva most a Kapus (Kapos) helységekről — mint az Ung megyei Nagykapos, a tordai Mezőkapus, a dél-erdélyi Kis- és Nagykapus — csak azt említjük meg: Kapus völgy egyaránt volt (illetve van) Hont megyében és Észak-Erdélyben,[109] Kapus (Kapos) folyó (patak, víz) pedig Somogyban, Nógrádban, Szabolcsban és az erdélyi Kolozsban.[110] Balázs Éva egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy a gyepű-rekonstrukció szempontjából a kapus névhasználat gyakorisága miatt nem bizonyít.[111]

Magunk azonban a másik véglettől is óvakodunk: ha nem is hemzsegnek a XI—XIV. századi okleveleink az országos gyepűk kapuitól, néhány esetben biztos nyomra akadhatunk, különösen akkor, ha tudjuk: az országos gyepű és az országhatár — bizonyos korban — nagyjából megfelel egymásnak. Rogerius Magyarországnak Oroszországgal

102 L. pl. PH LX. k. 216. o.

103 *Piller Dezső*: i. m. 302. o.

104 1332: Bechkapva, AO II. k. 591. o Ezt az abaúji helynevet az oklevél völgynek minősíti, a névadás tehát természeti adottságokon alapul; 1283: Wekercapva, *Tagányi Károly:* i. m. 146. o.

105 1216: Cucopu, ÁÚO XI. k. 140. o. (Nógrád megye); 1352: Keukapu meta, AO V. k. 570. o. (Nyitra megye); 1435: Waskapw, Cs. I. k. 149. o. (Gömör megye). Még a szorosabb értelemben vett Magyarország és Erdély határán fekvő szilágysági Vaskapu helység (1525: Waskapw, *Petri Mór:* i. m. IV. k. 768. o.) nevében sem keresnénk egykori gyepűkaput.

106 „in porta Mezesina ... incole terre ... portas lapideas edificaverunt et clausuram magnam de arboribus per confinium regni fecerunt." SRH I. k. 64. o.

107 *Tagányi Károly:* i. m. 99—100. o.

108 1294: Kapurew, Cs. II. k. 616.; 1554: Kapu, *Káldy-Nagy Gyula:* Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960., 70. o.

109 1399: Capus, vallis, *Bakács István:* Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971., 200. o.; 1576: Kapus, völgy, SzDM II. k. 239. o.

110 1061: Kapus, fluvius, *Kumorovitz L. Bernát:* A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. XVI. k. Budapest, 1964., 53. o.; 1240: Kopuusfeu, HO VIII. k. 36. o.; 1381: kapus, aqua, Zichy O. IV. k. 184. o.; Anonymus: Copus, fluvius, SRH I. k. 67. o.

111 *Balázs Éva:* i. m. 16. o. — Mindenesetre 1244-ben Kapusd faluban a pozsonyi vár kapusai laktak (HOklt. 11. o. — hamis oklevél! —), akik nem tekinthetők a határvédelem szervezetébe tartozó elemeknek.

szomszédos határán említi az Orosz (másként Hegyi) Kaput.[112] Ugyanezt a kaput az orosz oldalon Magyar Kapunak nevezték.[113] Észak-Magyarországon, Késmárktól északra, Podolin, Toporc helységek és a Poprád vize táján említik a Lengyelország felé nyíló országkaput.[114] Sárosban a gyepűelvén említik a Lengyelországba vezető kijáratot.[115] Ugyanitt (Vörösalma vidékén) pár évtizeddel később Kapu helynév bukkan fel,[116] ez bizonyosan az országos kapu (a gyepűkapu) emléke. Nyugaton Kapuvár földrajzi fekvése és neve önmagában mutatja, hogy itt (országos) kapu melletti határvédő erődítményről van szó.[117] Ezt egyéb adatok is megerősítik. Említettük már, hogy az 1230-as évek két oklevele a Kapuvár melletti Mihályinál országhatárról és országos gyepűről szól, ha ehhez ide vesszük azt az 1226. évi adatot, mely a Kapuvár és Mihályi között fekvő Babóton túl vízi gátat, azaz osztrót említ[118] (amely ebben a környezetben bízvást országos határvédő objektumnak tekinthető), és ha tudjuk, hogy Babótnál kifejezetten kapuról (porta) emlékezik meg az egyik 1268. évi okmány,[119] Kapuvár minősítését illetően sem lehetnek kétségeink. Délnyugaton, a Mura folyónál a Német Kaput említik a források, mely a Németországba való átjárást biztosítja a stájerországi Radkersburg és a magyarországi Muraszombat között.[120]

3. Speculator, őr, strázsa

A magyar államhatárokat a középkorban speculatorok védték, akiket magyarul őröknek mondtak.[121] Megint csak az az egyik alapvető kérdésünk: vajon az őr szó a magyar határvédelem kizárólagos szakszava-e? Természetesen nemmel kell felelnünk. A XI. század 60-as, 70-es éveiben keletkezett, László-féle III. törvény várnépeket őrnek nevez.[122] Sajnos, őr szavunk eme jelentésének élettartamát nem áll módunkban meghatározni, de azt a — bizonyíthatatlan — lehetőséget, hogy az őr (szláv nyelvterületen: strázsa) helynevek ke-

112 1240: confinia Hungarie Ruscie continua Tartari devastabant ... portam Ruscie, que Montana dicitur, per quam in Hungaria patebat aditus, SRH II. k. 560. o.

113 1248: in Ruscia, sub magna porta Gallicie, que vocatur Vngarica, ÁÚO VII. k. 262. o.

114 XIII. század közepe: in porta regni nostri, versus Poloniam, CD IV. k. 2. r., 382. o.; 1272: portam in confinio Polonie, KJ 2154., 2155. sz. Kérdés, hogy a Késmárktól délre, Tamásfalva vidékén előforduló Kapu (1329: Kopu, Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. k. 1. r., Budapest, 1919., 58. o.) országos kapu emléke-e. Vö.: SzK 94. o.

115 1248: in exitu ad Poloniam, HO VII. k. 38. o. (hamis oklevél!).

116 1288: Prima transiens meta de ultra Copou, ÁÚO IX. k. 466. o.; 1322: pervenit ad locum qui Kopu dicitur, AO II. k. 36. o. Ugyancsak országos kapu lehet a bártfai kapu is, l. CD V. k. 3. r. 185. és 207. o.

117 1162: Copuu, castrum, SO I. k. 2. o.

118 L. 77. és 97. jz.

119 1268: in porta de Supron, quae Bobet vulgariter nominatur, CD IV. k. 3. r., 471. o.

120 1347: Vadit ad porticum seu transitum Nemethkapu vocatam in fossato inter Ciuitatem Redege et terram Belmura. L. még: Super quo fossato venit ad ipsum kapu et in magna via que venit de Theutonia, OklSz. 452. o.

121 1272: speculatorum nostrorum vulgariter Ewr dictorum, HO V. k. 46—47. o.; 1257: speculatoribus Zaladiensibus, ÁÚO VII. k. 465. o. — 1392: Speculatores wlgariter Zalaeur vocati, *Pesty Frigyes*: Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez, I. k. Pozsony, 1896., 213. o.

122 Hoc decreverunt, hanc legem constituerunt: ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congreget centuriones et decuriones eorum, qui vulgo ewrii vocantur, *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904., 172—173. o.

letkezésébe eme jelentés is belejátszhatott, nem szabad kizárnunk. Ehhez gyéren előforduló korai (XI—XII. századi) speculator szavaink sem adnak határozott útbaigazítást. Anonymus már az erdélyi honfoglalás kapcsán említ speculatort, viselője azonban bizonnyal az előkelőbbek (és nem a szegény közrendűek) közé tartozott.[123] A XIV. századi krónikakompozíció 1060-as évekbeli esemény kapcsán említ egy újvári speculatort.[124] Ez az adat minden valószínűség szerint — összhangban a László-féle III. törvény idézett passzusával — abaújvári várnépre vonatkozik. A Nagyszombat vidéki Bohunic határában 1113-ban említenek speculatorokat,[125] s az ugyancsak 1113-ban előforduló Nyitra megyei villa Spectaculi később Őr (Evr), majd a szláv környezetben Strázsa néven szerepel.[126] Amikor adataink megsokasodnak — a XIII—XIV. században —, az őrök szervezete már a felbomlás képét mutatja. A Vas megyei Gasztony spiculatorait 1269-ben V. István ifjabb király nemesíti;[127] Károly Róbert 1339-ben még megvédi szabadságukban a mosoni Gáta királyi spiculatorait, akik a német határt vigyázták, és inti a mosoni comest e szabadság megtartására,[128] de pl. 1393-ban a zalafői királyi spiculatorok magánföldesúri fennhatóság alá kerültek.[129]

Természetesen már a középkorban sem csak a határokat őrizték. Egy Magyarországon kelt, de külországi eseményt tárgyaló okmány szerint a hadsereg custosait is őröknek nevezték.[130] Custosnak (és speculatornak) hívták az erdőőröket is, bár őket magyarul erdőóvóknak mondták.[131] Őrizték a hidakat[132] és börtönöket is,[133] a börtönőr magyar neve talán csősz lehetett.[134] Maradtak ránk adatok a várkapuk őrzőiről is.[135] Azt természetesen nincs szándékunkban elvitatni, hogy a spiculator és őr szavak *egyik* fő jelentése a középkorban a határ őrzésével volt kapcsolatos: 1376-ban a pordányi spiculatorokat említi egy oklevél, két évtizeddel később a helységet Őrpordánynak írják,[136] mely a középkori országhatáron fekvő Sopron megyei Lajtapordánynyal azonos.

A középkor későbbi évszázadai is tevőleges szerepet játszottak az Őr- és Strázsa-helynevek keletkezésében. A török időkben államhatár

123 pater Ogmand speculator Tuhutum. SRH I. k., 65. o.

124 Quidam autem de speculatoribus, nomine Fanciska, qui erat de Novo Castro, SRH I. k. 366—367. o.

125 *Fejérpataky László:* i. m. 58. o.

126 *Tagányi Károly:* Nyitramegye helyneveinek magyarázata. Nyitramegyei Közlöny 8. (1888) 28. sz. 2. o. és 40. sz. 2. o.

127 CD IV. k. 3. r. 526. o.

128 CD VIII. k. 4. r. 375. o.

129 ZsiO I. k. 303. o.

130 1246: custodes exercituum . . ., qui vulgo Eur dicuntur, CD IV. k. 1. r. 418. o. (hamis oklevél!).

131 1230 körül: speculatoribus et Custodibus siluarum, CD III. k. 2. r. 460. o. (hamis oklevél!); 1274: custodes sylvarum. ÁÚO IV. k. 48. o.; 1353: Erdeuouou, OklSz. 196. o.

132 1280: custodes poncium, HO II. k. 15. o.

133 1219: officium eorum esset carceres custodire, VR 236. o.

134 *Heckenast Gusztáv:* Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970., 11. o. 20. jz.

135 1177: ad metas custodientium portas eiusdem (ti. bihari) castri, KJ 202. sz.; 1244: villa porcariorum nostrorum Castri Posoniensis, HOklt. 11. o. [hamis oklevél, vö.: *Herzog József*: A Kápolnai-család hamis oklevelei. Turul 54. (1940), 74. o.].

136 1376: spiculatoribus nostris . . . de Pordan, SO I. k., 422. o.; 1395: Ewrpordan, SO I. k. 520. o.

húzódott Magyarország közepén.[137] A kuruckor és 1848—1849 harcai is emléket hagytak a helynévi anyagban. A nép névmagyarázó etimológikus mondák keretében olykor még „emlékezik" a névadás indítékaira. A Szolnok melletti Strázsa-halom török őrhely volt, a Hatvan melletti Strázsa-hegy pedig magyar.[138] A magyaralmási és vajai Őrhegyen a kurucok álltak őrséget,[139] a szilágysomlyói Őrhegyen a XVIII. századi erdélyi parasztfelkelés résztvevői.[140] Szeged város XVIII. századi határán északi oldalon (Balástyánál) Eör halom, nyugati oldalon (Pusztamérgesnél) Strása halom állt.[141] A Nyergesújfalu vidékén lévő Strázsahegyen az 1809. évi francia hadjárat alkalmából állított őrök tanyáztak.[142] Baranyában a Strázsa gunyhó csőszkunyhó jelentésben fordul elő.[143] A kővágóőrsi Kis- és Nagyőrhegy állítólag azért kapta nevét, mert róluk Somogy és Zala (ma már Veszprém) megyék nagyobb része belátható.[144] Néhány Kolozs megyei falu közepét azért nevezik Sztrázsának, mert az éjjeli őr (sztrázsa) itt szokott tartózkodni.[145]

Főleg a hegyes-dombos, megfigyelésre, őrködésre (akár csak a célból, hogy a szomszéd falu legényeit megverjék[146]) alkalmas terepalakzatok igen gyakran kaptak a legkülönbözőbb névadási indítékkal Őrhegy nevet. A mai Heves megyében igen sokszor bukkan fel e név,[147] de másutt sem ritka. Nem lehetett ez másként a középkorban sem. A hegyvidéken Honttól[148] Borsodon,[149] Gömörön,[150] Szepesen[151] át Kolozsig,[152] Tordáig[153] húzódik az Őrhegyek íve. E vidéken — Zemplénben,[154] Szabolcsban,[155] Szilágyban (a középkori Dobokában)[156] — divatos az Őrmező is. Erdélyben ismerünk — később már Strázsa néven — Őregyházat.[157] Kérdés, hogy ezeket az adatokat — talán az egyetlen szepesi kivételével — kapcsolhatjuk-e a korai magyar határvédelem problematikájához. Mert igaz, hogy a Kolozs megyei Marokházát a XIV. században más néven Őrhalomnak nevezik,[158] de ugyanez a név ugyanebben a században Jászapáti határában is felbukkan.[159]

137 *Elek Oszkár:* Török emlékek a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 57. (1928), 3—7., 42—47. o.
138 PH XIX. k. 264., 130. o.
139 PH XVI. k. l. r., 146. o.; *Mező András:* A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967., 177. o.
140 *Petri Mór:* i. m. IV. k. 580. o.
141 *Inczefi Géza:* Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest, 1960., 68., 80. o.
142 MVV Esztergom vármegye. 37. o.
143 *Penavin Olga:* Néhány baranyai drávaszögi község földrajzi név készlete. Годишњак филозофског факултета у Новом Саду 14. (1971), 649. o.
144 PH LXI. k. 135. o.
145 *Szabó T. Attila—Gergely Béla:* A Kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945., 146. o.
146 *Mező András:* i. m. 13. o.; Őrhegy Apagy határában.
147 Heves fn. I. k. passim.
148 1262: Heurhegh, *Bakács István:* i. m. o.; 1505: Ewrheghye, uo. 133. o.
149 1279: Ewrheg, Gy. I. k. 769. o.
150 1551: Ewrhegh, *Ila Bálint:* i. m. III. k. 124. o.
151 1256: SzK 205. o.
152 1399: Ewrhegy, KHN, I. k. 70. o.; 1377: Eurhyg, Cs. V. k. 370. o.
153 1393—1394: Ewrhyg. Cs. V. k.; 689. o.
154 1451: Ewrmezew, Cs. I. k. 359. o.
155 1435: Őrmező, *Mező András—Németh Péter:* Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza. 1972., 73. o.
156 1469: Ewrmezew, *Petri Mór:* i. m. IV. k. 173. o.
157 1274: Eurygház, *Iczkovits Emma:* i. m. 60. o.
158 1348: Márkháza alio nomine Eurholm, *Balázs Éva:* i. m. 16. o.
159 1390: Ewrhalm, *Gyárfás István:* A jász-kúnok története, III. k., Szolnok, 1883., 515. o.

Őrpatak Máramarosban[160] fordul elő, Őrtó Szabolcsban,[161] de Őrsziget a Csepel-szigeten.[162]

Úgy ítéljük meg, a fentebb vázolt, óvatosságra intő tényezők ellenére a pusztán Őr (vagy Strázsa) alakot mutató helynevek kínálkoznak viszonylag szilárd támpontnak a magyar határvédelem szervezetének rekonstrukciója szempontjából.[163] Természetesen ez esetben is számos korlátozó mozzanattal kell számolnunk. A legfájóbb kétségtelenül az: sokkal több faluban lakhattak határvédelmi funkciót ellátó speculatorok, mint ahányat Őrnek vagy Strázsának neveztek.[164] Jobban kellene ismernünk a korai magyar helynévadás motivációit, hogy a most még esetlegesnek tűnő elnevezésekben valami rendszer után kutathassunk. Hasonlóan kedvezőtlenül érinti a rekonstrukciót itt is, hogy az adatok nem egyazon időpontra vonatkoznak. Egy Zala megyei Őr falu már a XII. század elején szerepel, míg másokkal csak a XIII.—XV. században találkozunk. Ha az előfordulás időrendje nem is jelent sokat, teljesen mégsem hagyható figyelmen kívül, mivel a maguk módján — az Újőr helynevekkel — a középkori helynevek is relatíve kronológiai sorba rendeződtek. Azt a hiányt, hogy helynévi adataink nem egyazon időpontra vonatkoztatott országos helyzetképet adnak, a névtipológia, tehát a névtudomány sem tudja korrigálni, nem tudjuk megmondani, hogy a pusztán Őr (és Strázsa) alakú helynevek milyen időhatárok között keletkezhettek. A hiány valamelyes pótlására történeti kutatások hivatottak: későbbi feladat annak egyénenkénti megállapítása és elemzése, hogy az Őr (és Strázsa) nevű helységekben speculatorok vagy más elemek éltek-e, e helységek királyi vagy magánkézen voltak-e stb. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása sokban közelebb vihet a tisztánlátáshoz, de — úgy tűnik — ez sem fog együttjárni a XI—XII. századot borító, a határ-, gyepű- és őrmozgásokat is elfedő homály teljes eloszlatásához. Más szóval: bármennyire is „legbiztosabb jelei az ország időnként való határvonalának az *őrök* (speculatores) lakhelyei",[165] éppen ezt az „időn-

160 1355: Eurpatak, *Bélay Vilmos:* Máramaros megye társadalma és nemzetségei. Budapest, 1943., 143. o.

161 1381: Eurto, Zichy O. IV. k. 201. o.

162 1306: Eursziget, CD VIII. k. l. r., 200. o.

163 Nem lesz talán haszon nélküli e helynevek feletti — nyilván hiányos — seregszemle, melyet a Dunántúlról kiindulva végezhetünk el: Somogy megyében: 1. 1486: Ewr, Cs. II. k. 634. o.; 2. 1488: Ewr, uo.; Zala megyében: 3. 1121: Eur, *Szentpétery Imre:* Az almádi monostor alapító oklevele II. István korából. Magyar Nyelv 23. (1927), 263. o.; Vas megyében: 4. 1387: Strason (Strasim), Cs. II. k. 802., o.; 5. 1398: Ewr, SO I. k. 529. o.; 6. 1427: Ewr, Cs. II. k. 781. o.; Sopron megyében: 7. 1223: Rahtukeuri, Cs. III. k. 627. o.; Nyitra megyében: 8. 1113: villa Spectaculi, 1299: Evr, l. fentebb: 126. jz.; 9. 1379: Straso, A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. k. Budapest, 1906., 199. o.; Trencsén megyében: 10. 1393: Straso, *Fekete Nagy Antal:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. k. Trencsén vármegye. Budapest, 1941., 189. o.; 11. 1439: Strase, uo.; Nógrád megyében: 12. 1461: Stras, Cs. I. k. 107. o.; Gömör megyében: 13. 1275. Sztiriz, *Ila Bálint:* i. m. IV. k. 138. o.; 14. 1413: Sthryz, *Ila Bálint:* i. m. IV. k. 105. o.; Szepes megyében: 15. 1251: Eur, HOklt. 23. o.; Sáros megyében: 16. 1427: Alzo Wr, Cs. I. k. 306. o.; Zemplén megyében: 17. 1393: Uy-Eör, CD X. k. 8. r. 367. o.; 18. 1405: Wyewr, Cs. I. k. 365. o.; Ung-megyében: 19. 1288: Ewr, HO VI. k. 331. o.; 20. 1332—1337: Hewr, Heur, Cs. I. k. 396. o.; Szabolcs megyében: 21. 1221: Euru, VR. 274. o.; Szatmár megyében: 22. 1231: Eur, *Maksai Ferenc:* i. m. 182. o.; Belső-Szolnok megyében: 23. 1405: Alewr, SzDM V. k. 331. o.; 24. 1332—1337: Gur [ɔ: Eur], uo. V. k. 341. o.; 25. 1317: Thotheur, uo. VII. k. 32. o. l. még: *Pais Dezső:* Tötör. Magyar Nyelv 12. (1916), 16—17. o.; Kolozs megyében: 26. 1320: Eur, Cs. V. k. 391. o.; Krassó megyében: 27. 1421: Strezfalwa et Stryzfalwa, Cs. II. k. 107. o.

164 Az Eperjes vidéki Finta a királyi őröké volt, mégsem Őr nevet viselt, HO V. k. 46—47. o.

165 *Karácsonyi János:* i. m. 1042. o.

kéntiséget", változást, mozgást nem tudjuk az abszolút kronológia évszámainak láncára felfűzni, korántsem bizonyos, hogy „Szent István korára nézve... az ország közepe felé eső őr-lakhelyeket kell tekintetbe vennünk",[166] azaz hogy ezek a legbelső körön elhelyezkedő adatok és helynevek éppen és minden ponton az I. István-kori állapotokat mutatják.

4. Sagittarius, lövő, strel-, schütz-

A sagittariusok (magyar nevükön lövők)[167] szintén elsősorban akkor bukkannak elénk a XIII—XIV. századi oklevelekben, amikor szervezetük felbomlóban van. A vági királyi lövőket V. István király pl. 1272-ben veszi ki a sagittariusok sorából és emeli őket az ország nemesei közé.[168] Egykori lakhelyükre a Lövő (szláv nyelvterületen Strel-, német nyelvterületen Schütz-) helynevek utalnak.[169] Mivel a lövő szó sem tekinthető a magyar határvédelem kizárólagos szakszavának, az adatok értékelésekor itt is nagy körültekintéssel kell eljárni. Lövő szavunk már a középkorban a határvédelmen kívül más fogalomkörökhöz is kapcsolódott. A Veszprém megyei Lövöldön (ma: Városlőd és Kislőd) 1274. évi adat szerint erdőőrök laktak;[170] így e helynév egykori lakóinak tevékenységére, foglalkozására utalhat.[171] E Lövöld földrajzi fekvése miatt sem lenne beilleszthető a határvédelemmel összefüggő adatok közé. A XV. században egy férfit Vadlövőnek neveznek.[172] Magától értetődik, hogy a csak újabb kori lövő helynévi adatok katonai, vadászati vonatkozásúak.[173]

A középkori helynevek esetében etimológiai problémák is növelik a nehézséget. A székelyföldi Lövéte helység neve szláv eredetű (oroszlán vagy vadászat jelentésű) személynév származéka lehet.[174] Bizonytalan, hogy a Levelek, Leveles, Levelin helynevek levezethetők-e a lő igéből.[175] Hasonlóan kétséges, hogy az Eszterjén helynév a nyíl jelentésű szláv strela-ból ered-e.[176] A bihari Lövőhegy neve vadászattal függhet össze.[177] A magyar határvédelemben szerepet játszott lövők telephelyeit is legbiztosabban a Lövő (Strel- vagy Schütz-) nevű

166 Uo.

167 1296: Comite Michaele filio Salamonis de Sagitarijs, ÁÚO V. k. 158. o. = 1325: Michaelis dicti Lueu, *Wertner Mór:* Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár. 1910. 155. o.

168 CD V. k. l. r. 184. o.

169 1255: sagittarys dicti Domini Regis de villa Luev, HO V. k. 27. o. — A soproni Lövér vidékén 1225-ben a terra sagittariorum volt, l. SO I. k. 14. o.

170 L. fentebb 131. jz.; továbbá: *Pais Dezső:* Lövél és Lőd. Magyar Nyelv 23. (1927), 53—45. o.

171 Veszpr. ht. lex. 388. o.

172 1488: Ladislaus Wadlewe, OklSz. 596. o.

173 Lövőzúg, *Haan Lajos:* Békés vármegye hajdan. I. k. Pest, 1870., 122. o.; Lövölde erdő, Zala fn. 253. o.; Őzlövő, Heves fn. I. k. 58. o.

174 1332—1337: Lueche [ɔ: Luethe], Vatikáni Magyar Okirattár. I. k. l. r. Budapest, 1887., 103. o. — L. Keletmo. Magyarok és románok. I. k. 295. o. — Talán ilyen eredete lehet a Luepataka víznévnek is (1299: Gy. I. k. 414. o. 16. jz.).

175 1067 körül: Leveluky, *Mező András—Németh Péter:* i. m. 67—68. o.; 1435, 1479: Leweles: Cs. II. k. 330., 21. o.; 1505: Lewelyn, *Bakács István:* i. m. 219. o.

176 1344: Izteryen, *Mező András—Németh Péter:* i. m. 123. o.

177 1372: Luwheg, *Jakó Zsigmond:* i. m. 339. o.

helységekben kereshetjük.[178] Jóllehet ezen helynevek esetében sem tudunk keletkezési idejük sorrendjére vonatkozó fogódzókat találni és adni, legalábbis azon nevek kiválasztása érdekében, amelyeknél a névadási indíték nem a határvédelemben található meg, egyrészt vizsgálat alá kell vetni e helységek középkori népelemeit, azok foglalkozását, másrészt vezethet valamelyes eredményre a Lövő helynevek összevetése az Őr helynevekkel.

5. Explorator, leső

A királyi kémek, kémlelők (lesők) — latin nevük exploratores lehetett — bizonnyal szerepet játszottak a határvédelemben is. A Morva folyó vidéki Szakolca határjárásakor 1217-ben az országhatáron a kémlelők útját említik.[179] Ugyanakkor III. Béla király 1194-ben a királyi kémlelőknek a Putnok körüli Nagybarcát adta;[180] ez a vidék igen távol esett az országhatároktól. Les szavunknak korán jelentkezik vadászhely értelme.[181] Nyilván ilyen jelentésben szerepel les szavunk a Királylesi,[182] Bánlese,[183] Ispánlesi (-lese)[184] és más hasonló jellegű összetételekben.[185] Tökéletes megfelelői újabbkori helyneveinkben is megvannak: Vajda lese, Gergely lese[186] stb. Egyébként ezek a — csak újkorból ismert Les- helynevek mindenféle korai határvédelmi rekonstrukció szempontjából hasznavehetetlenek. Igaz, egyik-másik Les- helynevet a névmagyarázó népetimológia egyenesen IV. Béla korából vagy szolidabban csak a törökök idejéből magyarázza,[187] kizárólagos többségük vadászattal kapcsolatos.[188]

A középkori helynévanyag itt is egyéni elbírálást igényel. A Bregana mellett említett Lesőhely[189] bizonyosan az országhatárt kémlelő exploratorokra utal, itt ugyanis országos gyepűnek megfelelő indago is elő-

178 Összeállításunkat a Dunántúlról kiindulva adjuk közre a teljesség igénye nélkül: Zala megyében: 1. 1379: Streleclaca, Cs. III. 113. o.; 2. 1352: Luuew, Cs. III. k. 79. o.; 3. 1255: Luev, Cs. III. k. 80. o.; Vas megyében: 4. 1452: Swcz, *Schwartz Elemér:* A nyugatmagyarországi német helységnevek.2 Budapest, 1933., 154. o.; 1393: Lewe, Cs. II. k. 772. o.; Veszprém megyében: 6. 1270: Lueld, Cs. III. 213. o.; Sopron megyében: 7. 1387: Leue. Cs. III. k. 618. o.; 8. 1265: Luer, Cs. III. k. 593. o.; 9. 1483: Lewew alias Sycz, Cs. III. k. 618. o.; Moson megyében: 10. 1425:Chalthensthn alio nomine Lwer, Cs. III. k. 682., o.; Pozsony megyében: 11. 1553: Nagylévárd, MVV Pozsony vármegye. 94. o.; Szepes megyében: 12. 1310: Schützenfeld, *Weber Samu:* Elpusztult helységek a Szepességben. Századok 31. (1897), 419. o.; Gömör megyében: 13. 1427: Leuartfalua, *Ila Bálint:* i. m. IV. k. 105. o.; 14. 1427: Lewarth, *Ila Bálint:* i. m. II. k. 592. o.; Borsod megyében: 15. 1221: Luen [ɔ: Lueu], Gy. I. k. 786. o.; 16. 1319: Lewew, uo.; Szabolcs megyében: 17. 1220: Luveu, *Mező András—Németh Péter: i.* m. 89. o.; Torda megyében: 18. 1228: Luer, Cs. V. k. 719. o.; Hunyad megyében: 19. 1426: Strelye, Cs. V. k. 140. o.; Szerém megyében: 20. 1477: Ztrelocz, Cs. II. k. 254. o.; Valkó megyében: 21. 1404: Leueld, Cs. II. k. 330. o.; 22. 1484: Lewedyn, uo.; 23. 1332—1337: Lewe, Lewa, Cs. II. k. 229.

179 1217: in confinio regni . . .; per viam exploratorum, CD III. k. 1. r., 199—200. o.

180 1194: nostris exploratoribus, ÁÚO XI. k. 56. o. (hamis oklevél!).

181 1311: ad quendam locum uenacionis Bykachlesy nominatum, AO I. k. 244. o.

182 1283: Kyralleswy, KJ 3245. sz.; 1322: Kyrallesey, AO II. k., 37. o.

183 1337: Banlese, *Bakács István* i. m. 147. o.

184 1269: Ispanlesuy, SzDM II. k. 599. o.; 1444: Ispanlese, KHN I. k. 206. o.

185 1313: Duruglesy, *É. Kiss Sándor:* Hajdúhadház helynevei. I. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966—67. Debrecen, 1968., 508. o.; 1393: Radnaylese, ZsiO. I. k. 327. o. — Ide vonható talán az 1113. évi Cullese adat is (*Fejérpataky László:* i. m. 57. o.), l. *Kniezsa István:* Magyar Népnyelv. VI. k. 12. o.

186 KHN II. k. 134. o.; MVV Szabolcs vármegye. 22. o.

187 PH XXXVIII. k. 339. o.; Zala fn. 105. o.

188 KHN I. k. 27. o.; *Mező András:* i. m. I. k. 13., 23., 55., 177. o.; Heves fn. I. k. 89. o.

189 1251: Lessuhel, HO VI. k. 59. o.

bukkan. De már a Veszprém megyei Leső helynevek földrajzi fekvése kizárja ezt a minősítést.[190] Kniezsa István szerint a Nagyvárad vidéki Les[191] „a régi gyepürendszer emléke".[192] Figyelembe véve, hogy a középkor évszázadai folyamán a Les- helynevek keletkezésének — akár csak hadászati szempontból is — számos indítéka adódott katonai megfigyelések, kémlelések, az ezeket megteremtő gyakori magánháborúk kapcsán, a Les- helyneveket csak különösen indokolt esetekben kapcsolhatjuk a határvédelemhez és a gyepűrendszerhez; a gyepűrekonstrukció során pedig legfeljebb csak epizód-szerepeket játszhatnak.

6. Összegzés

A fentieken kívül a kutatók a nevek egész sorát kívánták bevonni a gyepű-rekonstrukciós munkálatokba. Korántsem törekedve sem személyi, sem tárgyi vonatkozásokban a teljességre, maga Tagányi Károly a kolozs, árok (szláv rov-), kulcs, torok, szád, sövény, cseke, nyilas, szemes (szláv ocskó), vég neveket,[193] Pais Dezső a hírhegy, dobverőhegy, a pátró, a csigla neveket, a fon szót és származékait,[194] Németh Gyula a nyék törzsnevet,[195] Fodor Ferenc a Tenkét[196] kapcsolta a határvédelem kérdéséhez.[197] Természetesen mindezen nevek közszóként vagy helynévvé kövülve alkalmasak *lehettek* (volna) határvédő funkciók jelölésére, de egyéni bizonyítást igényel, hogy vajon lettek-e. A lehetőségtől hosszú az út a valóságig, a hosszú úton állomások vannak. A lehetőséget jelenthetik a természeti adottságok (vizek, mocsarak, hegyek), és a lehetőség megrekedését biztosíthatják a földrajzi körülmények (ha a víz, mocsár, hegy az ország közepén van). Sok adat mutat rá, hogy a várnak indagója volt, kapuja volt, melyet őriztek. Az őrzésben a nyíl, a sagitta játszotta a fő fegyver szerepét, és a vár kémlelésre is szolgált. A várat és a vár határát is védték, mégsem határvédelem ez, főleg persze akkor nem, ha a vár nem az országhatár közelében feküdt.

Dicséretes a törekvés, mely fénysugárral akarja pásztázni a forrásszegénység miatt sötét XI—XII. századot, és világosságot kíván ott gyújtani. Nem vagyunk meggyőződve róla, hogy a helynevek alkalmasak erre. A helynevek, amelyek maguk is a XIII. vagy későbbi századok-

190 1082: Lesew, locus, HO IV. k. 2. o. (hamis oklevél); 1086: mons, qui dicitur Lessu. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. VIII. k. Budapest, 1903., 268. o. (hamis oklevél!).

191 1291—1294: Lesuy, Gy. I. k. 639. o.

192 Keletmo. 196. o.

193 *Tagányi Károly:* Magyar Nyelv 9. (1913), 100., 254—266. o.

194 *Pais Dezső:* Hírhegy és Dobverőhegy. Magyar Nyelv 13. (1917), 230. o.; *Pais Dezső:* Ór-Pátruh. Magyar Nyelv 39. (1943), 68—69. o.; *Pais Dezső:* Csiga, Csigolya, Csiglamező. Magyar Nyelv 11. (1915), 314. o.; *Pais Dezső:* A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak. — A székelyek eredetéhez és a székelység kialakulásához. Magyar Nyelv 63. (1967), 72. o.; *Pais Dezső:* Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett. Magyar Nyelv 49. (1953), 284. o.

195 *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930., 244. o.

196 *Fodor Ferenc:* i. m. 130—132. o.

197 Legújabban l. *Kovács Béla:* Kabarok és palócok. Az Egri Múzeum Évkönyve 1969. Eger, 1971., 163—164. o.

ban bukkannak fel, csak bizonyos, többszörösen igazolt megfontolások alapján vezethetők vissza korábbi időkbe.[198] Kerítés, sövény jelentésű nyék szavunk helynévként éppen úgy megtalálható a soproni periférián, mint a centrumban, Buda területén.[199] Az ugyancsak kerítés, sövény értelmű csigla szó helynévben Veszprémben bukkan fel.[200] Ezek a példák meg arra intenek bennünket: nemcsak időben, térben is óvakodjunk az elsietett általánosítástól,[201] az analógia hasznos, ám nem veszélytelen módszerének kritikátlan túlhajtásától.

Régi törekvése a szakirodalomnak, hogy komplex eszközökkel, ne csak döntően a helynévi anyag alapján közelítsen a határvédelem kérdéséhez. Már Karácsonyi János felfigyelt olyan mozzanatok hasznosítható voltára, mint az egyházi szervezet területi felépítése vagy összefüggő territóriumok királyi adományozása.[202] Ugyancsak régi ötlet a nem-magyar népek megtelepedésének ide vonása. Sajnos, ezek a szempontok az utóbbi időben nemigen gyarapodtak. Magunk pedig meg vagyunk győződve róla: a határvédelem, a gyepű-rekonstrukció kérdésében előrelépni csak e komplex eszközök alkalmazásával lehet. Egyaránt fontos szerepet kap ebben a magyar nyelvhatár (etnikai határ) és törzsnévi elterjedés,[203] a honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletkataszter,[204] a határvédelemhez vonható helynévi és nem-helynévi adatok anyagának és térképének összevetése, egymásra vetítése. Ennek elvégzése és a témának új, hasznos szempontokkal való gazdagítása eljövendő kutatások feladata.

A JEGYZETEKBEN ALKALMAZOTT RÖVIDÍTÉSEK

AO	*Nagy Imre—Nagy Gyula:* Anjoukori Okmánytár. Budapest, 1878—1920.
ÁÚO	*Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár. Pest, 1860. — Budapest, 1874.
Catalogus	*Gombos, Albinus Franciscus:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. Budapestini, 1937—1938.
CD	*Fejér, Georgivs:* Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. Budae, 1829—1844.
Cs.	*Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1890—1913.
Gy.	*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963.

198 Ugyancsak korlátozó tényező a helynevek felhasználását illetően, hogy legtöbb, határvédelemhez kapcsolódó helynevünk személynévként is előfordul. L. pl. 1283: Gepus, KJ 3265. sz.; 1181: Capv. *Fejérpataky László:* III. Béla király oklevelei. Budapest, 1900., 29. o.; 1309: filij Stephani dicti Eur, MES II. k. 615. o.; 1216: Stras, KJ 303. sz.; 1138: Leue, *Szabó Dénes:* A dömösi prépostság adománylevele. Magyar Nyelv 32. (1936), 204. o.; 1293 körül: Leseu, HO VII. k. 238. o. Nem szabad kizárnunk a helynevek névadási indítékainak sorából tehát a személyneveket sem.

199 *Kniezsa István:* SzIE II. k. 365—472. o.

200 Cs. III. k. 226. o.

201 *Fodor Ferenc:* i. m. 114. o.

202 *Karácsonyi János:* i. m. 1040. o.

203 *Kniezsa István:* SzIE II. k. 456. o.

204 *Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán:* A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Budapest, 1962.

Heves fn.	*Papp László—Végh József* (szerk.): Heves megye földrajzi nevei. Budapest, 1970.
HO	Hazai Okmánytár. Győr, 1865. — Budapest, 1891.
HOklt.	Hazai Oklevéltár. Budapest, 1879.
Keletmo.	*Kniezsa István:* Keletmagyarország helynevei. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest, 1943.
KHN	*Szabó T. Attila:* Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.
KJ	*Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Budapest, 1923—1943.
KVT	*Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története. Budapest, 1884.
MES	*Knauz, Ferdinandus:* Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Strigonii, 1874—1882.
MHN	*Pesty Frigyes:* Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Budapest, 1888.
MTI Évk.	A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve.
MVV	Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, é.n.
OklSz.	*Szamota István—Zolnai Gyula:* Magyar oklevél-szótár. Budapest, 1902—1906.
PH	*Pesty* Helységnévtára. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.
RLO	*Lipszky, Joannes:* Repertorium locorum objectorumque... Budae, 1808.
SO	*Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár. Sopron, 1889—1891.
SRH	*Szentpétery, Emericus:* Scriptores rerum Hungaricarum. Budapestini, 1937—1938.
SzDM	*Kádár József:* Szolnok-Doboka vármegye monográphiája. Deés, 1900—1905.
SzIE	Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest, 1938.
SzK	*Fekete Nagy Antal:* A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.
Sztáray O.	*Nagy Gyula:* A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. Budapest, 1887—1889.
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Budapest, 1967—1970.
Veszpr. ht. lex.	*Ila Bálint—Kovacsics József:* Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964.
VR	*Karácsonyi János—Borovszky Samu:* Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest, 1903.
Zala fn.	*Papp László—Végh József* (szerk.): Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964.
Zichy O.	A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának oklevéltára, Pest, 1871. — Budapest, 1931.
ZsiO	*Mályusz Elemér:* Zsigmondkori oklevéltár. Budapest, 1951—1958.

ДЬЮЛА КРИШТО—ФЕРЕНЦ МАКК—ЛАСЛО СЕГФЮ:

КОНЦЕПЦИИ И ДАННЫЕ К ВОПРОСУ ОБОРОНЫ ГРАНИЦ ВЕНГРИИ РАННИХ ВРЕМЕН

Резюме

Авторский коллектив делает попытку показать проблемы исследований, связанных с реконструкцией пограничной обороны Венгрии ранних времен (т. н. системы засек), и некоторым вопросам, возможно, наметить пути решения. Во вводной части статьи авторы констатируют, что пограничная оборона Венгрии была создана как государственная пограничная оборона, организованная королем сложившегося или находившегося в стадии формирования феодального венгерского государства. Таким образом она не могла возникнуть в период, предшествовавший XI веку. Как полагают авторы очерка, в IX—X веках венгерский племенной союз (возможно даже и отдельные венгерские племена) были окружены полосой естественного дерна (незаселенными, не занятыми под сельскохозяйственными культурами полосами земли). Историография до настоящего времени при рассмотрении пограничной обороны Венгрии ранней эпохи первостепенную роль отводила географическим названиям, связанным с пограничной обороной.

Авторским коллективом были исследованы названия населенных пунктов, а также те слова, которые в источниках указывали на пограничную оборону (плетеная изгородь, дёрн, засека, по принципу засеки, просека, перевал, ворота, калитка, шпекулатор, дозор, стража, частокол, стрелок, стрел, защита, разведчик, засада и т. д.)

В ходе лингвистического анализа авторский коллектив пришел к нескольким выводам: во-первых, подавляющее большинство этих слов и географических названий встречается не в период расцвета системы засек (XI—XII в. в.), а в эпоху распада этой системы обороны границ (начиная со второй трети XIII века). Во-вторых, большинство из них уже в середине этого периода не может считаться исключительно венгерскими специальными терминами раннего периода пограничной обороны. В силу этого материал географических названий, который может быть привлечен к исследованиям, сам по себе недостаточен для полной реконструкции пограничной обороны.

Авторы очерка считают, что решение вопросов, связанных с системой пограничной обороны раннего периода, возможно лишь в будущем, с учетом комплекса средств и точек зрения, на основании сотрудничества различных отраслей наук — прежде всего археологии, языковедения и историографии.
ности».

GYULA KRISTÓ—FERENC MAKK—LÁSZLÓ SZEGFŰ:

GESICHTSPUNKTE UND DATEN ZUR FRAGE DER FRÜHEN UNGARISCHEN GRENZVERTEIDIGUNG

Resümee

Das Autorenkollektiv versucht, die mit der Rekonstruktion der frühen ungarischen Grenzverteidigung (dem sog. „Gyepű"-System) zusammenhängenden Probleme aufzuzeichnen und in einigen Punkten vielleicht die möglichen Wege der Lösung auszuarbeiten. Einleitend stellen die Autoren fest, daß dieses System als vom König organisierter Grenzschutz des sich herausgebildeten oder in Herausbildung begriffenen ungarischen feudalen Staates zustandekam. So konnte

er nicht vor dem 11. Jahrhundert entstanden sein. Ihres Erachtens wurden im 9—10. Jahrhundert der ungarische Stammesverband (eventuell auch einzelne ungarische Stämme) nur von natürlichen „Gyepű" (unbewohnte, unkultivierte Landstriche) umgeben. Die bisherige Geschichtschreibung hat im Laufe der Rekonstruierung der frühen ungarischen Grenzverteidigung den mit der Grenzverteidigung in Verbindung stehenden Ortsnamen eine primäre Rolle zugesprochen.

Das Autorenkollektiv untersuchte die Orstnamen sowie jene Wörter, die in den Quellen auf die Grenzverteidigung hinweisen (indago, gyep, gyepű, gyepűelve, preszeka, hag; porta, kapu; speculator, őz, strázsa; sagittarius, lövő, strel-, schütz-; explorator, leső usw.).

Im Zuge der auch linguistische Gesichtspunkte in Betracht ziehenden Analyse wurden mehrere Feststellungen gemacht. Einesteils: diese Wörter und Orstnamen enstanden in ihrer großen Mehrheit nicht in der Blütezeit des Gyepűsystems (im 11—12. Jahrhundert), sondern tauchten zur Zeit der Auflösung dieses Systems (vom zweiten Drittel des 13. Jahrhunderts an) auf. Anderenteils: die meisten können bereits im frühen Mittelalter nicht als ausschließliche Fachwörter der frühen ungarischen Grenzverteidigung betrachtet werden, so daß das diesbezügliche Ortsnamenmaterial an sich für jedwede Rekonstruktion der Grenzverteidigung nicht genügt.

Die Autoren meinen, daß eine Lösung der Fragen der frühen Grenzverteidigung in Zukunft nur bei Beachtung komplexer Mittel und Gesichtspunkte, auf Grund der Zusammenarbeit verschiedener Wissenschaften — vor allem der Archäologie, der Sprachwissenschaft und der Geschichtswissenschaft — möglich sein wird.

BUDA, BÉCS ÉS VELENCE: AZ EURÓPAI — TÖRÖK VISZONY KATONAI ÉS POLITIKAI PROBLÉMÁI

(1521—1532)

RÁZSÓ GYULA

Európa politikai és katonai történetében kevés olyan mozgalmas és következményekben gazdag időszakot találhatunk, mint a Szulejmán trónra léptétől Kőszeg sikertelen ostromáig eltelt alig több mint évtizednyi periódust. Már az események puszta felsorolása is jelzi e viszonylag rövid időszak fontosságát: 1512-ben elesik Magyarország kulcsa, Nándorfehérvár (ma Belgrád); 1522-ben a johannita lovagok bástyája, Rhodosz is az oszmánok kezébe kerül; 1525-ben a páviai csata látszólag döntő — és a valóságban is nagy jelentőségű — lépés a Habsburgok itáliai, s továbbmenően európai hegemóniájának megszerzése felé vezető úton; 1526-ban a mohácsi síkon nemcsak II. Lajos király, hanem a külső és belső körülmények balszerencsés alakulása folytán egész Magyarország függetlensége elvész; 1529-ben és 1532-ben pedig a török áradat már Bécset, s ezzel együtt a német birodalom keleti végeit fenyegeti elnyeléssel.

Ezek az események mélyreható változásokat idéztek elő a korabeli Európa életében, s hosszú évtizedekre kialakították a földrész politikai és katonai erővonalait. Törökország ugyanis az első olyan Európán kívüli ország, amelyet a korábbi nomád államoktól eltérően már nem csupán a „pax christiana"-t időről időre megzavaró betolakodónak tekintett az európai közvélemény, hanem — legalább is részben — az európai politika szerves alkotóelemévé, az ekkor kifejlődőben levő szövetségi rendszerek pillérévé vált. Ez a körülmény nemcsak az oszmán birodalom európai státusát változtatta meg: számos európai állam — Velence, a német protestáns államok, s kiváltképp Franciaország már potenciális, sőt reális szövetségest látott a Fényes Porta szultánaiban.[1]

1 A török megváltozott szerepére az európai politikában l. elsősorban: *Coles, A.:* The Ottoman impact on Europe. London, 1967.; *Vaughan, D.:* Europe and the Turk: a pattern of alliances. 1350—1700. Liverpool, 1954.; *Allen,* W. E. D.: Problems of Turkish power in the sixteenth centrury. London, 1963.; *Bombardi:* A.: Das osmanische Reich (Historia mundi, Tom. 7. Bonn, 1958); *Pfeffermann,* N.: Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpsten mit den Türken. Winterthur, 1946.; *Fischer—Galati:* Ottoman imperialism and German Protestantism 1521—1555. Cambridge, 1958.; *Rouillard,* C. D.: The Turk in French history, thought and literature (1520—1660). Paris, 1940.

A XVI. század első évtizedei két európai, illetve inkább mediterrán nagyhatalom — a spanyol—német—németalföldi Habsburg birodalom és az oszmán—török szultánság — gyors előretörésének is tanúi. E két XVI. századi nagyhatalomnak az európai hegemónia megszerzéséért vívott küzdelme, majd 1533 után a közöttük kialakult labilis erőegyensúly a kor politikai történetének legjelentősebb és egyben legmarkánsabb vonása.

Az oszmán birodalomnak a Habsburgokkal és azok szövetségeseivel vívott háborúi számos lényeges hadtörténelmi és hadművészeti problémát vetnek fel. Hangsúlyozni szeretnénk annak a jelentőségét, hogy ez az utolsó alkalom, amikor két különböző típusú és lényegében azonos értékű hadművészet áll egymással szemben: a római—germán—szláv előzményekből kisarjadt nyugat-európai és a lovasnomád hadművészet tetőpontját képező oszmán. Az is figyelemre méltó, hogy az időpont egybeesett az európai hadművészet fejlődésében rendkívül fontos itáliai háborúkkal (1494—1558), amelyek egységessé kovácsolták az európai hadművészet eddig számos, egymástól lényeges vonásokban eltérő típusát.[2]

A korszak az oszmán—török hadművészet és állam történetében is sorsdöntő. A török ekkor került csak szembe minőségileg és mennyiségileg egyenértékű hadsereggel: a spanyol—német birodalmi hadakkal és keleti határain az újjászületett perzsa állam seregeivel. Az a két hatalom — a Velencei Köztársaság és Magyarország —, amely a XIV. század utolsó évtizede óta lényegében eredményesen állta útját a meg-megújuló török hódító vállalkozásoknak, a körülmények sajátos, bár nem véletlen alakulása folytán jelentősen meggyengült. A gazdasági és katonai hanyatlás okai nem kis részben a török háborúk okozta veszteségekben keresendők.[3] „A kereszténység védőbástyájá"-nak kényszerű szerepét már nem, illetőleg alig tudták csak betölteni, sőt Magyarország össze is omlott az oszmán támadások súlya alatt, s helyét a Habsburg birodalom vette át.

Mivel a három állam török politikája, sorsa és a töröknek velük szemben követett céljai jelentékenyen eltértek egymástól, célszerű, ha a továbbiakban külön tárgyaljuk őket.

Velence és a török

A török birodalom fénykorának éveiben sem találunk lényegi változásokat a velencei politikában. A Signoria urai továbbra is a „siamo Veneziani, poi Cristiani" (Velenceiek vagyunk, és csak azután keresztények — R. Gy.) utilitarista, ám nem mindig célravezető elvének

2 *Pieri* P.: Guerra e politica negli scrittori italiani. Milano—Napoli, 1955., 3—8. o.; *Delbrück,* H.: Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte. Bd. 4. Berlin, 1921., 14—39. o.; *Rázin,* E.: A hadművészet története. Ford. *Auer Kálmán:* 3. k. Budapest, 1963., 19—45. o.

3 Magyarország gazdasági hanyatlására l. többek között: Geschichte Ungarns. Hrsg. v. *E. Molnár:* Budapest, 1958., 144—146. o.; Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Hrsg. v. O. *Pickl.* Graz, 1971. c. tanulmánykötet számos tanulmányát, különösen *Kubinyi* A.: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. c. munkáját. (201—220. o.)

jegyében kormányoztak, e relációban a „velencei" fogalmát bizvást azonosíthatjuk a „kereskedő"-ével. A kereskedelmi érdek, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjében szétszórt velencei birtokok hadászati gyengesége szabta meg a köztársaság török politikáját. A kereskedelemhez viszonylag békés, rendezett viszonyok, a levantei velencei birtokok fenntartásához pedig erős hajóhad szükségeltetett. Ez magyarázza, hogy a Signoria már a XVI. század végétől arra törekedett, hogy békében éljen Drinápoly, majd 1453 után Bizánc uraival, s óvatos legyen különféle keresztes elgondolásokkal szemben, mivel — Magyarországot is beleértve — valamennyi európai ország közül Velence birtokait fenyegették leginkább a török támadások. Másfelől viszont a legtöbb és leghosszabb háborút Velence vívta az oszmánokkal.[4] E háborúk természetesen mindig korlátozott és védelmi jellegűek voltak, Velence tudvalevőleg csak akkor harcolt, ha valamelyik kereskedelmi és hadászati fontosságú birtokát — Negroponte, Modon, Ciprus stb. — támadták a törökök.

Ez a sajátos helyzet magyarázza, hogy a velencei politika szinte soha sincs szinkronban a török elleni védelemben leginkább érdekelt többi ország — 1526 előtt Magyarország, utána a Habsburg birodalom — szándékaival. A Signoria nagy török háborúit — 1571 kivételével — a többi hatalom közömbösen, vagy kárörömmel szemléli,[5] Velence hasonlóan kevés segítőkészségről tanúskodik azokban a háborúkban, amelyeket Magyarország, majd később a Habsburg birodalom vív az oszmánokkal. Az együttműködés e fájdalmas hiánya egyes esetekben (mint az 1396-os, vagy az 1444-es hadjárat) a kudarc egyik fő — ha nem a legfőbb okozójává vált.[6]

Velence sikeresebb, illetve aktívabb török politikáját az is gátolta, hogy nemcsak az oszmánok támadásaitól kellett tartania. Ismeretesek azok az ellentétek, amelyek az adriai köztársaságot időről időre szembeállították Magyarországgal, Genovával, Spanyolországgal és a Német-Római Császársággal. Mindezek a hatalmak a törököknél sokkal inkább veszélyeztették a Terra Ferma — vagyis az Itáliában elterülő velencei birtokok — városait, s esetenként — mint 1381-ben a genovai—magyar csapatok, vagy 1508-ban a Cambray Liga seregei — nemcsak egyes velencei birtokokat igyekeztek elragadni a Signoriától, hanem az egész velencei állam fennmaradását is kétségessé tették.

A török birodalom ezzel szemben közvetlenül sohasem fenyegette Velence függetlenségét. A két állam szorosan összefonódó kereskedelmi kapcsolataik folytán sajátos szimbiózisban élt egymással; mindkettő

4 1463—1469, 1500—1503, 1570—1573, 1645—1669, 1671—1718.

5 Mátyás király véleménye a Signoria török politikájáról (Dzsem herceg ügyével kapcsolatban): „Ayunt illum Zyzym sultanum, cum Rodum advectus, ad nos iter pararet, *obstinentibus Venetis, qui cum Turcis confederati, nihil* hostile contra illos presumunt committere (Kiemelés — R. Gy.), prohibitum." (Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Közzéteszi *Fraknói* V. 1—2. k. Budapest, 1895. II. 247. o.) Az európai közvélemény állásfoglalásáról sok érdekes adalékot közöl *Schwoebel, R.:* The shadow of the Crescent. The Renaissance Image of the Turk. (1453—1517) London, 1967., 9—28. o.

6 Az 1396-i hadjárat diplomáciai és katonai elemzését l. legújabban *Rázsó Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély 1391—1437. Hadtörténelmi Közlemények, 1973. évi 3. sz.; Várnára l. *Rázsó Gyula:* Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell' alleanza contro i turchi (1440—1464). A „Venezia e Ungheria nel Rinascimento. A cura di V. Bramca. Firenze, 1973." c kötetben 98—100. o. és az itt felsorolt irodalom.

kizsákmányolni, gyengíteni igyekezett a másikat, de annyira egymásra voltak utalva — főleg Velence a török birodalomra —, hogy bármelyikük elpusztul, vagy jelentősen meggyengül, a másik is megsínyli a változást. Velence gazdasági bázisa ugyanis a keleti kereskedelmi monopólium megszerzésén és fenntartásán nyugodott. 1516 után a levantei kereskedelmi utak teljesen a szultánok birodalmán futottak keresztül, a velencei kereskedőknek tehát létfontosságú volt, hogy a törökkel valamiféle modus vivendit teremtsenek.

Ugyanakkor viszont a gazdaságilag elmaradottabb török birodalom is rászorult a velencei kalmárok közvetítő tevékenységére.[7]

Ez okozta, hogy a két hatalom csupán korlátozott célú háborúkat vívott egymással. A törökök sohasem támadták a Terra Fermá-t, sőt a dalmáciai városok bekebelezésétől is eltekintettek, pedig ez — főleg a magyar állam összeomlása után — nem jelentett volna megoldhatatlan feladatot a török seregek számára.

A fentebb felsoroltak azonban csak módosíthatták, gyengíthették, de semmiképp nem változtathatták meg a Signoria alapvetően törökellenes politikáját. Bár a szultánok, mint láttuk, nem törekedtek Velence meghódítására, a török tengeri erő megteremtésével, illetve megerősödésével a XVI. század harmincas éveitől kezdve egészen a lepantói csatáig olyan intenzív mediterrán török politika körvonalai bontakozódtak ki, mely Velencét kereskedelmi támaszpontjainak elvesztésével, s ezáltal török függőség veszélyével fenyegette. Ezt pedig a Velencei Nagytanács urai mindenképpen el akarták kerülni.

Nem véletlen tehát, hogy Velence diplomatái többnyire törökellenes szövetség kialakításán fáradoztak. Szinte mindenkinél jobban ismerték a keleti viszonyokat, ezért állandóan kapcsolatban álltak a török ázsiai és afrikai ellenlábasaival, Timur Lenkkel, Egyiptommal, a turkoman Uzun Hasszánnal és az újjászülető iráni Szafavi állam sah-in sah-jaival.[8]

Az erős tengeri, ám csak középszerű szárazföldi erőkkel rendelkező Velence nyilvánvalóan csak akkor őrizhette meg függetlenségét a törökkel szemben, ha ennek erőit a perzsa, lengyel, vagy magyar hadszíntér kötötte le.

A XVI. század első évtizedeiben azonban több olyan tényező gyengítette Velence hatalmát, amelyek visszahatottak a Signoria török politikájára is. Az Itáliába betörő francia, császári és spanyol hadak válságossá tették a városállamok helyzetét. 1408-ban Agnadellónál a szövetségesek csapatai szétzúzták a velencei zsoldosseregét, s a köztársaság csak úgy őrizhette meg függetlenségét, hogy a belső ellentétek még Velence teljes veresége előtt szétfeszítették a szembenálló koalíciót.[9]

7 *Braunstein*, Ph.: Venedig und der Türke (1480—1570). A „Die wirtschafliche Auswirkungen der Türkenkriege" c. kötetben 59—70. o.; *Kretschmeyr*, H.: Geschichte von Venedig. Bde 1—2. Gotha, 1905—1920. II. 205—211. o.

8 *Palombini*, B.: Bündnisswerden abendländischer Mächte um Persien 1453—1600. Wiesbaden, 1968. passim, de főleg 73—78. o. *Tardy* L.: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, 1971., 44—51. és 71—100. o. és az itt felsorolt irodalom.

9 *Kretschmayr:* i. m. II. 427—429. o.

1519-ben még súlyosabbá vált Velence helyzete: V. Károly személyében perszonálunióban egyesült Castília, Aragónia, a Német-Római Szent Birodalom és Németalföld koronája. A császáriak pávai győzelme (1525. február 24.) néhány esztendeig reális lehetőséggé tette az egységes Itália megteremtését — császári vezetés alatt. S ez a perspektíva nemigen vonzotta a velenceieket.

A Terra Fermá-n sebezhetővé vált Velence ezért óvatos, passzív „gyengeségi" politikát folytatott a törökkel szemben. Aggodalommal szemlélte ugyan a török birodalom Szulejmán alatti megerősödését, de semmit sem tehetett ellene, sőt 1528-ban és 29-ben diplomatái támadásra buzdították a törököt a Habsburgok ellen, azt remélve, hogy a török támadás Magyarországra vonja a Habsburgok főerőit, s így Itália egy időre megszabadul a császári—spanyol hadaktól.[10]

Az itáliai hatalmi viszonyok alakulása tehát megakadályozta, hogy Velence támogatni tudja Magyarországot történelmének e páratlanul súlyos szakaszában. Pedig a két állam viszonya valamelyest javult a korábbi évszázadokhoz viszonyítva: Ulászló kormánya többször is visszautasította a Velence-ellenes szövetsége hatalmak javaslatát, hogy foglalja vissza Dalmáciát,[11] s 1521-ben a Signoria — igaz csekély összeggel — 880 arannyal hozzájárult Zeng (Segna) kikötőváros védelméhez.[12]

Ezek a gesztusok azonban inkább csak formálisak voltak. A magyar politikai vezetést nem tisztánlátása, hanem gyengesége vezette abban, hogy nem csatlakozott Velence ellenfeleihez. A Signoria jó szemű diplomatái másfelől felismerték Magyarország végzetes gyengeségét és kiszolgáltatottságát, s riasztó képet festettek az ország helyzetéről.

A mohácsi győzelem után a velencei követ szerencsét kívánt a szultánnak,[13] s további eredményekre bíztatta.

II. Lajos halála, illetőleg Ferdinánd megválasztása tovább növelte a Habsburg-ház hatalmát, s fokozta Velence bekerítését. A Signoria óvatosan támogatta Szapolyai Jánost, elismerte magyar királynak, de anyagi segítséget nem adott.[14]

Ugyanekkor követei, mint erről a császári megbízottak panaszaiból értesülünk, igyekeztek megakadályozni, hogy valamiféle megegyezés szülessen Ferdinánd és a Porta között, támadásra bíztatták a szultánt,

10 A Signoria 1528. április 22-én azt az utasítást adja Tomaso Contarini nevű portai követének, hogy sürgesse a török magyarországi hadműveleteit, s vegye rá Ibrahim nagyvezírt, hogy intenzívebben támogassa Szapolyait Ferdinánd ellen. (A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. Szerk: *Óváry* L.: 1—2. k. Budapest, 1890—1894. II. 83.) (Továbbiakban: Óváry:)

11 „In questa diete se ha ad tractar limpresa contra Turchi, et lintrar ne la liga deli altri principi coniurati contra la Signoria." (Ezért Dalmáciát ígérték a szövetséges hatalmak Magyarországnak.) Velencei követjelentés az 1511. évi magyar diétáról. (Monumenta historia spectancia Slavorum Meridionalium. Ed. E. *Ljubić*. Vol. 1—14. Zagrabiae 1878—1896.; Vol. 6. 117—118., 127. o. (Továbbiakban: *Ljubić*)

12 *Óváry:* I. 1152.

13 *Óváry:* II. 6.

14 Szapolyai követei már 1526 decemberében felvették a kapcsolatot a Signoriával (*Óváry:* II. 14.), amely örömét fejezte ki János király megválasztásával kapcsolatban (Uo. 15.), de segélykérését udvarias formában elutasítja (Uo. 23.). Ugyanez később is megismétlődik (1529 májusában, *Óváry:* II. 103.). Velence segítő szándéka mindössze abban nyilvánul meg, hogy mind a Portát (*Óváry:* II. 86.), mind Zsigmond lengyel királyt (*Kellenbenz*, H.: Zur Problematik der Ostpolitik Karls V. A „Karl V. Der Kaiser und seine Zeit. Hrsg. v. P. *Rassow — F. Schalk*. Köln—Graz. 1960." című kötetében. 123. o.) Acta Tomiciana, Poznan, 1901. Tom. VI. 236—238., 253—256. o.

sőt néhányszor török katonai segítséget is kértek a Friault fenyegető császári hadak ellen.[15] A Signoria, híven óvatoskodó, számító politikájához, a töröknek sem kötelezte el magát, s attól is óvakodott, hogy kiprovokálja a Habsburgok koncentrált támadását. Ezért nem támogatta anyagilag Szapolyait, s ezért utasította vissza 1528 tavaszán Erdődy Simon zágrábi püspök és Szapolyai más híveinek javaslatát, hogy a Signoria vegye védelmébe Horvátországot.[16]

Az 1529-es Cambray béke újabb fordulatot hozott Velence politikájában. A kényszerű török orientációt fokozatosan felszámolták, s bár továbbra sem készültek hadműveletekre, Velencét és birtokait ebben az időben nem fenyegette közvetlenül a török, a híres velencei diplomácia és hírszerző szolgálat már a Habsburgokat tájékoztatta, figyelmezteve őket pl. az 1532-es várható török támadásra.[17]

A szultán külpolitikáját irányító Ibrahim nagyvezír ezért meg is intette a velencei követeket.[18]

Az 1533 utáni helyzet szinte teljesen a velencei politika érdekeinek megfelelően alakult. A szultán támadó lendületét az 1529-es és 1532-es félsikert hozó hadjáratok megtörték, világosan látszott, hogy a török belátható ideig nem képes Magyarország határain túl terjeszkedni. Az események viszont azt mutatták, hogy Magyarországon pedig nagyon is szilárdan berendezkedett. Itt jelentékeny Habsburg-erőket kötött le, s így közvetve Velencét is védte a császári—spanyol terjeszkedéssel szemben.

A Signoria elégedettségét csupán egyetlen momentum zavarhatta: megindult a török hajóhad kiépítése, mely előrevetette egy aktív török mediterrán politika árnyékát. Ez a fenyegetés azonban csak néhány évtizeddel később realizálódott.

A magyar állam összeomlása

A „kereszténység másik védőbástyája", Magyarország sorsa tragikusabb és egyértelműbb, mint a szerencsésebb adriai köztársaságé. Az ország több mint egy évszázadon át mégiscsak útját tudta állni az oszmánok további előretörésének. Ez a siker annál is inkább figyelemre méltó, mivel a két állam katonai potenciálja között lényeges különbség mutatkozott a törökök javára.

A magyar hadsereg, a Hunyadiak fél évszázados korszakától eltekintve (1440—1490), nem tartozott Európa számban és minőségben legjelentékenyebb fegyveres erői közé. Míg a maximális hadrafogható magyar zsoldos, feudális és irreguláris katonaságot 60—70 000 főre, s ebben alig 10—15 000 fő volt a magas harcértékű, korszerűen fel-

15 *Óváry:* II. 133., 155.
16 *Óváry:* II. 84.
17 *Óváry:* II. 203—205., 217—218.
18 *Óváry:* II. 265.

szerelt katonák létszáma,[19] addig a török fegyveres erőnek csupán a reguláris magvát 35—40 000 főre, a hűbéres és irreguláris csapatok számát ennek két-háromszorosára becsülhetjük.[20]

S hogy ez a mennyiségi fölény hosszú ideig mégsem tudott érvényesülni, azt elsősorban a jól kiépített és kedvező terepviszonyok által is erősített végvárrendszernek köszönhette Magyarország. Míg a védővonalat megfelelő (8—10 000 főnyi), állandó védőrség tartotta megszállva, s mögötte kellő erejű, gyorsan mozgósítható tábori hadsereg sorakozott fel, a török a Szávától északra nem tudta megvetni a lábát. A mintegy 150—160 végvárból álló erődvonal legfontosabb pillérei Jajce, Vrana, Banja Luka, Bihac, Szabács (Sabac), Nándorfehérvár, Szendrő (Smederevo) és Szörény (Turnu-Severin) voltak; amíg ezek álltak, a török legfeljebb kisebb portyázó csapatokkal hatolhatott be veszély nélkül az ország belsejébe.

A védelem sikerét egyéb tényezők is elősegítették. Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a török lényegében csak a XV. század utolsó évtizedeiben tudta balkáni hódításait teljesen megszilárdítani. (N. B. Dalmáciát még ekkor sem tudta, vagy akarta megszállni), s még a Keleten is tekintélyes erejű vetélytársak (Tamerlan, Egyiptom, Karaman, majd a XV. század hatvanas éveiben Uzun Hasszán) kötötték le időről időre a török főerőket. S ha ehhez még hozzávesszük az európai hatalmak, igaz, ritka és gyéren csurranó anyagi és katonai támogatását, akkor megérthetjük, miért jött létre viszonylagos erőegyensúly a Száva mentén.

Ez az egyensúly azonban a XVI. század első évtizedeiben teljesen az oszmánok javára tolódott el. Magyarországon a tehetetlen Jagelló királyok alatt szinte teljesen szétesett a központi hatalom. A királyság jövedelmei alig érték el a 200 000 aranyat (alig ötöd részét a Mátyás alatti összegnek), a török támadások és más okok folytán megállt, majd hanyatlásnak indult a XV. század első felében még fejlődő gazdasági élet.[21] Egyes területek — főleg Szerém megye és a temesi bánság településeinek jelentős részét elpusztították a török portyázók.

Az ország szomorú helyzetét leginkább a külföldiek ismerték fel: Burgio pápai nuncius szerint „már csak az Isten segíthet Magyarországon."[22]

A gazdasági és társadalmi hanyatlást a hadsereg is megsínylette. A végvárrendszer még tartotta magát, s olykor, mint 1514-ben, 1516-ban, vagy 1526-ben sikeres vállalkozásokra is képes volt a hadsereg.

19 A XV. századi magyar hadseregre l. *Elekes* L.: Hunyadi. Budapest, 1952.; Uo.: Hunyadi hadserege. Budapest, 1950.; *Erdélyi* Gy.: A magyarok hadművészete. Budapest, 1944., 143—167. o.; *Gyalókay J.*: Mátyás a hadseregszervező és hadvezér. (Mátyás Emlékkönyv. Szerk. *Lukinich* I. Budapest, 1940. 1—2. k. I.; *Rázsó* Gy.: Mátyás zsoldoshadseregének hadművészetéről. HK. 1958. évi 2. sz.; Uő.: Die Feldzüge des König Matthias, in Niederösterreich. Wien, 1973.

20 A török hadseregre 1. az 1. sz. jegyzetben felsoroltakon kívül *Papoulia*, B. D.: Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im Osmanischen Reich. München, 1963.; *Weissmann*, N.: Les janissaries. Étude dex l'organisation militaire les Ottomans. Paris, 1964.; Ordo Portae. Ed. et trad. par S. Bastav. Budapest, 1947., 9—11. o.; *Káldy—Nagy* Gy.: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970., 31—32. o., 49—50. o.

21 L. főleg a 2. jegyzetben felsorolt irodalmat.

22 Id. *Bartoniek* E.: Mohács Magyarországa. Budapest, 1926., 17. o.

A katonákat azonban nem fizették. Kilátástalan helyzetükről leginkább azokból a panaszos levelekből értesülünk, amelyekben egyes várak őrsége kéri, sőt követeli az évek óta elmaradt zsoldot.[23]

A legnagyobb veszélyt a mozgó hadsereg immár katasztrófálissá vált gyengesége rejtette magában, Mátyás állandó zsoldosseregének megsemmisítésével a királyság fegyveres erejét — a végvárrendszer 5—6000 főre védelmezhető állandó őrsége mellett — ismét a nemesi felkelés és a főúri magánhadseregek megbízhatatlan, csekély harcértékű, nehezen mozgósítható katonasága képezte. A katonák még végveszélyben is lassan gyülekeztek, jellemző pl. hogy 1526-ban a török hamarabb ért Konstantinápolytól a Dráváig, mint Budáról a magyar királyi hadsereg!

Ez magyarázza, hogy a várak egymás után jutottak török kézre: hiába harcolt szívósan és bátran Nándorfehérvár, Szörény, vagy Pétervárad őrsége, a felmentő sereg mindig elmaradt. Pedig a török sem volt sebezhetetlen. Ezt példázza Frangepán Kristóf 1525-ös sikeres hadművelete Jajce térségében, ahol serege el tudta űzni a várat ostromló török hadakat.[24]

A belső helyzet nehézségeit a Jagelló királyok külső támogatással, a Habsburg-szövetséggel vélték ellensúlyozni. Ezzel azonban véleményünk szerint még csak fokozták a bajokat. A Habsburg orientáció ugyanis rendkívül népszerűtlen volt az országban; továbbá növelte a király és a nemzet között amúgy is mély szakadékot.

Az is tény ezzel szemben, hogy a Habsburg-szövetség bizonyos katonai előnyökkel is járt. 1523-ban a horvát rendek azzal a kéréssel fordultak Ferdinánd főherceghez, hogy vegye védelmébe a horvát végeket.[25] Az osztrák Landtag és a birodalmi Reichstag egyaránt hozzájárult a kérelemhez, s ettől kezdve az osztrák tartományok feleltek anyagilag a horvát végek állapotáért.[26]

Más katonai segítséget azonban nem adtak a Habsburgok. Szövetségesi „hűségük" még 1526-ban sem ösztökélte őket a támogatásra, amikor pedig Lajos király segítséget, elsősorban hadigépeket kért

23 A végek legerősebb támasza, Belgrád védőinek szomorú helyzetét így írja le már 1492-ben Váradi Péter esztergomi érsek: „non erit malon, celeriter et in tempore Maiestatem Vestram providere de gentibus numeriosoribus ad Belgradum quia pedites, qui missi per Maiestatem Vestram fuerunt, partim intemperie insueti aeris, vel potatione nimia, correpti languoribus, partim pecuniis, ut aiunt, et debito stipendiis destituti, maxime in parte dicuntur abscecisse." (A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára. 1138—1526. Összeáll. *Thallóczy* L. Budapest, 1905., 240. o.)

24 Jelentését l. Jajcai okmánytár. Összeáll. *Thallóczy* L.—*Horváth* S. Budapest, 1915., CCCXLVII—CCCLIX. o.

25 Ljubljana Odjeljenje Drzavnog Arhiva, St. Arh. Türkische Kriegshandlungen Fasc. 126/a. Ausztria és a horvát végek kapcsolatának okleveles anyagát l. ált.: A horvát végek oklevéltára. 1490—1526. Közzéteszi *Thallóczy* L.—*Hodinka* A. Budapest, 1903. passim.

26 *Bauer*, W.: Die Anfänge Ferdinand I. Wien—Leipzig, 1907., 26—38. o.; *Kupelwieser*, L.: Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács, 1526. Wien—Leipzig. 1899., 207—212. o. — A Birodalmi Gyűlés határozataival maga Ferdinánd főherceg sem volt megelégedve: „Quant a l'aide et secours de l'empire, le tout n'est riens, car á la dernière diete a Neuremberg nous furont promis 4000 piétons, mais quelque poursuite qu'en ayons se en faire n'en avons encores peu avoir ung seul et y a peu d'apparence." (*Ferdinánd* levele V. Károly császárnak 1523. május 12-én.) Korrespondenz Ferdinands I. (bis 1530). Hrsg. v. E. *Lacroix*—W. *Bauer*. Bde 1—3. Wien, 1912—1938. Bd. 1. 58. o.) (Továbbiakban: *Lacroix*:)

ságorától.[27] Az 1522-i nürnbergi birodalmi gyűlés ugyan 3000 gyalogost ígért a török ellen, ezeket Horvátország védelmére be is vetették.

A későbbiekben ennél nagyobb, 30 000 főnyi birodalmi hadsereg harcba küldésére is ígéretet tettek a birodalmi rendek, a végzetes 1526-os esztendőben azonban kiderült, hogy a birodalom nem tudja, és nem is akarja támogatni az országot: az első csapatok csak szeptember első napjaiban, tehát már a mohácsi vereséget követően kezdtek Bécsbe beérkezni.[28]

A Habsburg-szövetség azt is megnehezítette, hogy más hatalmak segítséget adjanak. 1516 és 1518 között több ízben is felmerült ugyan egy nagyszabású keresztes hadjárat terve, Miksa császár halála után azonban kísérlet sem történt realizálására.[29] Az itáliai hadszíntér teljesen lekötötte a kor „nagyhatalmait", így nem maradt idejük a magyarországi mellékhadszíntérrel törődni.[30] A mohácsi csatában így csupán 8000 lengyel, cseh, német, itáliai és egyéb nemzetiségű katona, részben zsoldos, részben önkéntes harcolt a „kereszténység védőbástyájának" megoltalmazásáért.

Ezek után megkockáztathatjuk azt az állításunkat, hogy az 1521-es és 1526-os török hadjárat nem végződhetett másképp, mint döntő oszmán győzelemmel. A harc lényegében már 1521-ben eldőlt. Akkor, csaknem egy hónapig tartó ostrom után, augusztus 29-én a déli végvárrendszer legfontosabb pillére, Nándorfehérvár, biztosító váraival — Szabács, Zimony stb — együtt török kézre került. Ezzel megnyílt az út az ország belseje felé. A Száva vonalának elvesztésével még egy utolsó természetes védővonal kínálkozott: a Dráva—Duna mentén. A magyarok azonban — főként a központi hatalom krónikussá vált pénzhiánya folytán — elmulasztották a vonal megerősítését, amely így lényegében csupán egyetlen jelentősebb várra, Pétervárádra támaszkodott. Újabb súlyos csapást jelentett 1524-ben Szörény eleste, miáltal Erdély is feltárult a török hadak előtt.[31]

Magyarország meghódítása azonban még így sem tűnt egyszerű feladatnak a padisah hadvezérei szemében. Nemcsak a magyar hadsereg korábbi győzelmei intették óvatosságra a szultán tanácsadóit, hanem elsősorban a nagy távolság, a hadsereg utánpótlási szolgálatának megszervezése okozott gondokat. A török hadsereg rendszerint április második felében indult el a Boszporusz partjáról, s általában

27 „Affatim ingenia bellica omnis generis et exercitus aliquam partem, quo illic adventum suum expectaret, et ipse collectis undique viribus nos invaderent, premiosam esse. Nos vero tanti hostis conatibus quam impares simus, ut rogamus Maiestatem Vestram omnia auxilia ... novis ... quoniam ... potes ... specialiter tormenta bellica ... mittere ... debetis." (1526. június 6.); *Lacroix:* I. 391. o. — Július 15-én megismétli a kérést (*Lacroix:* I. 400—401. o.)

28 *Kupelwieser*, L.: Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen vom Jahre 1526 bis 1537. Wien—Leipzig, 1899., 1—2. o.; *Lacroix:* I. 466—467. o.

29 A kérdést legújabban feldolgozta *Wagner*, G.: Der letzte Türkenkreuzzugsplan Kaiser Maximilian I., aus dem Jahr 1517. MIÖG. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, LXXVII. Bd. 3—4. H. 1969., 314—353. o.)

30 1526. szeptember 26-án Ferdinánd utal ugyan a magyarországi helyzet nehézségeire, Bécs fenyegetettségére, mégis hajlandó bátyja utasítására Itáliába vonulni. (Később mégsem ment el.) *Lacriox:* I. 459., 463—464. o. — Nem sokkal később Frundsberg, korának legismertebb landsnecht kapitánya 10 000 zsoldosával Itáliába vonul. (Uo. 483. o.)

31 Egy velencei követjelentés szerint a magyarok Szörény (Severin) elestét (1524. aug.) nagyobb csapásnak tekintik mint Belgrádét. (*Óváry:* I. 1192.)

június végén — július elején érte el a Duna vonalát, közelebbről Nándorfehérvárt.[32]

Itt, amíg a vár még magyar kézen volt, két lehetőség kínálkozott: vagy módszeres ostrom alá veszik — ami korábbi szomorú tapasztalataik szerint egész hadseregük valamennyi erőforrását leköti arra az évre —, vagy megkerülik és betörnek a Szerémségbe.

1521-ben Szulejmán először az utóbbi alternatívát választotta. Szabács elfoglalásával rést kívánt törni a védővonalon, s be akart hatolni az ország közepébe. A tapasztalt Piri pasa ellenben felismerte Nándorfehérvár jelentőségét, s rábírta a szultánt, hogy először ezt foglalják el.[33] A vár eleste után a törökök már nem tudták folytatni a hadműveleteket, de így is döntő hadászati sikert értek el.

A magyar ellenállás teljes leküzdése Nándorfehérvár után is hosszadalmas feladatnak látszott. Először is több döntő ütközetben meg kellett semmisíteni az ország haderejét, ezt követően megszállni a Közép-Magyarország kulcsát képező Buda—Székesfehérvár—Esztergom várcsoportot. Ezután láthatott volna hozzá a többi országrész — a Dunántúl, a Felvidék és Erdély — meghódításához.

A következő lépés ennek az elgondolásnak a jegyében történt. 1526 nyarán nagyerejű, kb. 65—70 000 főre becsülhető török sereg tört Magyarországra. Célja ezúttal a magyar hadsereg megsemmisítése volt. Pétervárad elfoglalása után a török csapatok átkeltek a Dráván és megindultak Buda felé. A lassan gyülekező magyar sereg sem Pétervárad elestét, sem a törökök drávai átkelését nem akadályozhatta meg, de ahhoz idejében érkezett, hogy elállja a Buda felé vezető utat. A mintegy 25—28 000 főnyi magyar had alapjában véve a leghelyesebb megoldást választotta, amikor felvette a harcot a török túlerővel. Sem Frangepán Kristóf horvátjai, sem Szapolyai János gyanús lassúsággal közeledő erdélyi hadait nem várhatta be.[34] Ha ugyanis visszavonul, ezáltal egyfelől az ország leggazdagabb területét, a Dunántúlt átengedi a török pusztításnak, másfelől a fegyelmezetlenebb, nehezebben mozgó magyar sereg előbb-utóbb szétesik a török rajtaütései következtében.

Maga a mohácsi csata törvényszerűen a számbeli túlerőben levő török had győzelmével végződött.[35] A magyar sereg előzetes felderítés nélkül, tervszerűtlenül bocsátkozott ütközetbe. A katonák ennek ellenére derekasan harcoltak és a csata kezdetén szétszórták a ruméliai lovasságot. A sikert a lovasság első lépcsője vívta ki; támadását azon-

32 Nézzük pl. az 1526-os török hadsereg itinériumát:
ápr. 23. — indulás Konstantinápolyból
május 3. — Drinápoly (6 nap pihenő)
május 29. — Szófia (3 nap pihenő)
június 9. — Nis
június 30. — Nándorfehérvár.
(Szulejmán Szultán Naplói. Kiad. *Thury* J.: Török történetírók I—II. k. Budapest, 1896. I. 299—302. o.) Továbbiakban: *Thury:*)

33 „Piri pasa nagyvezir azt hangoztatta, hogy a hadsereg nem hagyhat a háta mögött olyan várat mint Belgrád, előbb ezt is el kell foglalni." (*Thury:* I. 289. o. 3. jegyz.)

34 *Gyalókay* J. (Mohács: 210—211. o.) ettől eltérő véleményt hangoztat. Szápolyai viselkedésére uo. 243—244. o.

35 *Bende* Lajos: A mohácsi csata. HK. 1966. évi 3. sz. 143—144. o.; *Gyalókay* J: Mohács. 241—242. o.

ban nem követte idejekorán a második lépcső előnyomulása, s így a kezdeti siker kiaknázatlan maradt. Frangepán Kristóf közvetlenül a csata után írt egyik levelében a rossz és tehetetlen harcvezetést tekintette a vereség okának, s ebben egyet is érthetünk a kor egyik legtapasztaltabb katonájával.[36]

A következmények a győztest is meglepték. Szulejmán nem számíthatott rá, hogy az ország védekezés nélkül az ölébe hull, s feltehetőleg ekkor még nem látta elérkezettnek az időt Magyarország teljes meghódítására, mivel túlértékelte az ország ellenálló erejét. Szeptember első napjaiban ugyan megszállta és kirabolta a védtelenül hagyott Budát, seregével azonban csakhamar kivonult az országból.

Úgy véljük, a szultán súlyos hadászati hibát követett el: ha megszállja Budát, és a kezébe került más dunántúli helységeket, fait accompli elé állítja az akkor szervezkedni kezdő magyar pártokat. Mivel ezt elmulasztotta, eljátszotta az első és utolsó lehetőségét annak, hogy Magyarországot teljesen meghódítsa.

Mivel Magyarország az oszmán hadsereg hatósugarának a határán terült el, gyors hadászati sikert csak a Lajos király halála után kialakult helyzet erélyes kihasználásával érhetett volna el a török.

E lehetőség kihagyása azonban még nem mentette és nem is menthette meg Magyarországot a részleges török hódítás veszélyeitől. A hadsereg elpusztult, a király elesett, a végvárak szinte mind az oszmánok birtokába kerültek. A belső bajokat a kettős királyválasztás is növelte. A rendek többsége a „nemzeti" Szapolyai Jánost, kisebb része az örökösödési jogra hivatkozva Habsburg Ferdinánd ausztriai főherceget választotta királlyá. Ez megosztotta az ország amúgy is megfogyatkozott erőit, s hozzájárult a Magyarország területén hamarosan létrejövő erőegyensúly kialakításához, s ezáltal a másfél évszázados török uralom megteremtéséhez.

Tény, hogy az országnagyok döntési lehetőségei nagyon is korlátozottak voltak. Csak a magyar erőforrásokra támaszkodva semmiféle nemzeti király sem vehette volna fel a harcot a déli végvárakat már megszállva tartó török, és a királyi trónt követelő Habsburgok ellen.

Az ország katonai szerepe megváltozott. „Védőbástyából" hadszíntérré süllyedt, az oszmán és a Habsburg birodalom határterületévé.

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy az adott körülmények között nem a Ferdinándhoz való csatlakozás jelentette volna-e az egyetlen kiutat? Kétségtelen, ez tűnt a legkedvezőbb megoldásnak, hozzátéve, hogy véleményünk szerint Ferdinánd így sem lett volna képes arra, hogy visszafoglalja az elveszett végvárakat. A török hódítás veszélye ez esetben is fennállt volna, az ország pedig minden kétséget kizáróan ugyanúgy a török és a császári hadak hadszínterévé válik, mint ahogy ez a valóságban is bekövetkezett.

Az objektív helyzet azonban nem tette lehetővé e relatíve kedvezőbb, illetve kevésbé kedvezőtlen alternatíva megvalósítását. A Habsburgok és párthíveik nem voltak népszerűek Magyarországon, az or-

36 *Óváry:* II. 4.

ság lakói — jogosan — nem hitték, hogy meg tudják állítani a török előretörést. A közvélemény állásfoglalását találóan fogalmazta meg a Ferdinánd pártján álló magyar kormányzótanács egyik 1529-ben kelt jelentése: „Erstlich der teutschen knecht geiz und Tyranney, zum andern der turgken anzug zu letzt, *das das grösst ist, die verzweyflung, oder antrost Irer Mt hilf.*"[17] Az állandó pénzzavarral küzdő Ferdinánd, akinek katonái — saját bevallása szerint is — rosszabbak voltak a töröknél,[38] hiába tett újabb és újabb ígéreteket az elvesztett területek visszafoglalására, a magyar bárók és nemesek nem bíztak és nem is bízhattak ígéreteiben. Ily módon magának a Habsburg főhercegnek a katonai gyengesége, labilis anyagi helyzete gátolta a magyarországi törökellenes egységfront kialakítását.

V. Károly és I. Ferdinánd török politikája

Az előbbiekben már utaltunk rá, hogy Európa, illetve a kereszténység védőbástyájának nehéz és hálátlan szerepét Magyarországtól — és részben Velencétől — a spanyol—német Habsburg birodalom vette át.

Ez a körülmény egy csapásra megváltoztatta a törökellenes háborúk jellegét. Míg korábban Magyarország és Velence — a töröknél gyengébb hatalom lévén — minden erőfeszítését összpontosítva élethalálharcot vívott az oszmánokkal, most a török hadszíntér csak egy, és távolról sem a legfontosabb a Habsburg-ház sokágú, Európán is messze túlnyúló politikai és katonai stratégiai terveiben.

A helyzetet még bonyolultabbá tette, hogy a mindössze 1519-ben létrejött hatalmas birodalmat csak az uralkodó, V. Károly személye fűzte laza egységbe. Az egyes részfejedelemségeket — Spanyolországot (ezen belül Castíliát és Aragóniát), a Német-Római Szent Birodalmat, a Habsburgok ausztriai örökös tartományait (1526 óta Csehországot és részben Magyarországot is ide sorolhatjuk) és a burgundi örökségként Károly birtokába került Németalföldet — gyakran mélyreható politikai, gazdasági és ideológiai ellentétek választották el egymástól, ami nagyon is csökkentette az új mammut-állam katonai és politikai effektivitását.

A törökkel szemben valamennyi tartomány érdeke megegyezett: mindannyian politikai, gazdasági és ideológiai okok folytán élesen szembehelyezkedtek az oszmánokkal, ám egyes speciális érdekekeik merőben eltértek egymástól.

37 Id. *Turetschekch:* Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529. bis 1532. Wien, 1968., 72. o.

38 Pénzügyeire l. *Fellner,* Th.: Die österreichische Zentralverwaltung. 1. Abt. Von Maximilian I. bus zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei 1719. Bd. 1. Wien, 1907.; *Huber,* A.: Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. (MIÖG 1903. Erg. bd.) „Ilz (vagyis a császári zsoldosok — R. Gy.) ne sont pas seullement opresse des Turc mais aus y des voz gens propres ... sy mal que jamais Turc ... le faire." (*Mária* levele Ferdinándnak, 1928. augusztus 23. *Lacroix:* II. 278—280. o.) Ferdinánd magyar hívei részéről: „Non sine gravi animi dolore significamus, subditos Maiestatis Vestre maximis ac intolerabilibus dampnis, incommodiis, cladibus et calamitatibus affecuent ... sia hostes essent vix possent graviora." (*Báthory István* levele Ferdinándhoz, 1529. január 28. Urkunden and Actenstuecke Österreichs-Ungarn und der Pforte im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. v. A. *Gévay,* Bde. 1—2. Wien, 1840—1842. I/2. 59. o.) (Továbbiakban: *Gevay:*)

Spanyolország — aragóniai örökségként — nagy mediterrán birodalom megteremtésén fáradozott. Ez a politika sodorta az itáliai háborúk bonyodalmaiba, amelyek pillanatnyilag minden energiáját lekötötték. A reconquista, vagyis a mohamedánok elleni keresztes háború ezzel szemben castíliai hagyomány volt, mely Granada elfoglalása után az észak-afrikai arab területek meghódítása, illetve az itteni kalóz-államok megfékezése felé irányult.

A fiatal I. Károly király már uralkodása kezdetén Hugo de Moncado sicíliai alkirály vezetése alatt erős hajóhadat küldött Algír elfoglalására; a kezdeti sikerek után azonban a vállalkozás súlyos vereséggel végződött.

Törökországgal nem sokat törődtek a spanyolok. A padisah birodalma ugyanis csak a XVI. század harmincas éveiben kezdte veszélyeztetni mediterrán terveiket, amikor egyfelől szövetségre lépett I. Ferenc francia királlyal; másfelől, ami még fontosabb, Chaireddin Barbarossa, görög származású renegát kalózvezér Szulejmán szolgálatába állt, s lerakta a török tengeri hatalom alapjait.

A Német-Római Szent Birodalom fejedelemségeit már közvetlenül fenyegette a török veszély. Belgrád eleste után valamennyi birodalmi gyűlés foglalkozott a „Türkenhilfe" problémájával.[39] Ám Magyarország, melyet az egykorú német újságok „die nächste Vormauer der teutschen Nation"-nak neveztek, mégsem kapott birodalmi segélyt.[40] A segítség elmaradását leginkább a birodalom sajátos belső helyzete magyarázza. A központosításra törekvő császár és a partikularizmust erősítő territoriális fejedelemségek állandó érdekellentétei tovább csökkentették a birodalom amúgy is gyenge politikai és katonai hatékonyságát.[41] Különösen kiéleződött a helyzet a húszas években, amikor vallási ellentétek is gátat emeltek a Habsburg-ház túlsúlyára amúgy is féltékeny — többségükben protestáns — fejedelmek és a buzgó katolikus Habsburg-testvérek között. A protestánsok maguk is tartottak a töröktől, Luther a török szomszédságtól állandó békétlenséget, háborúkat várt,[42] a protestáns fejedelmek mégis hatalmuk fennmaradását remélték a török fenyegetéstől; abban bizakodtak, hogy a török támadások teljesen lekötik Károly és főleg Ferdinánd amúgy is szerény erőforrásait, s nem marad idejük és energiájuk velük foglalkozni.[43]

Néhány alkalommal — 1529-ben, 1532-ben, s tárgyalt időszakunknál némileg később, 1542-ben — a birodalom jelentős katonai erőt

39 *Turetschek:* i. m. 41—66. o.

40 A németek egykorú véleménye Magyarországról *Benda* Kálmán: A törökkor német újságirodalma. Budapest, 1942., 39—43. o.

41 „Der sich mehr und mehr verstärkendex konfessionelle Gegensatz im Reich und den Erbländer wirkte lahmend, dazu kam noch das Gegenspiel der habsburgfeindichen europäischen Mächte." *(Zollner,* E.: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. 4. Aufl. Wien, 1970., 189. o.)

42 *Török* P.: A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohácsi Emlékkönyv. 1526. Budapest, 1926., 177—178. o.; *Fischer—Galati* S.: Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521—1555. Cambridge, 1958., 23—25. o. — A protestánsok török kapcsolatáról a Habsburgok is tudtak: „Estamos ciertos" — írja 1529. február 8-án Ferdinánd — que al punto gue el torco sntráte este verano an Ungaria se lebontaran todos los luteranos en alemania." *(Gévay:* I/2. 67. o.)

43 *Fischer—Galati:* i. m. 21—22. o.

(esetenként 30—40 000 katonát) állított ki a török ellen, de különféle, később elemzésre kerülő katonai és gazdasági fogyatékosságok következtében, a birodalmi segélyhadak egyetlen esetben sem mutathattak fel számottevő sikert.

Lényegesen egyértelműbb az örökös tartományok — 1526 óta ide sorolhatjuk Csehországot is — állásfoglalása. Magyarország elestével a török már városaikat fenyegette, s ha magukat meg akarták védeni, úgy Ferdinánd új „örökös" tartományát, Magyarországot is támogatniuk kellett. Helyzetüket jól tükrözi Ferdinánd 1529. január 9-én kelt leirata az alsó-ausztriai rendekhez: „Wir haben mit ainer ersamen unnser Lanndschaft unnsers Erzherzogthumbs Österreich auf negst gehaltnem Lanndtag treffenlich und hoch bewegen unnsers heiligen Christenglauben Veindt, des Türkhen, hochbewäswerlich furnemen, so er on unnderlass der Christenhait zu abpruch und vertildigung mit Überzug verheren und verderben lannd und lewt on alles aufhören, und je lenger ye beswerlicher uebt, *wie wir dann inn unnsern Khunigreichen hungern und Karabathn, auch in unnsern Erblichen Furstenthumben und lannden zum taill des mit grossen merklichen schaden ... unnser Lannd ... emphunden haben*"[44] — Kiemelés — R. Gy.) Az ausztriai rendek mégis csak nehezen teljesítették katonaállítási kötelezettségeiket, a cseh rendek pedig már 1526-ban eleve leszögezték: nem szívesen tartják meg Magyarországgal a perszonáluniót, mivel a török háborúk nagyon sok költséggel járnak.[45]

Az egyes partikuláris érdekellentétek mellett számos objektív katonai és pénzügyi nehézség is gyengítette a Habsburg birodalom török politikájának hatékonyságát. Miksa császár ragyogó terveket, nagyhatalmi rangot — és üres államkasszát, tekintélyes adósságokat — hagyott örökül unokáinak. Ferdinándnak néhány esztendő alatt sikerült adósságai egy részét törleszteni, de mind az örökös tartományok, mind a birodalom pénzügyi helyzete változatlanul súlyos maradt.[46] Néhány ezer katona zsoldba fogadása sokszor leküzdhetetlen nehézséget jelentett számára, éppen ezért a magyarországi hadszíntéren is a pártján álló főurak és városok katonasága mellett, csupán Katzianer és Fels 5—6000 főnyi hadserege tevékenykedett. Ez az erő csak a Szapolyai párt megfékezésére lehetett elegendő, külső segítség nélkül a török ellen semmiképpen sem állhatta meg a helyét.

Ámde a Habsburg birodalom többi részének sem volt lényegesen kedvezőbb a pénzügyi és katonai helyzete. Ferdinánd mind 1526-ban, mind 1529-ben sürgetőleg fordult bátyjához, pénzt és katonaságot kérve, mindannyiszor még ígéretet sem kapott.[47] Sőt, bátyjának 1529-ben az a legfőbb gondja, hogy ismételten figyelmeztesse Ferdinándot:

44 Id. *Turetschek:* i. m. 26. o.
45 *Lacroix:* I. 437—438. o.; *Turetschek:* i. m. 3. o.
46 *Turetschek:* i. m. 19—22. o.; *Huber:* i. m. 9—12. o.
47 Ferdinánd már Pétervárad elestét is komoly fenyegetésnek látta Bécs szempontjából: „Si la prinse dud. chateau advient — írja 1526. augusztus 10-én bátyjának — ce qu'est fort a craindre pour la grande force dud. Turc, p ... penser, en quel dangier et peril mes pays d'Autriche seront et consequamment toute le Germanie." (*Lacroix:* i. 431. o.) — Hasonló leveleit i. meg uo. II. 283—284., 312—315. o. stb.

küldjön 7000 német gyalogzsoldost az itáliai hadszíntérre, sőt ha lehet, maga is személyesen vonuljon oda![48]

Károlynak ezt a követelését nem is annyira a magyar hadszíntér iránt táplált közömbössége, mint inkább saját súlyos helyzete sugallta. Spanyolország ekkor még nem Európa leggazdagabb állama, az Újvilág aranya még nem gazdagítja az uralkodó kincstárát, ellenkezőleg, maga is gyakran kénytelen leggazdagabb tartományához, Flandriához fordulni újabb és újabb adók és kölcsönök érdekében.[49] Spanyolország még az itáliai hadjáratok sikeréhez múlhatatlanul szükséges katonaságot sem tudja biztosítani, ezért kell időről időre újabb német zsoldosokat fogadnia.

A fentiekből — úgy véljük — logikusan következik, hogy a tárgyalt időszakban a Habsburgoknak két, egymástól lényeges vonásokban eltérő török politikájáról beszélhetünk. A fővonal, a császáré, természetesen nagyvonalúbbnak, perspektíváit tekintve időtállóbbnak, sőt reálisabbnak bizonyult, mint Ferdinánd provinciális, csak az örökös tartományok érdekeit szem előtt tartó, szívós kitartással keresztülvitt politikája. Nagyon hamar felismerte, hogy Magyarország meghódítása egyelőre meghaladja birodalma lehetőségeit. Ezt bizonyítják 1530-ban és 1531-ben kelt levelei, melyekben arra buzdítja konok testvérét, egyezzen meg Szapolyaival, s igyekezzék elvonni a török szövetségtől. Amikor 1529-ben Ferdinánd kétségbeesett levelek egész sorával figyelmeztette a közelgő török veszélyre, Károly megelégedett azzal, hogy utasította a német rendeket: siessenek a fenyegetett Bécs felmentésére.[50] Még ekkor is fontosabbnak tartotta az itáliai hadszínteret; mint ahogy már jeleztük, több levélben is kérte Ferdinándot, toborozzon számára 7000 gyalogost és küldje őket Itáliába.[51]

Amikor pedig Cambray-ban végre megszületett a rég áhított béke Franciaországgal, Károly nem használta fel az alkalmat, s nem sietett Ferdinánd segítségére. 1532-ben végre nagy hadsereget küldött Bécs alá — személyesen csak Regensburgig jutott el —, de ekkor is kiaknázatlanul hagyta a török sereg visszavonulásával adódó lehetőségeket.

Ez a politika Magyarország számára kétségtelenül nagyon hátrányosnak bizonyult. Károly beletörődött abba, hogy az ország nagy részét török csapatok tartsák megszállva, s az sem érdekelte, hogy a maradék „királyi" Magyarország is hadszíntérré vált. Kegyetlen politikáját mégis ésszerűbbnek és katonailag megalapozottabbnak kell tartanunk, mint a magyar érdekeket sűrűn hangoztató Ferdinándét, akinek jámborságáról, szorgalmáról és kitartásáról nemcsak a kortársak, hanem modern osztrák történészek, mint például Turetschek, nagy elismeréssel írnak,[52] — tetteinek vizsgálata azonban azt mutatja, hogy Magyarországot egyfelől meggondolatlanul, csupán dinasztikus érdekektől vezettetve igyekezett uralma alá vonni, másfelől, amikor

48/a *Lacroix:* II. 301—302., 331., 335—337., 370—371. o.
49 *Brandi,* K.: Kaiser Karl. V. München, 1939. Bd. 1. 123—124., 146—147., 203—205. o.; *Turetschek:* 41—66. o.
50 *Lacroix:* II. 514—518. o.
51 *Lacroix:* II. 529—531. o.
52 *Turetschek:* i. m. 2—3. o.

látta, hogy fáradozásai nem járhatnak eredménnyel, a maradék országrészt csupán az örökös tartományok előterepének tekintette.

Ezt az állításunkat részben az 1529. és az 1532-i hadjárat rövid hadászati elemzésével, részben a politikáját leghívebben tükröző követ-utasításaival és bizalmas levelezésével kívánjuk igazolni.

Amikor 1527-ben sikerült kiszorítania Szapolyait az országból, Ferdinánd a törökkel szemben is rendezni akarta viszonyát. Hívei megnyugtatására eléggé átlátszó propagandafogást alkalmazott: utasította Johannes Habordanecz nevű követét, hogy követelje a Portától az elfoglalt magyar határvárak: Nándorfehérvár, Szabács, Pétervárad stb. visszaadását.[53] Ferdinánd ugyanis koronázási esküjében ígéretet tett Magyarország elveszett területeinek a visszaszerzésére. Az ügyetlen kísérlet nyilvánvalóan nem vezetett eredményre.[54]

1528 végén elterjedt a híre, hogy Szulejmán védnöksége alá vonta Szapolyait, s érdekei megvédésére a következő évben Magyarország ellen vonul, s kiveri onnan a császári hadakat. Ferdinánd valóban megkísérelte, hogy megvédje az országot. Fáradozásait azonban nem kísérte szerencse: sem a magyar rendek, sem az örökös tartományok Landtag-jai, sem a birodalmi gyűlés, sem V. Károly nem ígért támogatást. Egykorú — és helytálló — vélemény szerint Ferdinándnak legalább 40 000 főnyi, jó minőségű hadsereggel kellett volna rendelkeznie ahhoz, hogy nyílt csatát próbáljon a törökkel.[55] A német, cseh, morva és osztrák rendek ígéretei alapján ez a kontingens elérhetőnek látszott; ám többé szó sem esett Magyarország megvédéséről.[56] Ferdinánd megelégedett azzal, hogy a felső részeken zsarnokoskodó Katzianert az országban hagyta, Buda várát híve, Nádasdy Tamás katonáira és egy lansknecht zászlóaljra bízta; maga pedig még Bécset sem tartva biztonságosnak, Prágába, majd Regensburgba vonult.

Magyarországot ezzel voltaképp feladta, sőt már Bécs elvesztését is reális fenyegetésnek látta.[57] A helyzet azonban korántsem volt ennyire veszélyes. Bár a török politikát irányító elképzeléseket nem ismerjük annyira, mint a nyugat-európai hadászati terveket, ez alkalommal hihetünk forrásainknak: a szultán *nem* Bécs ellen vonult, sőt még

53 *Gévay:* I/2. 3—8. o.; *Lacroix:* II. 42—43. o., 49. o.

54 Ibrahim pasa válasza: „Quod eiusdem dei et suo auxilio ac cum gladio et im inpendis suo Dominus eius occupaverit hungariam quem non possit abiicere neque ullo pacto dimittere". (*Gévay:* I/4. 93. o.); *Lacroix:* II. 109., 119—123. o.

55 *Turetschek:* i. m. 32—33. o.; *Lacroix:* II. 211—213. o.

56 „Das war auch der Hauptfront, weshalb Ferdinand auf die meisten Hilferufe, sei es nun aus Siebenbürgen, Ofen, oder Neutra, nur mit Vetröstungen antwortete. Er konnte es sich nicht leisten Hilfstruppen wegzuschicken und damit die Hauptmacht, die es dem Sultan entgegenstellen wollte, zu schwächen, sordern musste vielmehr danach trachten, alle mur denkbaren Kräfte zusammenzuschicken, um sein Heer aufstellen zu können, das dem gewaltigen Ansturm der Türken wenigstens sowiet gewachsen war dass er sie von seinen Erbländern und den böhmischen ländern abwehren konnte." (*Turetschek:* i. m. 79. o.)

57 „Que sy Vienne se pert avecques les gens qui sont dedans et artilerie et municion, que toutes les cinq paya d'Autriche sont perdus et Moravie et grant partie de Boheme et? d' Alemangne." — Írja *Ferdinánd* 1529. október 2-án V. Károlynak. (*Lacroix:* II. 509. o.)

magyarországi hódításokat sem tervezett.[58] Semmi mást nem akart, mint új védence, János király számára biztosítani az ország feletti uralmat. Ezt — véleményünk szerint — cálfolhatatlanul bizonyítja a hadjárat kései időpontja. A török sereg, akárcsak három évvel korábban, ezúttal is augusztus végén ért a mohácsi mezőre, pedig még várostromokra sem kellett az időt elfecsérelnie. Itt a szultán fogadta Szapolyai hódoló látogatását, ezzel a hadjárattal politikai célja máris megvalósult: Szapolyai, s általa Magyarország lakossága, török hűbéressé deklarálódott.

Csakhamar a katonai cél is realizálódott: szeptember 4-én rövid ostrom után, Buda is török kézre került. A szultán megelégedett ezekkel az eredményekkel. Ez abból is látszik, hogy mind Budát, mind a többi elfoglalt helységet Szapolyainak adományozta — igaz, hogy Budán 3000 főnyi biztosító őrséget hagyott.[59]

A hadjárat azonban a célok elérése után is folytatódott. E mögött ellenben vélhetőleg már semmiféle magasabb katonai vagy politikai elgondolás sem rejtőzhetett. A török hadsereg rendszerint Kászim napján — október 26-án — fejezte be hadműveleteit, s addig még több mint hat hét állott Buda elfoglalása után is rendelkezésére. Mivel a sereg egyik — ha ugyan nem a legfőbb — mozgatóereje a zsákmányolás, az ellenséges területek szinte módszeres pusztítása, rabszolgaszerzés volt, a harccselekmények nem fejeződhettek be Budavár elfoglalásával.

A török hadsereg sehol sem talált ellenállásra. Szeptember 16-án portyázóik osztrák területre értek, s két nappal később már a Bécs alatt égő falvak jelezték az akindzsik, a „száguldók és égetők" megérkezését. Most már kézenfekvőnek látszott Bécs megostromlása is. S hogy ez mennyire a török vezetés előzetes tervei ellenére következett be, az is bizonyítja, hogy a törökök nem hoztak magukkal ostromtüzérséget.[60]

Ausztria szorongattatása mozgásba hozta az örökös tartományokat, sőt a birodalom is tekintélyes számú, összesen 40—45 ezer főre becsülhető haderőt gyűjtött össze.[61] Az eredeti elképzelések szerint török támadás esetén az örökös tartományok 40 000, Csehország 30 000, Morvaország 25 000, a birodalom pedig egy „római hadjárat"-ra előírt kontingenst, vagyis 30 000 katonát állított volna ki.[62]

58 Ferdinánd ugyan megvolt erről győződve, mint ahogy 1529. szeptember 7-én bátyjának írja: „Son intencion ... est, comme desia avez entendu, de prendre Vienne et illecq se faire fort et y demorer cest iver." (*Licroix:* II. 490. o.) — A török források, és a tények, azonban mást mondanak: Szulajmán 1529-es fethnámé-ja szerint: „célom tulajdonképpen az említett alávaló király (vagyis Ferdinánd) volt, aki *Magyarország dolgába jogtalanul beleavatkozott.*" (Kiemelés — R. Gy.) (Szulejmán fethnáméja, *Thury:* I. 389. o.) — A legfontosabbnak a szultán Buda elfoglalását tekintette, s azt is leszögezte, hogy a nagy távolság miatt nem képes állandó helyőrséggel ellátni. „A vár tehát elfoglaltatott, de mivel a közte és a müszülmán birodalom között levő óriási távolság miatt nem lehetett közvetlenül birtokba venni s őrséggel ellátni, s továbbá mivel a *Magyarország irányában régóta tanúsított fejedelmi kegyemnél fogva a magyar* királyságot már a nevezett Jánosnak adományoztam volt." (Uo. 389. o.)

59 *Hammer—Purgstall, J.:* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bde. 1—10. Pesth, 1828—1835. Bd. 3. 83. o.

60 „Az iszlám országokból az óriási távolság miatt faltörő és várvívó ágyúk nem hozattak." (*Dseláladze* Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása. *Thury:* II. 183—184., 206—207. o. Bécs ostroma feladásának kérdését elemzi uo. 184. o. 1. jegyz.)

61 *Turetschek:* i. m. 124—125. o.

62 *Turetschek:* i. m. 32. o.

A számok nagysága eleve gyanút kell, hogy ébresszen bennünk, amit a valóság igazol is: a birodalmi segélyhad júniusban még csak 8000 fő, a csehek, morvák és osztrákok felkészülése pedig csupán szeptemberben kezdődött el. Így az a furcsa eset állott elő, hogy az akindzsik hamarabb értek Bécs alá, mint a birodalmi segélyhadak, a cseh és morva seregek felvonulása hasonlóképpen akkor fejeződött be, amikor Bécs 17 000 főnyi szívósan harcoló védőserege már visszaverte a török támadásokat.

Ezzel magyarázható, hogy bár három felmentő sereg is gyülekezett — Regensburg, Prága és Brno városában —, egyik sem kísérelte meg Bécs felmentését. Csupán annyi történt, hogy az osztrák hadak a bécsi erdőben szétszórták a visszavonuló akindzsikat, a nagy felmentő sereg szinte kardcsapás nélkül oszlott szét.

Bécs ostroma megváltoztatta Ferdinánd török politikáját. Rá kellett döbbennie arra, hogy nemcsak Magyarországot nem képes teljesen uralma alá hajtani, hanem még Bécs is közvetlen veszélyben forog. Követei ettől kezdve már csak a status quo elismerését kívánták elérni a Portán, ezért még bizonyos anyagi áldozattól sem riadt volna vissza az egyébként közismerten takarékos Ferdinánd. Ezzel voltaképp a János királyéhoz hasonló helyzetre, vagyis a török protektorátus megszerzésére törekedett. Magyarország érdekeiről nem sok szó esett ezeken a tárgyalásokon. A követek — főleg Lamberg és Jurichich — újólag felvetették ugyan az elfoglalt határvárak visszaadását, de az már követutasításukban is benne volt, hogy a kérdést ne feszegessék túlzottan.[63]

Szulejmán azonban ragaszkodott Szapolyaihoz. Érdekében még egy hadjáratra határozta el magát; így 1532 áprilisában újból nagy szultáni haderő indult Magyarországra.

Az 1532-es hadjárat eseményei első pillanatra meghökkentőek. Felvonul az akkori világ két legerősebb hadserege — a szokásos nagyságú, vagyis kb. 70—80 000 főnyi oszmán haderő, és egy szokatlanul nagy, egy egykorú zsoldjegyzéken 200 000 (!) főre becsült had, amely a valóságban is elérte, vagy legalább is megközelítette a török csapatok létszámát.[64] A császáriak Bécset fedezik, a török a jelentéktelen Kőszeg ostromára értékes heteket pazarol, majd anélkül, hogy egyetlen nagyobb város ostromára kísérletet tenne, Stájerországba indul portyára.

Pedig a helyzet nagyon is világos. Mindkét fél saját politikájának és hadászatának megfelelően járt el. Egyik sem kockáztathatta meg az ellenség főerőivel való összecsapást, mert egy esetleges vereség beláthatatlan következményekkel járt volna. Szulejmán perzsa hadjáratra készült, s előtte biztosítani akarta védence, Szapolyai ingatag uralmát. Hadjáratát jogosan erődemonstrációnak kell tekintenünk. A császári hadsereg bécsi felvonulása eleve bizonytalanná tette volna

63 *Gévay:* i. m. I/3. 3—8. o.

64 Überblick über das Kriegsvolk des Kaisers, König Ferdinands und der deutschen Reichsstädte, 16. August, 1532. (Regensburg) Wien, Staatsarchiv, Turcica II. (Id. *Turetschek:* i. m. 364—366. o.)

a császárváros ostromát. Ausztriában megkütközni pedig nem lett volna tanácsos az oszmánok számára. Feltehető természetesen: ha Károly hadvezérei megkísérlik Kőszeg felmentését, akkor kedvező körülmények között Szulejmán is vállalta volna az ütközet kockázatát.

Ez viszont a császáriak számára lett volna túlzottan vakmerő lépés, ugyanis csak akkor támadhattak volna, ha Magyarország felszabadítását tényleg komolyan tervezik. Ez azonban nem tartozott céljaik közé, így ők is megvalósították hadászati célkitűzésüket: csata nélkül megvédték Bécset és Ausztriát.

Most már világossá vált, hogy Magyarországon olyan erőegyensúly jött létre, melyet egyelőre egyik fél sem tudott, vagy akart megváltoztatni. Az így kialakult helyzetet tükrözte az 1533-ban Konstantinápolyban kötött békeszerződés, amely inkább a törököknek kedvező módon szentesítette a status quot.

Végezetül nézzük meg azt a kérdést, vajon Ferdinánd és Károly helyesen jártak-e el, amikor megelégedtek az elérhető minimum biztosításával, s nem tehettek volna-e többet a török ellen.

Úgy véljük, nem menthetjük fel Ferdinándot és Károlyt felelősségük alól, bár számos enyhítő körülmény szól politikájuk mellett. A következmények kétségkívül politikájuk ellen szólnak: 1541-ben Szapolyai hűbéres fejedelemségét a nyílt török uralom váltotta fel, s ezzel beláthatatlan időre az utolsó reménysugár is elhomályosult.

Az óvatos politika igazolására az alábbi érveket hozhatjuk fel: a török birodalom rendezettebb közigazgatása és vezetése, a hadsereg nagyobb létszáma és fegyelme, összehasonlíthatatlanul jobb hadtápszolgálata. Az oszmán haderő mindig megfelelő időben gyülekezett, több mint 1000 km-t menetelve idejében ért hadszíntérre, éhezés, járvány, dezertálás ritkábban gyengítette, mint az egykorú európai hadseregeket. Hadászati kapacitásukat tekintve tehát az oszmánokat feltétlenül Európa elé kell helyeznünk. A Habsburg birodalom labilis pénzügyi helyzete, az itáliai háborúk követelményei, s nem utolsósorban a magyar rendek ingatagsága és szűkkeblűsége, ugyancsak óvatosságra kellett, hogy intse a Habsburgokat, s megnehezítette egy dinamikusabb török politika kialakítását.

A török azonban távolról sem volt verhetetlen. Magyarország nagyon messze esett a birodalom belsejétől, a szultán nem tudott mindig megfelelő erejű hadsereget küldeni a magyar hadszíntérre. A törököknek nemcsak Magyarországon kellett harcolniuk, hanem Görögországban, Ioniában, Albániában, a román fejedelemségekben, valamivel később Lengyelországban, Oroszországban, Kis-Ázsiában, s mindenekelőtt Perzsiában is, s ez természetesen szétforgácsolta háborús erőfeszítéseiket.

Harcászatilag különösen sebezhető volt a török hadsereg. Bár fontosabb ütközeteinek nagy részét megnyerte — Mohács —, a kisebb összecsapások nagyrészt vereséget hoztak számára. Nem teljesnek tekinthető összeállításunk szerint a tárgyalt időszakban — tehát a török hadsereg és hadművészet fénykorában — a magyar, horvát, osztrák, cseh stb. hadak ellen a törökök 22 említésre méltó harcot

vívtak, s ebből 14-es elvesztettek![65] A törökök sem a mozgékony, de erőteljes landsknecht gyalogsággal, sem a nehéz vértes lovassággal nem tudtak azonos értékű fegyvernemet szembeállítani. Ez azt jelenti, hogy jobb szervezés esetén — az 1529-es, s még inkább az 1532-es császári hadsereg a siker reményével vehette volna fel a harcot Szulejmánnal. S ha Ferdinánd valóban komolyan veszi magyar királyságát, egy nagy csatát feltétlenül meg kellett volna kockáztatnia az oszmánokkal szemben. Ezzel mindenesetre elérte volna — feltéve, hogy nem szenved katasztrofális vereséget —, hogy a magyar rendek ismét bíznak benne, s Szapolyait elhagyva őt támogatják. Ferdinánd magyarországi bázisának megerősítése pedig sokkalta kedvezőbb feltételeket teremtett volna a török elleni eredményes védekezéshez.

*

A Belgrád elestétől a konstantinápolyi békekötésig tartó rövid időszak sorsdöntő volt Magyarország, sőt Közép-Európa történetében. Átmenetileg úgy látszott, a török nem áll meg Magyarország határánál, hanem Ausztriát is el akarja foglalni. Az erőviszonyok azonban ezt nem tették lehetővé. Bécs sikertelen ostroma, bár a kortársak még nem láthatták világosan, a török előretörés legnyugatibb pontját jelzi. Ez a török kudarc Ausztria és Magyarország számára nagyon is eltérő eredményt hozott: előbbi megmenekült az oszmán hódítás veszélyétől, utóbbi viszont több mint másfél évszázadra török hódoltsággá és a császári és a török csapatok összecsapásainak hadszínterévé vált.

65 *Török sikerek:*

1520. Szokol és több más boszniai vár török kézre jut.
1521. augusztus. Nándorfehérvár, Zimony stb. elfoglalása.
1522. Rhodosz elfoglalása.
1524. október. Szendrő megszerzése.
1526. augusztus 29. A mohácsi győzelem a magyar hadsereg felett.
1528. január. Jajce elfoglalása.
1529. szeptember 4. Buda elfoglalása.
1530. szeptember—október. Sikeres betörés Horvátországba.

Török kudarcok:

1517. Jajce sikertelen ostroma.
1523. június—július. Zápolyai havasalföldi hadjárata.
1523. szeptember. Tomori Pál súlyos vereséget mér egy Szerémségbe betörő nagyobb török portyázó hadra.
1525. január. Frangepán Kristóf felmenti Jajcet.
1527. Clissa sikertelen ostroma.
1528. október 2. Ljubljana (Laibach) közelében szétvernek egy jelentősebb török portyázó alakulatot.
1529. szeptember—október. Bécs sikertelen ostroma.
1529. október. Wiener-Neustadt sikertelen ostroma.
1532. augusztus. Kőszeg sikertelen ostroma.
1532. szeptember 9. A Waidhofeni polgárőrség megveri a törököket.
1532. szeptember 19. Az akindzsik szétverése Leobensdorfnál.
1532. július. A krajnai (szlovéniai) népfelkelés nagy győzelmet arat török portyázók felett.
1532. október. Esztergom sikertelen ostroma.

ДЬЮЛА РАЖО:

БУДА, ВЕНА И ВЕНЕЦИЯ: ВОЕННЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЕВРОПЕЙСКО—ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ (1521—1532 ГГ.)

Резюме

Период 1521—1532 годов имел решающее значение в политической и военной истории как Османской империи, так и непосредственно противостоящих ей держав: Венеции, Венгрии и империи Габсбургов.

Политика Венецианской республики — в результате своеобразного географического положения и экономических условий города-государства — более всего находилась в зависимости от политики Османской империи тех времен. Сложившаяся в рассматриваемый период обстановка в Италии угрожала Венеции потерей независимости в результате притязаний Габсбургов. Это обстоятельство вынудило её к проведению осторожной и пассивной политики; и по причине этого она не могла активно подключиться в борьбу против османов.

Судьба Венгрии была предопределена более однозначно и от того была более трагической. Страна вследствие своей внутренней слабости и изолированности во внешней политике неизбежно стала добычей турецких завоевателей. Решающий удар по Венгрии был нанесен в 1521 году занятием крепости Нандорфехервар. Из этого закономерно следовало также и поражение главных сил Венгрии в битве при Мохаче в 1526 году. По мнению автора, Сулейман после битвы при Мохаче совершил серьезную стратегическую ошибку, не оккупировав ключевые крепости Венгрии, которые не были защищены: Буду, Секешфехервар и Эстергом, и тем самым упустил единственную возможность для полного завоевания страны, и в силу этого дал возможность Габсбургам захватить часть Венгрии и на длительное время обеспечить равновесие сил.

В заключительной части автор стремится осветить в новом ракурсе политику как османов, так и Габсбургов. По мнению автора, можно говорить о двух политиках Габсбургов по отношению к туркам: о политике Карла, проводимой в мировом масштабе, и о локальной политике Фердинанда, проводимой лишь в интересах Австрии; в связи с этим автор приходит к такому выводу: ни одна из этих политик не благоприятствовала венгерскому народу. Несмотря на это, автор вынужден констатировать, что принятие альтернативы Габсбургов всё же более отвечало интересам страны, чем возможный союз с турками. Далее автор анализирует намерения турецкой политики и приходит к заключению, что походы Сулеймана в 1529 и в 1532 годах можно скорее рассматривать как демонстрацию сил, преследовавшую своей целью закрепление достигнутых результатов, чем попыткой действительного захвата территорий.

GYULA RÁZSÓ:

BUDA (OFEN), WIEN UND VENEDIG: MILITÄRISCHE UND POLITISCHE PROBLEME DES VERHÄLTNISSES EUROPA — TÜRKEI (1521—1532)

Resümee

Die Periode von 1521 bis 1532 ist in der politischen und militärischen Geschichte sowohl des Osmanischen Reiches, wie der ihm unmittelbar entgegenstehenden Mächte: Venedig, Ungarn und des Habsburger-Reiches von entscheidender Bedeutung.

Die Politik der Republik Venedig war infolge des eigenartigen geogpraphischen und wirtschaftlichen Verhältnisses dieses Stadtstaates am meisten von der jeweiligen Politik des Osmanischen Reiches abhängig. Der Stand der italienischen Kriege im behandelten Zeitabschnitt bedeutete für Venedig die Gefahr, seine Unabhängigkeit den Aspirationen der Habsburger gegenüber zu verlieren. Durch diesen Umstand war es gezwungen, eine behutsame und passive Politik zu betreiben; Infolgedessen konnte es sicht nicht aktiv in den Kampf gegen die Osmanen einschalten.

Das Schicksal Ungarns war eindeutiger und gleichzeitig tragischer. Das Land ist infolge seiner inneren Schwäche und außenpolitischen Isoliertheit unvermeidlich zum Opfer der türkischen Eroberer geworden. Den entscheidenden Schlag bedeutete die Eroberung Belgrads durch die Türken im Jahre 1521. Daraus floß dann gesetzmäßig die Niederlage des ungarischen Hauptheeres im Jahre 1526 bei Mohács. Nach Meinung, des Verfassers hat der Sultan Sulejman einen schweren strategischen Fehler begangen, indem er die unverteidigt gelassenen Schlüsselfestungen Ungarns: Buda (Ofen), Székesfehérvár (Stuhlweißenburg) und Esztergom (Gran) nicht besetzt hat; er hat damit die einzige Möglichkeit zur Eroberung des ganzen Landes verspielt, und den Habsburgern die Möglichkeit gegeben, durch die Aneignung eines Teiles Ungarns ein lange Zeit währendes Kräftegleichgewicht zustande zu bringen.

Im abschließenden Teil trachtet der Verfasser die Politik der Osmanen, wie auch jene der Habsburger in ein neues Licht zu stellen. Seines Erachtens kann bezüglich der Türken von zweierlei Habsburger-Politik gesprochen werden: von der Politik Karls, einer Politik in Weltmaßstab, und der lokalen Politik Ferdinands, die nur die Interessen Österreichs vor Augen hatte, und stellt dann fest, daß keine der beiden für das ungarische Volk günstig war, obzwar er zugeben muß, daß die Annahme der Alternative Habsubrg doch eher den Interessen des Landes diente als ein eventuelles Bündnis mit den Türken. Im weiteren analysiert der Verfasser die Absichten der türkischen Politik und stellt fest, daß die Kriegszüge Sulejmans in den Jahren 1529 und 1532 eher bloß als Kraftdemonstration zur Sicherung der bis dahin erreichten Ergebnisse, denn als tatsächlicher Eroberungsversuch betrachtet werden müssen.

A COHORS-TAKTIKA KIALAKULÁSÁNAK KATONAI ELŐZMÉNYEI

KERTÉSZ ISTVÁN

Diodóros írja a rómaiakról, hogy katonai ügyekben olyan tanítványok voltak, akik utóbb mindig felülmúlták mestereiket. Az etruszkoktól a falanxot vették át, később más népektől a manipulusokban való felállást.[1] Ehhez hozzátehetjük, hogy Diodóros korában — időszámításunk kezdete körül — a harci tapasztalatok tekintetében egykor Rómát felülmúló népek már az Imperium Romanum alattvalói, s hogy ez így történhetett, abban jelentős szerepet játszottak a harci technikájukban és taktikájukban egyre fejlődő, a mindenkori követelményekhez egyre jobban alkalmazkodó római legiók. A rómaiak falanxai hosszú ideig eredményesen harcoltak Itália népei ellen, manipulusaik pedig sikerrel küzdöttek meg az utolsó félelmetes szomszéd, Makedónia hadseregével.

Az i. e. III. sz. végén azonban forrásaink szerint új taktika kezd kibontakozni a római hadseregben, s míg keleten a manipuláris taktika még közel egy évszázadig, megőrzi egyeduralmát, Hispániában a sajátos körülmények következtében kialakulnak a római nehézgyalogság első cohorsai.

A római hadtörténettel foglalkozó szakirodalom Kromayertől Websterig, Parkertől és Adcocktól Maskinig a cohorsnak, a manipulust felváltó új taktikai alakulatnak a római hadseregben való alkalmazását közhelyszerűen Marius hadügyi reformjaival kapcsolja össze. Nem veszik kellő súllyal tekintetbe az ókori történetírásnak azokat az adatait, amelyek fényében már jóval Marius reformjai előtt meglehetősen világosan kirajzolódnak a cohors-taktika körvonalai. Némileg érthetővé teszi ezt az álláspontot az a tény, hogy az i. e. II. sz. nagy ütközeteit Kynoskephalainál és Pydnánál manipuláris felállású legiók vívták, ugyanakkor a cohors csak ritkán került alkalmazásra, ráadásul a kisebb politikai jelentőségű hispániai harcokban. Az is igaz, hogy a Jugurtha elleni háborúban Marius cohorsokat használt, s utána ez az egység általánossá vált Sulla, majd Caesar seregében. De világosan kell látnunk, hogy egyrészt az ókori források nem támaszt-

1 *Diodóros* XXIII. 2. 1.

ják alá azt a vélekedést, hogy a cohors-taktika bevezetése Marius katonai reformjaihoz tartozott, másrészt viszont adataik túlságosan sűrűn utalnak ezen új taktikai alegységek korábbi alkalmazására.

Ha nem fogadjuk el minden további nélkül Marius újító szerepét a cohors-taktika bevezetésében, akkor szükségképpen a következő célt kell kitűznünk: áttekinteni azokat a forrásokat, amelyek megbízhatóan utalnak a római cohorsok korai létezésére, és megvizsgálni azokat a körülményeket, amelyek közrejátszottak ezen alakulatok létrejöttében.

Próbáljuk először az első feladatot megoldani!

Polybios a hispániai Ilipa mellett lezajlott ütközet leírásánál említi meg első ízben a cohorsot: Cornelius Scipio a szárnyakon elhelyez a velites és a lovasság csapataival együtt „... három speirát — amely alakulatát a gyalogságnak a rómaiak cohorsnak nevezik —..."[2]

A második pun háborúnak ez az i. e. 206-ban megvívott csatája Cornelius Scipio hadvezéri zsenialitásának egyik legkimagaslóbb megnyilatkozása volt. Míg kevésbé megbízható hispániai szövetségeseit a centrumban helyezte el, feladatul szabva számukra az ellenség feltartását, addig saját erőinek a szárnyakon történt koncentrálásával sikeres átkaroló hadmozdulatot hajtott végre.[3] A manipulusokból összetevődő cohorsok nagyobb átütőerejükkel, önállóságukkal és mozgékonyságukkal alkalmasak voltak rá, hogy az ellenfél szárnyaira csapást mérjenek velük.

Az tehát bizonyos, hogy az ilipai csatában Scipio nehézgyalogságának egy részét cohorsokban állította föl, a görög szöveg kétértelműsége azonban problémákat vet fel a cohorsok számával kapcsolatban. Vitatható ugyanis, hogy Polybios a három speirát együttesen tekinti-e egy cohorsnak, vagy pedig maga az egy speira az az alakulat, amelyet a rómaiak cohorsnak neveznek?

Livius értelmezése szerint Scipio szárnyanként „a gyalogság három cohorsával támadt",[4] ő tehát a speirát a cohorsszal azonosítja. Tekintettel azonban arra, hogy Polybios a speirát több helyen manipulus értelemben használja, s egy cohors három manipulusból áll, több kutató, így Klotz[5], Mauersberger[6] és Walbank[7] úgy véli, hogy Livius félreértette a speira jelentését. Véleményük szerint a rómaiak szárnyanként egy-egy cohorsot állítottak fel. Velük szemben Veith[8] és Taeger[9] elfogadja Livius értelmezését, tekintettel a speira későbbi egyértelmű „cohors" jelentésére (L. *Appianos:* Emph. III. 45/184; IV. 115/479; továbbá császárkori feliratok), valamint arra a meggondolásra, hogy szárnyanként egy-egy cohors túlságosan csekély erőt jelentett volna, míg három cohors inkább megfelelhetett rendeltetésének. Itt kell megjegyeznünk, hogy Scipio seregében megközelítően 45

2 *Polybios* XI. 23. 1.
3 *Polybios* XI. 22—24; *Livius* XXVIII. 13—15.
4 *Livius* XVIII. 14—17.
5 *A. Klotz:* Livius und seine Vorgänger, Leipzig, 1940. 186. o.
6 *A. Mauersberger:* Polybios-Lexikon I. 3., Berlin, 1966. 1422. o.
7 *F. W. Walbank:* A historical commentary on Polybios, II. Oxford, 1967., 302. o.
8 *Kromayer—Veith:* Antike Schlachtfelder. Berlin, 1903—31. IV., 523. o.
9 *F. Taeger:* Zur Schlacht bei Ilipa. Klio. 1931. 339—347. o.

ezer, míg az ellenség soraiban 50 ezer gyalogos harcolt, nem is említve a lovasokat és az elefántokat. Ilyen nagy seregek összecsapásánál feltétlenül a cohorsok magasabb száma valószínűbb.[10]

Nem sokkal az ilipai csata után Scipio újabb ütközetet vezetett, ezúttal az Ebro mellett a lázadó Indebilis vagy Andobales ellen. Az ellenség lovasság által támogatott gyalogságával szemben a római nehézgyalogság egy részét négy cohorsban felállítva küldte harcba.[11] A szűk völgy, amelyben a küzdelem lezajlott, nem tette lehetővé több cohors bevetését, amint azt az ütközetet szintén leíró Liviustól is tudjuk: „Előre négy cohorsot állított, mivel az arcvonalat nem lehetett jobban megnyújtani".[12]

Az Ebro melletti összecsapás a második és egyben az utolsó hely, ahol Polybios említi a cohorsot. A hispániai harcok vonatkozásában azonban Livius még több alkalommal ír a cohors alkalmazásáról.[13] A Baeculánál i. e. 208-ban lezajlott ütközet kezdetén Scipio „... két cohorsot rendelt ki, az egyiket a völgyszoros bejáratának ellenőrzésére... másikat a városból a dombon át a földekre vezető út biztosítására..."[14] Livius eme leírásából jól kitűnik, hogy a cohorsot eredetileg alkalmilag szervezték meg a manipulusok összevonásával akkor, amikor valamely speciális feladat végrehajtására a manipulus önmagában gyenge lett volna. Ezt az elgondolást a cohors kifejezés többi előfordulási helye is alátámasztja.

Az eddigiek ismeretében joggal merülhet fel az a kérdés, hogy vajon a cohors Scipio találmánya-e? Mint látni fogjuk, egészen az i. e. II. sz. utolsó harmadáig cohorsot csak Hispániában használtak. Maga Scipio sem alkalmazott cohorsot máshol lezajlott ütközeteiben. A cohors kialakulásának kezdeteit a római nehézgyalogság vonatkozásában tehát Hispániában kell keresnünk. Támpontot nyújthat ehhez Livius híradása L. Marcius Septimius i. e. 210-ben Hispániában a punok felett aratott győzelméről.[15]

Kora hajnalban a rómaiak a punok két táborát rohanták meg, a két tábor közötti erdőségben pedig katonaságot helyeztek el a várhatóan menekülő ellenség fogadására: „Ebben az erdőben, körülbelül a közepén, pun ravaszsággal egy római cohors és lovasság rejtőzött el."[16]

Marcius vezérletével a rómaiak nagy győzelmet arattak a punok felett. Livius leírja, hogy az ellenség veszteségeit Claudius Quadrigarius 37 000, Valerius Antias 17 000, Calpurnius Piso pedig 5000 főre becsülte.

Az ellenség veszteségeinek túlzottan nagy aránya nyilván az anna-

10 Polybios katonai terminus technicusainak nyelvészeti elemzését lásd *Kertész István*: A római cohors-taktika kialakulása és Polybios katonai terminus technicusai — Ókori történeti tanulmányok. Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai, 5/99—117. o. (A téma kifejtésének teljessége érdekében e cikkem gondolatmenetének egy részét itt is reprodukálom.)

11 *Polybios* XI. 33. 1.

12 *Livius* XXVIII. 33. 12.

13 Lásd *M. J. V. Bell:* Tactical Reform in the Roman Republican Army. Historia (XIV, 1965) 404—422. o.

14 *Livius* XXVII. 18. 10.

15 *Livius* XXV. 39.

16 *Livius* XXV. 39. 1.

listák ama hazafias törekvésének eredménye, hogy a két Scipio halálával a római presztízst ért sérelmet ellensúlyozzák. Erre, valamint arra hivatkozva, hogy Appianos és Polybios nem említik meg a háború eme epizódját, több kutató, így De Sanctis[17], Scullard[18] és Hallward[19] Marcius győzelmét soha meg nem történtnek tekinti. Münzer azonban véleményünk szerint joggal mutatott rá, hogyha Marcius győzelmét az annalisták kétségkívül eltúlozták is, legfeljebb a győzelem arányait, de nem magát a diadal tényét vonhatjuk kétségbe:[20] „Livius a senatus tárgyalásairól adott beszámolón[21] és Cl. Nero parancsnokság átvételén keresztül[22] igazolja, hogy érdemes a bizalomra." Valóban, Livius beszámol arról, hogy a senatus elismeréssel fogadta Marcius hőstettének hírét, de kifogásolta, hogy a propraetori rangot önhatalmúlag vette fel. Azt is ellenezték az atyák, hogy a katonák maguk válasszák meg vezérüket, miként ez Marcius esetében is történt. Mivel tűrhetetlennek tartották, hogy ne a senatus által megbízott parancsnok legyen a seregek élén, Cl. Nerót küldték Hispániába a vezérlet átvételére. Ezek után, ha teljes egészében elvetnénk Livius leírását, akkor el kellene vetnünk Livius hispániai híradásának egy jelentős részét is.

Münzerhez hasonló álláspontot foglal el Klotz, aki szerint Livius Marcius epizódját csak „nem minden további nélkül" lehet elfogadni.[23] Tehát ő sem a győzelem tényét, hanem nagyságát vonja kétségbe. Bell is hitelesnek tekinti a történetet, Livius leírását pedig az első olyan helynek, ahol a cohorsról való híradásnak hitelt lehet adni.[24]

A cohors viszonylag korai használatára vonatkozó további adatok jelentős része Marcus Porcius Cato Maior i. e. 195-ös hispániai tevékenysége körül csoportosul. Livius, Cato működését leírva, több ízben beszél cohorsokról.[25] A hitelesség tekintetében nem mindegy, hogy munkája e részéhez Livius milyen forrást használt fel. Ebből a szempontból figyelemre méltó Walsh elemzése, aki megállapítja, hogy Cato csatáinak leírásai Liviusnál az előző csataleírásokhoz képest sokkal érthetőbbek, a részletek kidolgozottabbak, és némileg túlzó bennük a vezér virtusának kiemelése. Véleménye szerint Livius alapvető forrása Cato volt. Livius vagy az Origines-ből merített, vagy Cato De consulatu c. beszédéből, amely kimerítően leírta a hadműveleteket, vagy egy közbeeső annalistától, aki hűségesen követte Catót. Nissen szerint Livius forrása a De consulatu, Peter szerint az Origines volt, míg Klotz és Kahrstedt egy közbeeső annalista felhasználását feltételezi.[26] A lényeg a mi szempontunkból az, hogy Livius valamilyen mó-

17 *De Sanctis:* Storia dei Romani. Firenze, 1968. III. 2., 435. o.
18 *H. H. Scullard:* Scipio Africanus in the Second Punic War. Cambridge, 1930., 53. o
19 *Hallward:* C. A. H. VIII. k. 83. o.
20 *Münzer:* P—W: RE. XIV. 1591. skk.
21 *Livius* XXVI. 2.
22 *Livius* XXVI. 17.
23 *Klotz:* i. m. 169. o.
24 *Bell:* i. m. 408. o.
25 *Livius* XXXIV. 12.6; 14.1.; 14.7; 14.10; 15.1; 19.9; 10; 20.3.5.
26 Lásd *P. G. Walsh:* Livy: His Historical Aims and Methods. Cambridge, 1967. 135. o.

don mégiscsak Catót használta a róla szóló fejezetek fő forrásául, s így a cohorsra történő utalásai hiteleseknek tekinthetők.

Liviuson kívül véleményünk szerint Appianos és Plutarchos is bizonyítja, hogy Cato Hispániában használt cohorsokat. Cato Emporiumnál lezajlott ütközetéről szóló beszámolójában Appianos többek között a következőkről tudósít: Cato, amikor a kétséges kimenetelű csata egészen estig tartott, és mindkét részről sokan elestek, három tartalék taxisszal előrenyomult, és egy domb elfoglalása után áttörte az ellenség centrumát.[27] Ismerve Appianos terminus technicus használatát, melyben a cohorsot felváltva nevezi speirának és taxisnak,[28] nincs terminológiai akadálya annak, hogy a taxisnak jelen esetben a cohors jelentést tulajdonítsuk. Három cohors képviselt olyan erőt, amely képes volt az ellenségre döntő csapást mérni. Ugyanakkor ez a haderő bevetéséig tartalékban volt, a csatában pedig a vezér személyes parancsnoksága alatt vett részt. Ez valószínűsíti, hogy a három taxis Cato személyes tartaléka volt, vagyis római alakulatról van szó, nem pedig a szövetségesekről. Hogy pedig ez a haderő nem lehetett a cohors praetoria, azt az mutatja, hogy Appianos nem használja erre vonatkozó kifejezését: a stratégiké taxist, illetve a stratégiké speirát.

Livius és Appianos után Plutarchos Cato Maior életrajza emlékezik meg Cato cohorsairól. Ebben az életrajzban olvassuk, hogy Cato magához vett 500 lovas katonát és 5 gyalogos speirát. Ezzel a sereggel azután leigázta a lacetanusok törzsét.[29]

A speira kifejezés problematikus mivoltával már foglalkoztunk Polybios kapcsán. Sajnos Plutarchosnál sem egyszerű annak eldöntése, hogy a speira mit jelent. Ez a kifejezés katonai alakulat megjelöléseként az életrajzokban összesen 32 alkalommal fordul elő.[30] Philopoimén életrajza az egyedüli, amelyben a speira a makedón falanx részeként szerepel.[31] Cato Maior életrajza az első, melyben a speira, mint római alakulat, cohors értelemben előfordul.

Ennek az életrajznak fő forrásai Polybios és Livius.[32] Polybios Cato hispániai tevékenységével valószínűleg elveszett XIX. könyvében foglalkozott. Livius viszont Catóval kapcsolatban elég gyakran említi a cohorsokat ahhoz, hogy a lacetanusok ellen bevetett és Plutarchos által említett öt speirát öt cohorsnak tekintsük.

Livius tudósít arról, hogy a Scipio Africanus ellen lázadó Indebilishez a lacetanusok elsők között csatlakoztak.[33] Ez a vad és harcias törzs a későbbiek folyamán is nyilván sok gondot okozott a rómaiaknak. Elképzelhetetlennek tartom, hogy Cato olyan csekély erővel, mint öt manipulus, leigázhatta volna őket. A speira tehát itt nyilván cohorsot jelent. Érdekes lehet ebből a szempontból, hogy a császárkori cohors equitatákban ugyancsak 500 lovas tartozott 5 cohorshoz. Ha

27 *Appianos:* Iber. 40.
28 Lásd: *Hahn István:* Die Legionsorganisation des zweiten Triumvirats. Act. Ant. 1969. 200. o. 10. jegyzet.
29 *Plutarchos,* Cato Maior 11. 1.
30 Lásd *D. Wyttenbach:* Lexikon Plutarcheum II., Leipzig, 1843. speira.
31 *Plutarchos,* Philopoimén 9. 2.
32 *R. H. Barrow:* Plutarch and his Times. London, 1967. 160. o.
33 *Livius* XXVIII. 24. 4.

Plutarchos jól értesültsége (hiszen konkrét számadatokat közöl) Polybiostól származik, akkor ez a hely is alátámasztja azt a véleményünket, mely szerint a speira Polybiosnál cohors értelemben is előfordult.

A többi olyan forrással, amelyek a cohorsok további hispániai alkalmazására, majd az i. e. II. sz. végi általános elterjedésére utalnak, most nem foglalkozunk. Az eddigiekkel azt szerettük volna bemutatni, hogy hol és kik által, milyen forrásokkal dokumentálva került sor az első cohorsok kialakítására.

Felmerül mármost a kérdés, milyen körülmények kényszeríthették ki a manipulusok cohorsokba történő összevonását?

A hagyományos manipuláris felállással néhány római hadvezér már régebben is elégedetlen volt. Beneventumnál Manius Curius a lándzsákkal felfegyverzett tábori őrséggel kénytelen az elefántok által üldözött manipulusait megerősíteni.[34] Flaminius i. e. 223-ban Placentiánál a hastatusok kezébe lándzsát ad a gallok rendkívül heves első rohamának megfékezésére.[35] Általánosságban azonban kedvező terepen, frontálisan támadó falanx ellen a manipulusok sikerrel vették fel a harcot.

A második pun háborúban viszont a karthágóiak olyan sereget vezettek a rómaiak ellen, amely rugalmasságában felülmúlta a nehezen és inkább csak előre-hátra manőverező manipuláris legiót. A pun hadsereg képes volt ellenfele megkerülésére, szárnyai megnyújtására és erőteljes szárnycsapás végrehajtására. A trebiai és cannaei csata bebizonyította, hogy a nem eléggé rugalmas mozgású legiók nem állhatnak ellen egy ilyen ellenségnek. A rómaiak ezért hosszú ideig kerülték a nyílt ütközetet, de a megoldást nyilván egy hatásos taktikai-stratégiai ellenszer kidolgozásában kellett keresni.

Több egyéb tényező, elsősorban Hispániában, szintén nehézzé tette a rómaiak helyzetét. A csekély létszámú manipulusok több esetben nem tudták visszaverni az ék alakban felfejlődő bennszülöttek rohamát. Erről Livius így ír: „A celtiberek, miután rendezik csatarendjüket, és látják, hogy nyílt csatában nem egyenlőek a legiókkal, ékben fejtenek ki nyomást, amely harcmodorban annyira erősek, hogy rohamukkal bármelyik részt támadják is, nem lehet őket feltartani. Akkor az összes legió megzavarodik, a csatarend majdnem kettészakad."[36] Növelte a veszélyt a rómaiak számára, hogy a hispániai gyalogság együttműködött a lovassággal, amely Strabo szerint kitűnően idomított, még hegymászásra is alkalmas lovakkal rendelkezett.[37]

Előnyt jelentettek a rómaiakkal szemben a Polybios szerint is igen kiváló hispán kardok,[38], amelyeknek rettenetes hatását később, éppen római katonák által véghez vitt mészárlás következményeképpen, Livius írt le: „...miután látták a hispán kard által megcsonkított testeket a vállal együtt levágott karokkal vagy a teljesen átvágott

34 *Plutarchos*, Pyrrhos 25.
35 *Polybios* II. 32—33.
36 *Livius* XL. 40.
37 *Strabo* III. 3..6; III 4. 15.
38 Polybios, fragmentum 179.

nyakkal, a törzstől elválasztott fejeket, a szenvedő beleket és a sebek többi csúfságát..."[39]

Nehézzé tette a római legiók helyzetét az is, hogy a hispániaiak gyakran folyamodtak gerilla hadviseléshez.[40] A manipuláris legió már említett rugalmatlansága éppúgy megakadályozta az ezek elleni eredményes hadviselést, amiként a pun seregek ellen is.

Az előbb említett tényezők együttesen két irányban vetették fel a hadművészeti változtatás szükségességét a római hadseregben. A veszedelmesen támadó ék, a gyalogsággal kombinált lovasság rohama és a kiváló ibér kard elleni védekezés céljából szükségessé vált a *taktikai koncentráció* megvalósítása. Ezt kívánták úgy elérni, hogy három manipulus összevonásával erősebb, nagyobb ellenállóerejű egységet, cohorsot hoznak létre. Ugyanakkor a cohors, mint a manipulusnál lényegesen átütőbb, zárt alakulat, könnyebben mozgatható, esetenként önállóan is képes harci feladat megoldására. Így azután alkalmas a lesből lecsapó ellenség felszámolására éppúgy, mint az erőteljes szárnycsapás végrehajtására. Megfelelő hadvezetés mellett tehát a cohors egy másik követelménynek is eleget tehet, mégpedig rugalmasan mozgó ellenséggel szemben a *stratégiai szétoszlás* szükségességének.

Cornelius Scipio hadvezéri nagyságát mutatja, hogy idejében felismerte a taktikai-stratégiai reform elkerülhetetlenségét, és Hispánia sajátos viszonyai között azt megfelelően végre is hajtotta.

A manipulusokat először a rajtaütésszerűen támadó hispán törzsek eredményes megfékezése céljából vonhatták össze egy-egy konkrét harci feladat megoldására, ideiglenes jelleggel. A manipulusokból alkalmanként cohorsot képeztek katonailag fontos útszakaszok ellenőrzésére, mint például Scipio Baeculánál, vagy az ellenség rejtekből történő megtámadására, mint Marcius ama vitatott győzelménél. A cohors igazi jelentőségét azonban Ilipánál nyerte el. Scipio itt felhagyott a hagyományos triplex acies alkalmazásával. Megerősítette szárnyait, amelyek ebben a csatában önálló cselekvési lehetőséghez jutottak. Az ellenségre pedig döntő csapást a szárnyakon elhelyezett cohorsokkal mérte, melyek koncentrált erejükkel már sikeresen szálltak szembe az ellenséges gyalogság és lovasság máskor oly félelmetes kombinált támadásával.

Hogy a cohors-taktika hosszú ideig miért csak Hispániában jut szóhoz, az érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy az i. e. II. sz. legjelentősebb ütközetei Makedóniában és Kisázsiában falanx felállású és arcból támadó seregek ellen zajlottak le. Ezek ellen a manipulusok begyakorolt manőverei sikeresnek bizonyoltak továbbra is. De Jugurtha, majd a gallok és germánok mozgékony, szabályszerű harcmodorral nem bíró hadai az i. e. II. sz. végén, majd az i. e. I. sz. folyamán elkerülhetetlen szükségességgé teszik a cohors-taktika egyeduralmának kialakulását a római hadászatban.

39 *Livius* XXXI. 34.
40 Lásd a 37. jegyzetet!

ИШТВАН КЕРТЕС:

ВОЕННЫЕ ПРЕДШЕСТВУЮЩИЕ СОБЫТИЯ СФОРМИРОВАНИЯ ТАКТИКИ КОГОРТЫ

Резюме

В своей статье автор рассматривает те тактические изменения, — формирование тактики «когорт», — происходившие в римской армии и завершившиеся во II веке до н. э. Историография до всего времени традиционно связывала формирование тактики «когорт» с военными реформами Мария. В противоположность этому автор статьи, — опираясь на материалы древних источников, — стремится доказать, что контуры тактики «когорт» стали намечаться уже в испанских битвах во время второй пунической войны. Свою точку зрения автор в первую очередь подтверждает работами Плибия, Ливия; а в отношении того, что тактика «когорт» встречается в начале II века до н. э., приводит документы Плутарха и Аппиана. При анализе отдельных источников дается также — естественно, чрезвычайно узкий в данных рамках — и лингвистический анализ греческих военно-технических терминов. В своей работе автор исследует также и достоверность источников, говорящих о наличии в ранний период когорт. Особенно важно это в отношении вызвавшего большие споры текста Ливия, в котором описывается битва Мария Сентимия в 210 г до н. э. В заключение автор анализирует особенности, которые были характерны на испанском театре военных действий, и которые в значительной мере побудили римлян к разработке новой тактики.

ISTVÁN KERTÉSZ:

DIE MILITÄRISCHEN ANTEZEDENZIEN DER HERAUSBILDUNG DER COHORS-TAKTIK

Resümee

Der Autor befaßt sich in seiner Studie mit jener im römischen Heer vor sich gegangenen Änderung — der Herausbildung der Cohors-Taktik —, die im 2. Jahrhundert v. u. Z. ihre volle Reife erlangte. Die Geschichtschreibung knüpfte die Herausbildung der Cohors-Taktik traditionell an die militärischen Reformen des Marius. Der Autor will demgegenüber — sich auf die Berichte der antiken Quellen berufend — beweisen, daß sich die Umrisse der Cohors-Taktik bereits am Ende des 3. Jahrhunderts v. u. Z. in den in Hispanien gefochtenen Schlachten des zweiten punischen Krieges herauszubilden begannen. Er untermauert seine Meinung in erster Linie mit Plybics und Livius, bezüglich des Vorkommens der Cohors-Taktik am Anfang des 2. Jahrhunderts v. u. Z. mit von Plutarchos und Appianos stammenden Dokumenten. Bei der Analyse der einzelnen Quellen geschieht auch eine — im gegebenen Rahmen freilich nur ungemein beschränkte — linguistische Analyse der griechischen militärischen Termini technici. Der Verfasser beschäftigt sich auch mit dem Aussagewert der das frühe Vorkommen der Kohorten dokumentierenden Quellen. Besonders wichtig ist dies bezüglich der sehr umstrittenen Textstelle des Livius, welche die Schlacht des L. Marcius Septimius im Jahre 210 v. u. Z. beschreibt. Schließlich analysiert der Autor jene Eigenheiten, die die Kriegführung in Hispanien charakterisierten, die in großem Maße die Römer zur Ausarbeitung der neuen Taktik zwangen.

KÖZLEMÉNYEK

ADATOK AZ 1939 ŐSZÉN MAGYARORSZÁGRA MENEKÜLT LENGYEL KATONÁK EVAKUÁCIÓJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

(1939—1941)

LAGZI ISTVÁN

A hitleri Németország 1939. szeptember 1-én megtámadta Lengyelországot. A német—lengyel háború néhány nappal később (szeptember 3-án) világháborúvá terebélyesedett. A háború második hetében a lengyel hadsereg — amely formálisan 2 millió főből állt — megszűnt szervezett erőként működni. A német túlerő és technikai fölény ellenére a lengyel katonák csodálatra méltó hőstetteket hajtottak végre (Westerplatte, Hel, Kuck, Kutno, Varsó), de a németek előretörését és győzelmét nem befolyásolták. A Lengyelország elleni német agresszió gyors — a németek által sem remélt — eredményeket hozott: szeptember közepéig a német csapatok bekerítették Varsót, elfoglalták lengyel-Sziléziát, szétszórták a lengyel hadseregcsoportokat. A Dél-Lengyelországi Hadseregcsoport egységei és a déli irányban — menekülő — visszavont lengyel egységek szeptember 16. után folyamatosan érkeztek a lengyel—román, majd a lengyel—magyar határra.

Amikor a lengyel hadsereg 1939. szeptember közepén válságos helyzetbe került, Rydz-Smigly marsall, hadsereg-főparancsnok elrendelte, hogy Lengyelország déli határához közel állomásozó, vagy időközben odakerülő csapatok a „legrövidebb úton vonuljanak vissza Romániába és Magyarországra". A német erőfeszítések ellenére a szeptember előtti lengyel fegyveres erők több mint 7%-át e két — Lengyelországgal határos — „semleges" országba sikerült átmenteni.

A lengyel menekültek befogadása és védelme az adott nemzetközi helyzetben a Teleki-kormány részéről kétségtelenül németellenes lépésnek minősült. A horthysta vezetés a megtámadott Lengyelország iránti együttérzés tényekkel történő bizonyításával tulajdonképpen a magyar külpolitika függetlenségét kívánta demonstrálni nemcsak a nyugati hatalmak, hanem a hitleri Németország felé is.

A lengyel menekültek megsegítésében — a bizonyítottan számító magyar külpolitika mellett — szerepet játszott a magyar lakosság és támogatásukkal működő mintegy 18 féle társadalmi szerv is. A magyar nép a lengyel menekültekben ugyanis nemcsak a régi barátot,

hanem a németek által hazátlanná tett embereket is látta, és ennek megfelelően segítette őket a második világháború legválságosabb hónapjaiban is.

1939 szeptember—októberében Romániába 90 ezer, Magyarországra 140 ezer lengyel katonai és polgári menekült érkezett. Egy részük még az év őszén—telén továbbment Franciaországba, 4 ezer Brazíliában, USA-ban, Kanadában és más országokban keresett menedéket. Egyes menekült csoportok Jamaikába, Mauriciusra és Indiába, mások Ausztráliába utaztak.

A menekülés fő iránya 1940 tavaszán Franciaország volt. A francia kormány hozzájárulásával Franciaországba érkeztek egyéb lengyel csoportok is. Később a nyugati német offenzíva megakadályozta a lengyel menekültek Franciaországban való csoportos gyülekezését, ezért kb. 3 ezer katonakorú polgári menekült Közel-Keletre, Palesztinába utazott. Cypruson 500 fős csoport gyülekezett, onnan azonban továbbirányították őket Dél-Rhodesiába. Néhány száz Jugoszláviában maradt. Kb. 2000 fő Japánba emigrált, ahonnan sokan továbbutaztak Kanadába, az USA-ba és Kínába. Sanghajban 900 lengyel telepedett le. Litvánián keresztül 300—400 személy utazott Svédországba. Franciaország összeomlása után kb. 3000 lengyel menekült a német megszállás elől Olaszországba, ahol később koncentrációs táborba kerültek.[1]

1939 szeptemberében Magyarországra menekült a lengyel egységek közül a 10. páncélosdandár, 3. hegyi lövészdandár, 3. nehéz tüzérezred, 5. podhalei lövészezred, a stryji 4. utászezred, a 9. és a 2. ulánus ezred. A krakkói, poznani, przemysli, varsói, Iwówi városparancsnokság, a vasútbiztosító zászlóalj, a rendőrség és a vámőrség, határőrség egyes egységei. A Katonai Térképészeti Intézet, az 5. krakkói híradó parancsnokság. A varsói 53. gyalogezred, a 11. gépesített légvédelmi tüzérezred, a stryji 1. gépesített tüzérezred. A brzesciai páncélososztály, a 6. podhalei lövészezred, a 9. ezred páncélos alegységei és a 9. számú katonai körzet tábori kórháza, és más kisebb csapatkötelékek, valamint egységeiket elvesztő katonák és tisztek ezrei.[2]

A Magyarországra menekülő lengyel katonák összetétele: 10% tiszt, tiszthelyettes és legénység, 86,6%, továbbá 1,4% rendőr, vámőr.

1 *Witold Bieganski:* Polska emigracja na Wegrzech wlatach 1939—1940. Rola emigrácji wojennej. Najnowsze dzieje Polski, 1939—1945. T. XII. 1968. 40. o.

2 A Magyarországra menekült lengyel katonák összetételét jól szemlélteti az I—VIII. honvéd hadtestparancsnokságokhoz és csendőrkerületekhez intézett, 1939. szeptember 24-én kelt HM és BM 1939/1475/kt. együttes parancsnra beérkező „Állománykimutatás". Az ország különböző részéből beérkezett jelentések szerint (szeptember 28., 29. és 30-án) többek között a következő helységekben tartózkodtak „illetéktelenül és felügyelet nélkül" lengyel katonák. *Pollena:* 4. páncélosezred (4 fő), 61. vöröskeresztes zászlóalj (7 fő), 2. lövészdandár (1 fő), 3. repülőezred (1 fő), 3. ulánus ezred (2 fő), 48. gyalogezred (1 fő). *Siófok:* I. hadtest 3. ezred (11 fő). *Csillaghegy:* 13. gyalogezred (2 fő). *Karancság:* 12. ezred 3. zászlóalj (5 fő). *Szikszó.* varsói gépkocsizó osztag (4 fő). *Bodrogkeresztúr:* 8. páncélosezred 1. század (2 fő), 4. repülőezred 1. század (3 fő). *Gomba:* 4. páncéloszászlóalj (4 fő). *Nyergesújfalú:* varsói légvédelmi alj (1 fő), vasútbiztosító osztály (1 fő), 5. önálló páncéloszászlóalj (2 fő). *Rákoscsaba:* krakkói tüzérezred (1 fő). *Kiskomárom:* 10. huszárezred (2 fő). *Bánhida:* I. hadosztály 1. önálló zászló-1. gyalogezred gépkocsizó osztag (2 fő). *Hejőcsaba:* 17. gyalogezred (1 fő), 10. páncélosezred (1 fő), 4. gyalogezred (1 fő), krakkói 5. páncéloszászlóalj (2 fő). *Hatvan:* 22. híradó zászlóalj (2 fő) stb. [Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL.) HM. 1939—21—21—3107—48809. Állománykimutatás.]

A Nyugaton tervbe vett lengyel egységek felállításánál a katonákra és tiszthelyettesekre számítottak elsősorban, ezek közül is azokra, akik katonai szempontból értékes — páncélos, repülő, gépkocsivezető — képzettséggel rendelkeztek.

A lengyel katonák a Magyarországra érkezés első napjaitól kezdve csoportosan vagy egyenként indultak útnak — Jugoszlávián keresztül — a nyugati szövetségesekhez. A közel két évig tartó akció eredményeképpen kb. 110 ezer lengyel katona és tiszt, valamint katonakorú polgári menekült evakuált nyugatra — értelemszerűen a magyar hatóságok tudtával és közvetett segítségével.[3]

A lengyel menekültek közül sokan azt remélték, hogy a magyarországi tartózkodás rövid ideig fog tartani, karácsonyig megérkezik az angol segítség és visszatérhetnek hazájukba.[4] Más részük abban hittek, hogy Magyarországról szervezetten továbbvonulnak és Franciaországban ismét harcolhatnak a németek ellen. A lengyelek elképzelésének gyors megvalósítását hátráltatta az a tény, hogy a magyar kormány — mint nem hadviselő hatalom — a nemzetközi szabályoknak megfelelően internálta a lengyel katonai és polgári menekülteket.[5]

A lengyel menekültek táborainak kijelölése és telepítése — a lengyel elképzelések figyelembevételével — lényegében kedvezően alakult. A magyar hatóságok némi huzavona után ugyanis hozzájárultak a táborok egy részének a déli határ közelében való telepítéséhez. Ezzel megteremtődött az evakuáció objektív feltételeinek egy része.[6]

A lengyel háborús emigráció célul tűzte ki a semleges, illetve a nem hadviselő országokból a lengyelek kivonását nyugatra, Franciaországba (majd angol, francia fennhatóságú területekre) való szállítását és lengyel parancsnokság alatti összpontosítását. A lengyelek szervezkedésére a londoni és a párizsi rádión keresztül a Franciaországban tartózkodó lengyel szervezetek és kormánymegbízottak kiáltványa adott jelt. A kiáltvány felszólított minden fegyverforgatásra alkalmas lengyel férfit, aki harcolni akart Lengyelország feltámasztásáért a német fasizmus ellen, hogy Franciaországban gyüle-

3 Uo. 41. o. — Az evakuáció körülményeire utalást találhatunk *Adam Majewski:* Wojna Ludzie i Medycyna. Wydawnictwo Lubelskie Lublin, 1969. c. könyvében (II., III., IV. fejezet). A menekültek táboraival kapcsolatban lásd a térképvázlatokat.

4 *Antall József:* Lengyel menekültek Magyarországon a világháború alatt. Budapest, 1946., 23. o.

5 HL. HM. Eln. 21—21—3553—952/1940.; HL. HM. Eln. 21—21—3558—53167/1940. — A lengyel hadsereg Magyarország határát átlépett és lefegyverzett tagjait a HM 49 402/eln. 1. b. 1939. rendelet 1. fejezetének 1. pontja szerint nem tekintették hadifoglyoknak) Genfi egyezmény II. rész 54. cikkely), de az 1913. évi XLIII. tc.-kel törvényerőre emelt 1907. évi hágai egyezmény II. fejezetének 11. pontja értelmében a kormánynak joga volt a katonai személyeket internálni. A hágai egyezmény a katonai személyek őrzését nem tette kötelezővé, sőt egyenesen felhatalmazta az illetékes semleges hatalmat, hogy a tiszteknek bizonyos feltételek mellett szabad mozgást biztosítson. [HL. HM. 21—21—3553—952/1940.]

6 A lengyel katonai és polgári menekültek táborai öt nagyobb területen koncentrálódtak. 1. Budapest környéke: Duna-kanyar, Jászság, 2. Északi Felvidék: Nógrád, Borsod és Heves megye. 3. Balaton és a Dráva mellék: Somogy és Zala megye. 4. Kalocsa környéke. 5. Sopron környéke, Győr-Sopron és Vas megye. — Tiszti szállásként hatóságilag lefoglaltak vagy bérbe vettek az ország különböző helységeiben több, szállásra alkalmas épületet és üdülőházat: *Somlószőllősi* községi kastély; *Gyöngyösapáti* honvéd üdülő; *Balatonlelle*, leányüdülő; *Balatonfödvár*, Parti, Mókus, Júlia, Savoy villák; *Esztergomi* tiszti üdülő; *Mosdós*, Pallavicini kastély; *Lengyeltóti*, Pejacsevich kastély; *Balatonlelle*, Zrínyi Miklós katonai üdülő; *Nógrádverőce, Nagymaros, Leányfalu, Dömös, Zebegény* üdülőhelyek stb.

kezzen és lépjen be a francia területen szervezendő lengyel hadseregbe.

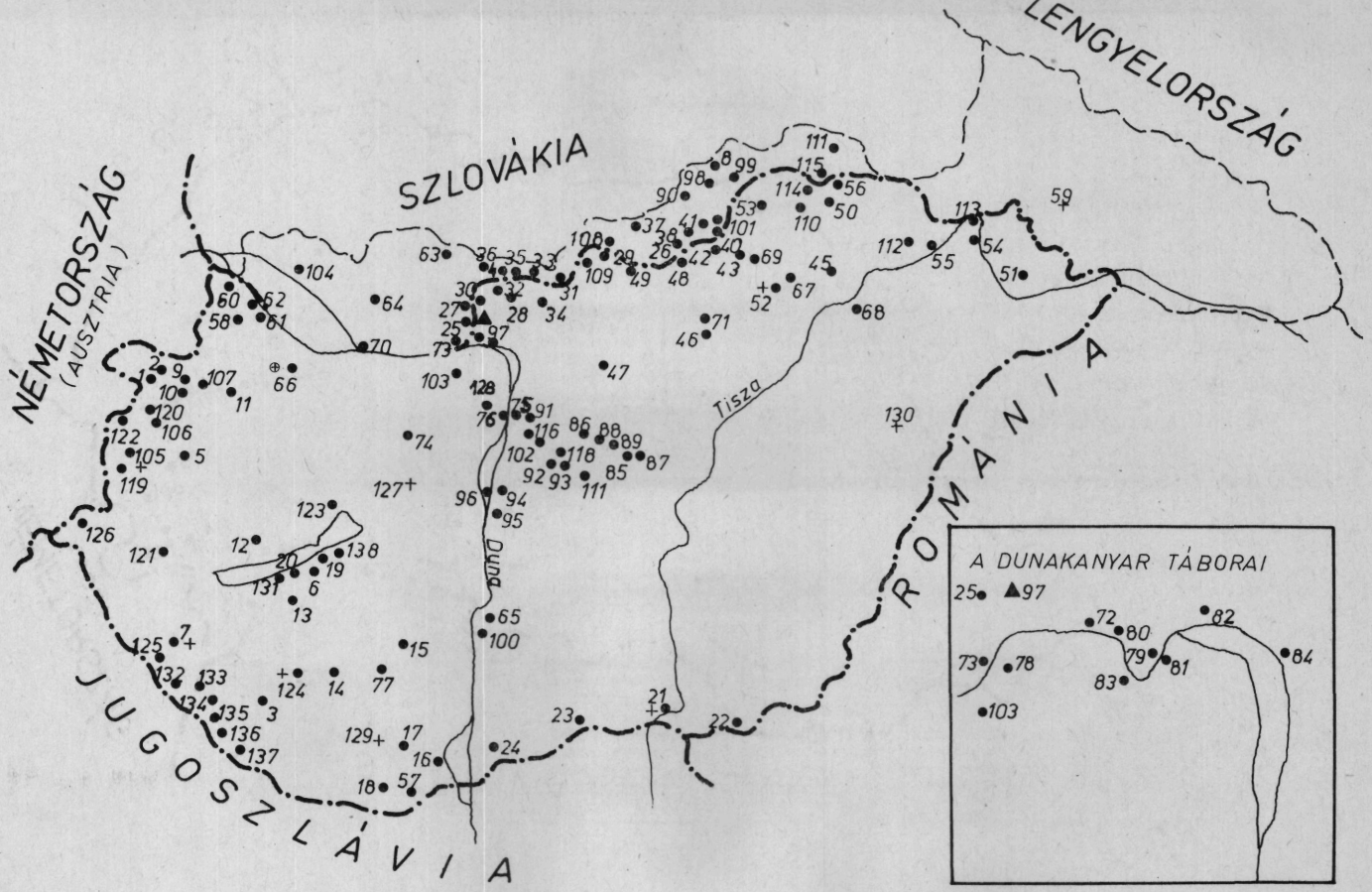
Az evakuáció előkészítését és megszervezését Magyarországon a budapesti lengyel követség katonai attaséja irányította. A követség 1939. szeptember 1. előttire visszakeltezett útlevelek ezreinek kiállításával, futárszolgálatával, szállítási eszközök biztosításával járult hozzá a menekültek biztonságos továbbutazásához.

LENGYEL KATONAI MENEKÜLTTÁBOROK MAGYARORSZÁGON

1. Nagycenk
2. Kiscenk
3. Kadarkút
4. Ipolyság (Cs)
5. Sárvár
6. Balatonzamárdi
7. Nagykanizsa
8. Jolsva (Cs)
9. Fertőszentmiklós
10. Bregencz-major
11. Petlend-puszta
12. Újdörögd-puszta
13. Lengyeltóti
14. Mosdós
15. Hőgyész
16. Mohács
17. Püspöknádasd
18. Siklós
19. Balatonföldvár
20. Balatonlelle
21. Szeged-Alsóközpont
22. Magyarcsanád
23. Tompa
24. Gara
25. Ipolyszalka (Cs)
26. Ipolybalog (Cs)
27. Ipolypásztó (Cs)
28. Ipolybél
29. Ipolytarnóc
30. Vámosmikola
31. Kóvár (Cs)
32. Drégelypalánk
33. Nagycsalomja (Cs)
34. Dejtár
35. Tesmag (Cs)
36. Ipolyhidvég (Cs)
37. Osgyán (Cs)
38. Csiz (Cs)
39. Sajószárnya
40. Sajószentkirály (Cs)
41. Sajólénártfalva (Cs)
42. Bánréve
43. Sajóvelezd
44. Sajókazinc
45. Szerencs
46. Eger
47. Selyp
48. Felsőhangony
49. Somoskőújfalu
50. Hidasnémeti
51. Csaroda
52. Miskolc
53. Tornanádaska
54. Mándok
55. Ricse
56. Tornyosnémeti
57. Magyarboly
58. Mosonmagyaróvár
59. Munkács (Cs)
60. Rajka
61. Püski
62. Kisdobak
63. Léva (Cs)
64. Érsekújvár (Cs)
65. Géderlak
66. Győr
67. Szikszó
68. Tiszalök
69. Vadna
70. Komárom (Cs)
71. Felnémet
72. Szob
73. Párkány (Cs)
74. Gánt
75. Budapest-Kőbánya
76. Budapest-Citadella
77. Lengyel
78. Esztergom
79. Nagymaros
80. Zebegény
81. Visegrád
82. Nógrádverőce
83. Dömös
84. Vác
85. Tápiószele
86. Tápiósüly
87. Tápiógyöngye
88. Szentmártonkáta
89. Nagykáta
90. Özörény (Cs)
91. Rákoscsaba
92. Inárcs
93. Kakucs
94. Kiskunlacháza
95. Dömsöd
96. Ráckeve
97. Lettkés
98. Pelsőc (Cs)
99. Szilice (Cs)
100. Uszod
101. Naprágy
102. Felsőpakony
103. Tokod
104. Királyra (Cs)
105. Gyöngyösapáti
106. Bük
107. Kapuvár
108. Kalonda (Cs)
109. Rákos-puszta
110. Krasznokvajda
111. Kassa (Cs)
112. Pácin
113. Záhony
114. Albaújnádasd
115. Perény (Cs)
116. Vecsés
117. Pilis
118. Monor
119. Szombathely
120. Szakony
121. Zalaegerszeg
122. Kőszeg
123. Veszprém
124. Kaposvár
125. Muraikeresztúr
126. Szentgotthárd
127. Székesfehérvár
128. Pesthidegkút
129. Pécs
130. Debrecen
131. Balatonboglár
132. Gyékényes
133. Csurgó
134. Berzence
135. Somogyudvarhely
136. Babócsa
137. Barcs
138. Balatonkiliti
139. Zalaber
140. Zalaszentgrót
141. Pilisvörösvár

Lengyel katonai menekülttáborok és egészségügyi intézmények 1939 őszén

Lengyel katonai menekülttáborok Magyarországon

A lengyel követség Váci utcai helyiségeiben szabályszerűen sorozták és osztályozták a menekült katonakorú lengyel férfiakat. A besorozottak az utazáshoz nélkülözhetetlen iratok és pénz átvétele után az ország déli határszéléhez közel fekvő — egyáltalán nem őrzött — polgári táborokba kerültek. Az evakuációnak ebben az el nem hanyagolható mozzanatában a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság[7] biztosította a kívánt polgári táborba jutás lehetőségét. A déli menekülttáborokból a magyar—jugoszláv határ átlépésében a terepet kellően ismerő helyi lakosság segédkezett.

A korabeli honvédségi és csendőrségi bizalmas jelentésekből tudjuk, hogy a gyűjtőtáborokban elhelyezett lengyel tisztek és katonák a Váci utca 36. szám alatt levő követségi irodában működő Dembinski tábornoktól, a Katonai Képviselet[8] vezetőjétől kapták a parancsot az evakuálásra. A balatonlellei tábor magyar parancsnoka jelentése szerint „állítólag a magyar és olasz hatóságok hallgatólagos beleegyezésével hamis útlevéllel és vízummal látják el őket, a Franciaországba való továbbutazás céljából..."[9] A hatóságoknak feltűnt, hogy a Budapest—Róma között közlekedő gyorsvonaton naponta, menetrendszerűen 60—80 lengyel hagyta el az országot.[10] A III. hadtestparancsnokság jelentése szerint a Trieszt felé közlekedő gyorsvonaton október 27. és 28-án 86 lengyel katona kísérelte meg az ország elhagyását. A vizsgálat megállapította, hogy az útleveleket a lengyel konzulátus állította ki, és a Franciaországba való kiutazást „szervezett társaság" intézte.[11]

A lengyel katonák evakuációja már 1939. október elején az érdeklődés középpontjába került és sok vitára, magyarázkodásra adott alkalmat. Bartha honvédelmi miniszter szerint a lengyel menekültek fogadásával és a velük szemben kialakított bánásmód tekintetében a katonai hatóságok részéről „elképesztő" különbségek fordultak elő. Az illetékes katonai parancsnokok többsége saját belátása szerint alkalmazta a lengyelekkel kapcsolatos minisztériumi irányelveket. Bartha honvédelmi miniszter október 9-én a HM-ban a hadtestparancsnokoknak tartott értekezleten is szóvá tette, hogy „... a lengyel hadsereg Magyarországra átlépett tagjainak internálására és velük való bánásmódra kiadott intézkedések dacára mindig fordulnak elő esetek, melyek az intézkedések be nem tartását dokumen-

7 A magyarországi lengyel polgári menekültek ügyeit állami részről a BM. Ic. osztálya irányította. A menekültek belső ügyeit a Komitét Obywatelski dla Spraw Opieki nad Uchodzcami Polskimi na Wegrzech — a Lengyel Menekültek Ügyeit Intéző Polgári Bizottság intézete. Rendkívül jelentős szerepet játszott a Magyar—Lengyel Társadalmi Egyesületekből 1939. szeptember közepén megalakult Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság is, amely társadalmi szervként segítette a lengyeleket.

8 A Magyarországra menekült lengyel fegyveres erők érdekképviseleti szervét a HM. 21. osztályának keretén belül működő, ún. lengyel alosztály, a Przedstawiciel Polskich Zolnierzy Internowanych w Królestwie Wegier jako organ 21. oddzial HM. — a Magyarországon Internált Lengyel Katonai Személyek Képviselete, mint a HM. 21. osztályának szerve elnevezésű hivatal irányította. A Katonai Képviselet első vezetője Stefan Dembinski vezérőrnagy, majd dr. Marian Steifer vezérkari ezredes, végül Aleksander Król mérnökkari alezredes volt.

9 HL. HM. 21—21—3205—504 149/1939. — A pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM 21. osztálynak.

10 Uo.

11 HL. HM. Eln. 21—21—3552—37 421/1939 — A szombathelyi III. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM. 21. osztálynak.

tálják..., még mindig tudomásomra jutnak olyan esetek, amelyek arról győznek meg, hogy intézkedéseim nem váltak közkinccsé, nem értettek meg és nem tartatnak mindenütt szigorúan be. Budapesten és környékén még mindig látni magukban jövő-menő, egyenruhát viselő lengyel tiszteket és legénységet..., szükségesnek tartom a hdt. pk-okat a következőkben tájékoztatni: a genfi egyezmény... szigorú betartása az ország elsőrangú érdeke..., az internálás késedelmes végrehajtásában és a feltűnő barátkozásban a lengyel hadsereg tagjaival, szomszédaink a szigorú semlegesség megsértését látják. Hogy ezen, semmivel sem indokolható eljárás külpolitikailag nagyon kényelmetlen helyzetet teremt és kényelmetlen fejlemények kiindulópontja lehet; ezt külön is hangsúlyozom."[12]

A német Külügyminisztérium hamarosan tudomást szerzett a „Magyarország semlegességével össze nem egyeztethető" lengyel akciókról. Erdmannsdorff budapesti német követ 1939. október 14-én jegyzékben tiltakozott a lengyelekkel szemben megnyilvánuló baráti gondoskodás és a hatóságok elnéző magatartása miatt.[13] Csáky a német tiltakozásra adott válaszában biztosította a németeket, hogy a „magyar kormány éppúgy, mint a múltban, a jövőben is mindent meg fog tenni, hogy megakadályozza lengyel katonai személyek távozását Magyarországból".[14] Csáky kategorikusan kijelentette: „Minden olyan hír, mely szerint idegen légió (Franciaországban felállított lengyel egységek — L. I.) számára kiképzés vagy toborozás folyna, teljesen valótlan..." Csáky ugyanakkor kilátásba helyezte a lengyel menekültek őrzésének és ellenőrzésének végső megoldását, egy „nagy koncentrációs tábor" felépítését, viszont beismerte azt is, hogy ez „fináncтechnikai" okokból egyelőre megvalósíthatatlan.[15]

A németek a magyarországi lengyel menekültek miatt nem akarták elmérgesíteni a német—magyar kapcsolatokat, hiszen Magyarország (önkéntes) katonai és gazdasági támogatására Németországnak is szüksége volt. Ezért a német kormány — Magyarország megszállá-

12 HL. HM. 21—21—3107—51 564/1939. — Az I—VIII. honvéd hadtestparancsnokának küldött tájékoztató. Szigorúan bizalmas. 1939. október 2. „Komáromban október hó elején egy lengyel internált csoportot ünnepélyesen fogadtak és csak azután fegyverezték le." A lengyel repülők nagykátai táborában a lengyel rangidős tiszt „... a legközönségesebben szidalmazott és agyonlövéssel fenyegetett meg egy német nemzetiségű (lengyel) internált katonát." Egy altisztet és két lengyel őrvezetőt a német érzelmeik miatt a rangidős lengyel tiszt a magyar táborőrség parancsnokának jelenlétében lefokozott [HL. HM. 21—21—3107—57 419/1939].

13 Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (továbbiakban — DIMK) 1936—1945. IV. k. Összeállította és sajtó alá rendezte *Juhász Gyula:* Budapest, 1962., 432. számú irat, 563—564. o. — Erdmannsdorff budapesti német követ október 14-én kormánya nevében „tiltakozott néhány olyan eset miatt, amelyek szerinte a — magyar, L. I. — semlegesség megsértését jelentik." A követ nehezményezte, hogy a magyar katonai hatóságok a Magyarországra menekült lengyel tisztek — egy ideig — személyi tulajdonként megtartották oldalfegyverüket, hogy a magyar és a lengyel tisztek között erős barátkozás kezdődött. Erdmannsdorff kiemelten tiltakozott amiatt, hogy a magyar hatóságok elnézik, hogy a budapesti lengyel követség hivatalt létesített abból a célból, hogy a menekültek közül katonákat toborozzon és irányítson Franciaországba.

Neurath volt német külügyminiszter „baráti formában" szintén kifogásolta a lengyelek magyarországi fogadtatását. A prágai főkunzulátusi misszió vezetőjének kijelentette, hogy „Berlinben bizonyos visszatetszést keltett, hogy Magyarország a lengyel tiszteket nem internálta, minél fogva fennáll a veszély, hogy azok a franciaországi légiókhoz átszökhetnek... Berlinben úgy tudják ugyan, hogy a magyar katonai körök kifogástalan magatartást tanúsítottak, de egyes, nem katonai körök viselkedése szerintük nehezen egyeztethető össze a nemzetközi szokásokkal." (DIMK IV. 439. sz. irat, 577. o.)

14 Uo. 577. o.

15 Uo. 578. o.

sáig — megelégedett azzal, hogy időről időre tiltakozott a lengyel menekültek jelenléte, majd számukra biztosított (vagy elnézett) szervezkedési, szökési — vagy éppen letelepedési lehetőségek miatt.[16]

A német tiltakozások homlokterében a lengyel katonakorú férfiak tömeges szökése elleni tiltakozás állott 1939 szeptemberétől 1941 nyaráig. Addig ugyanis a tömeges evakuáció lényegében befejeződött. A budapesti lengyel követség és konzulátus, a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság — közel két évig — intézményesen szervezte a lengyelek szökését, amiről a honvédelmi és belügyminisztériumi hatóságok is tudtak.[17]

A Külügyminisztérium vezető tisztviselői közül néhányan tudták, hogy a „lengyel konzulátus nagy számban látja el az itteni internált tiszteket és katonákat polgári útlevéllel és gondoskodik arról, hogy ezek Franciaországba mehessenek." Vörnle október 18-án kérte Orlowski lengyel követet, hogy „ne folytassa lengyel katonák toborozását, illetve Franciaországba való dirigálását, amit különben sem tudnak gyakorlatilag végrehajtani, mert mától kezdve csakis kiutazási vízummal ellátott utasok léphetnek ki a határon".[18]

A HM 21. osztályának november 21-én kiadott rendelete értelmében a katonai személyek kiutazásához „még a budapesti lengyel követség által netalán kiállított útlevél sem lehet érvényes".[19] A lengyel polgári személyek minden további nélkül — érvényes útlevéllel —, tetszés szerint hagyhatták el Magyarország területét. E körülménynek a későbbiekben rendkívüli jelentősége volt. A táborok őrzésének hiánya, vagy felületes megszervezése, s ennek következtében a „szabad evakuáció" október 19-én megszűnt. A szeptember közepétől október közepéig eltelt időszakban a magyar hatóságok megszervezték a lengyel katonai táborok őrzését, a határátkelő állomásokon pedig az útlevél- és vízumkényszert.

A lengyel követség munkájának viszonylagos megnehezítése ideje, 1939. november elejétől a budapesti francia és angol követségeken toboroztak és adtak útleveleket a jelentkezők számára. Ennek következtében az evakuáció zavartalanul folytatódhatott, ezt a német követ sűrű tiltakozásai is bizonyították.[20]

16 HL. HM. 21—15—3107—98 846/1939. [213/Pol—1940]. Szigorúan bizalmas.; HL. HM. 21—21—3107—51 564/1939. Az I.—VIII. hadtestparancsnokának. Állomáshelyeiken. Írásban! Szigorúan bizalmas! 1939. október 2.; HL. HM. 21—21—1307—57 419/1939; HL. HM. 21—15—1307—56293/1939 (pro domo); HL. HM. 21—21—3107 67 078/1939. A nagykanizsai lengyel tábori viszonyokról készített jelentés 1939. december 22.; HL. HM. 21—21—3553—4196/1939.

17 *Antall: József:* i. m. 24—25. o.

18 DIMK IV. 445. sz. irat. 588. o.

19 HL. HM. 21—21—3205—50 419/1939.

20 HL. HM. Eln. 21—21—3552—63 595/1939. — Erdmannsdorff budapesti német követ több ízben tiltakozott a Külügyminisztériumban, mert a magyar hatóságok nem akadályozták meg a lengyeleknek Franciaországba való kiutazását. A német követ panasz tárgyává tette, hogy a francia követség előregyártott útleveleket osztogat a lengyelek között stb. Csáky megígérte Erdmannsdorffnak, hogy megszigorítják az útlevéllel rendelkező menekültek kiutazásának lehetőségét. Csáky biztosította a német követet afelől, hogy „. . . a kormány legjobb szándéka a fogyatékosságok megszüntetése s semmi esetre sem akarja megengedni a német—magyar kapcsolatok megzavarását a lengyel katonai személyek jelenléte miatt (Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944 [továbbiakban — Wilhelmstrasse . . .]. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszki Lóránt, Juhász Gyula.* Budapest, 1968. 284. sz. irat, 456—457. o.) Lásd még DIMK IV. k. 432., 433., 437., 440., 445. számú iratokat; HL. HM. Eln. 21—21—3107—57 419/1939.

1939 őszén — a nyomozási jegyzőkönyvek szerint — a lengyel tisztek, „akiknek szabad mozgásra rendőrségi engedélyük volt", dunai hajón kísérelték meg a Jugoszláviába való átjutást. Vallomásukban elmondták, hogy a szökés irányára a rendőrségen kaptak tanácsot.[21] Ez az állítás nyilvánvalóan túlzás, de az tény, hogy a hatóságok általában nem csináltak problémát a lengyelek „szökése" miatt.

A szökésre parancsot kapó lengyel katonák a legkülönfélébb alkalmakat — pl. kimenő, orvosi vizsgálat, istentisztelet — használták fel a kapott parancs végrehajtására. A tornanádaskai táborból kimenőt kapott 20 fő legénység közül 10 megszökött. Ezt követően a táborparancsnok a sorozatos szökések miatt kilátásba helyezte a kimenők beszüntetését. A tábor ellenőrzésére és a panaszok kivizsgálására — 1939. november 29-én — Dembinski tábornok és a HM 21. osztályának képviselője, Körmendi százados Tornanádaskára érkezett. Ekkor Körmendi elrendelte a csoportos kimenők további engedélyezését, mondván: „ha megszöknek, hadd menjenek, majd visszajönnek".[22]

A VII. hadtest parancsnoksága olyan eseteket is jelentett, miszerint egyes táborokban a menekült katonák a csekély számú őrséget „kijátszották" és százas csapatokban szöktek meg a táborból azzal a céllal, hogy a Franciaországban levő lengyel csapatokhoz csatlakozzanak.[23]

A német katonai attasé élénk figyelemmel kísérte a lengyel menekültek magyarországi akcióit. Az evakuációról (összeköttetései révén) többnyire megbízható értesülései voltak. Így érthető, hogy a VKF D/2. osztályán (is) megdöbbenést okozott az a (különben helyálló) hír, hogy a német katonai attasénak biztos tudomása van arról, hogy az egri lengyel katonai menekülttáborban „... az internáltak körében titkos szervezkedés folyik, amelynek célja lengyel légió alakítása és a Franciaországba való szökés ...".[24]

Dembinski tábornok rendelete értelmében a katonai menekülttáborokban a szökésre kijelölteknek fényképet kellett csináltatni. Ezeket összegyűjtötték, majd Budapesten a lengyel, angol, francia követségeken útleveleket állítottak ki a fényképtulajdonosok részére. Ezt követően parancsot kaptak a szökésre. A táborból eltávozott lengyelek útja Budapestre vezetett, ahol átvették okmányaikat. A Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság által kiállított igazolványokkal, mint polgári menekülteket az ország déli részében levő polgári táborba irányították. A szökéseket kivizsgáló okmányok egybehangzó véleménye szerint a tömeges lengyel szökések azért lehetségesek, mert a „civil internáltak ellenőrzés alatt nem állnak, szabadon mozog-

21 HL. HM. Eln. 21—21—3552—45 587/1939.
22 HL. HM. Eln. 21—21—3205—512 996/1939.
23 HL. HM. Eln. 21—21—3127—48 966/1939. — A VII. honvéd hadtestparancsnokság parancsnokának távirati jelentése a HM. 21. osztályának.
24 HL. HM. Eln. 21—21—3107—56 293/1939. — Kiadvány az m. kir. VII. honvéd hadtestparancsnokságnak, Miskolc. Szigorúan bizalmas. 1939. október 31.; HL. HM. Eln. 21—21—3107—56 293/1939. (pro domo).

hatnak és akkor szöknek meg, amikor akarnak".[25] Előfordult, hogy Barcs községben levő polgári menekültek közül naponta 20—30 távozott Jugoszláviába, „másnap 30—40 érkezett a szomszédos községekből",[26] akik rendszerint jelentkezés nélkül foglalták el a megszököttek helyeit. A lengyelek nagy része Barcs közelében a Dráván és a barcsi vasútállomáson keresztül haladó vonatokon, Somogyudvarhely és Berzence községek határában „száraz lábbal" lépte át a magyar—jugoszláv határt.[27]

A szökések lebonyolítását a budapesti lengyel követség azzal igyekezett megkönnyíteni, hogy Emisarski ezredes, katonai attasé az internált lengyel tiszteket a katonai szolgálatból elbocsátotta és erről számukra igazolványt állított ki. Ez értelemszerűen polgári állományba kerülést is jelentett, ami biztosította a gyors és eredményes szökést. A magyar katonai hatóságok tiltakoztak a követség eljárása ellen, félve atól, hogy az esetleg „külpolitikai bonyodalmakra is vezethet", és azt a látszatot kelthetné, hogy a lengyel követség önálló hatáskörben rendelkezhet a lengyel hadsereg Magyarországon internált tagjai felett.[28]

Azok a lengyel katonák és katonakorú polgári személyek, akik önként, vagy parancsra Magyarország elhagyására készülődtek, nem érthették, hogy a hatóságok, miért korlátozták, illetve szüntették meg az ország szabad elhagyásának lehetőségét. A magyar táborparancsnokok többsége megmagyarázta a rendelkezés okait, kérve a lengyel parancsnokokat, hogy a lengyel legénységet fegyelmezzék, foglalkoztassák s ne szervezzenek „látványos akciókat".[29] A jóindulatú figyelmeztetésre annál is inkább szükség volt, mert több esetben — szerencsére csak néhány táborban — tragikus események is bekövetkeztek. A VIII. hadtestparancsnokság területén levő tornanádaskai lengyel katonai menekülttáborban 1939. október 28-án a lengyel katonák — a szökési kísérlet közben elfogott bajtársaikat ki akarták szabadítani, ezért megtámadták a magyar táborőrséget. Az őrség fegyverhasználata következtében egy lengyel katona meghalt.[30] A nagy visszatetszést kiváltott „tornanádaskai eset" néhány nap múlva — hasonló okok miatt — megismétlődött. Az érsekújvári lengyel

25 HL. HM. Eln. 21—21—3552—1940. — A IV. honvéd hadtestparancsnokság 931. számú távirata a Honvédelmi Minisztériumnak; Somogy megyei Levéltár (továbbiakban SmL). Főispáni iratok. 9/9/—1940. — A tabi járás főszolgabírájának jelentése. Kenderessy főszolgabíró a táborok létszámának alakulásával kapcsolatban megjegyezte jelentésében, hogy „pontos létszámot a menekültekről a leglelkiismeretesebb munka mellett sem lehet megállapítani, mert az állandó szökésekkel és az újabb igénylések következtében történő nap-nap melletti utalásokkal a szám egyik napról a másikra hol esik, hol pedig emelkedik".

26 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4168/1940. — A BM csendőrnyomozó osztály megfigyelési jelentése.

27 Uo.; Lásd még *Maros László:* Hadifogoly szöktetés a németek háta mögött. Új Magyarország. 1945. október 9. — A szökés egyik bevált módja volt, hogy a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság által kiadott igazolványokkal az evakuálásra parancsot kapók Budapestre utaztak. A kezdeti időben — 1939. szeptember—október — a lengyel követség Váci utca 36. szám alatti helyiségeiben szabályos sorozó bizottság működött. „A katonai szolgálatra alkalmas menekültek és a politikailag veszélyezettek itt civil ruhát kaphattak és olyan iratokat, amelyekkel polgári menekülttáborokba kerülhettek. Ezek a menekülttáborok voltak a déli határszél vonalában és innen a szökés nem okozott nagyobb problémát..."

28 HL. HM. Eln. 21—21—3554—9365/1940.

29 HL. HM. Eln. 21—21—3205—512 996/1939.

30 HL. HM. Eln. 21—21—3127—57 727/1939.

táborban „november 4-én este 19 óra 30 perckor az internált lengyel legénység közül mintegy 200 fő megrohamozta a tábor hátsó kapuját, azt kitörték, hogy megszökjenek".[31] Az őrség a lengyelek közé lőtt, több sebesülést okozva. A tábor elhagyását megkísérlők egy része — látva a fegyverhasználatot — visszatért a táborba, többségük azonban megszökött.

A szökések, az esetenkénti megtorlások ellenére, tovább folytatódtak. 1939. december 12-én Tahitótfalunál a csónakon szökő lengyelekre a csendőrség rálőtt, a fegyverhasználat következtében a magyar csónakos életét vesztette.[32] A csónakosról kiderült, hogy rendszeresen szöktetett lengyeleket Budapestre. A szökések a tél beálltával sem szüneteltek. A rajkai internálótáborból pl. naponta átlag 15—40 lengyel katona szökött meg.[33]

A csoportos szökések, a magyar őrlegénységgel szembeni kollektív fellépés, a honvédség „jóhírét és becsületét" féltő magyar tisztek beadványai a lengyel katonák evakuációjára terelték a figyelmet. A HM 21. osztálya kénytelen volt megállapítani, hogy a lengyel követség által szervezett, angol, francia útlevelekkel végrehajtott szökések „október második felétől kezdtek szemérmetlenül nagy arányúak lenni, úgy, hogy az őrség szigorítása és határzár elrendelése vált szükségessé".[34] Az evakuációban résztvevők kellő számú hivatalos útlevél hiányában zömmel eddig is illegális úton lépték át a magyar—jugoszláv határt, de 1939. októberét követően csak az illegális határátlépésre volt lehetőség.

A november 21-én kiadott BM rendelet értelmében a katonai személyeknek — érvényes útlevél birtokában — ugyanakkor megengedték a továbbutazást. A lengyel követség e sajátos helyzetben „polgáriasította" a katonákat és tiszteket. A katonai személyek polgári igazolványt kaptak, s mint ilyenek jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek. Őrizetlen polgári táborban, bérlőként polgári házaknál lakhattak, szabadon közlekedhettek, lényegében bármikor megszökhettek.

Az evakuációban 1939. november 21-től kezdődően minőségi és mennyiségi változás állott be. Az evakuációt közvetlenül, vagy közvetett úton segítő magyar hatóságok és a lengyel megbízottak előtt egyaránt világossá vált, hogy a németek nem elégedtek meg formális diplomáciai tiltakozásokkal, hanem erőteljes nyomást fognak gyakorolni a magyar kormányra a lengyel katonák evakuációjának meggátlása céljából. Ezért az evakuáció ütemét meg kellett gyorsítani.

31 HL. HM. Eln. 21—21—3553—1939. — Az érsekújvári katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a III. honvéd hadtestparancsnokságnak. Természetesen tudunk az említettekkel ellentétes esetekről is. A kakucsi lengyel katonai tábor magyar parancsnoka — Kondorossy István hadnagy — a parancsnoksága alá tartozó őrlegénységet arra oktatta, hogy „... a lőfegyverüket még akkor se használják, ha ő erre történetesen fenyegetésképpen parancsot ad." [HL. HM. Eln. 21—21—3552—2837/1940. január 18.; HL. HM. Eln. 21—21—2977—408 595/1940. A m. kir. budapesti I. honvéd hadtest ügyészségének átirata a HM. 21. osztályához. 1940. február 23.]

32 HL. HM. Eln. 21—21—2553—2839/1940. — A nógrádverőcei katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának.

33 HL. HM. Eln. 21—21—3552—949/1940.

34 HL. HM. Eln. 21—21—3552—944/1940.; HL. HM. Eln. 21—21—3205—504 129/1940.; DIMK IV. 440. sz. irat. 588. o.

A magyar társadalmi szervek, a Lengyel Katonai Képviselet a titkos — de tömeges — csempészés módszeréhez folyamodott. A Katonai Képviselet előre meghatározta, hogy a szökésre parancsot kapott katonák hol, mikor gyülekezzenek.[35] A közös összefogásnak köszönhető, hogy rövid időn belül, 1940. nyaráig, 50 ezer lengyel katona és katonakorú lengyel menekült hagyhatta el az országot. A nagycenki lengyel gyűjtőtáborból — 1940. január elején — történt tömeges szökéseket kivizsgáló jegyzőkönyv szerint a lengyeleket „... ponyvával letakart autóval, állítólag honvéd egyenruhába öltözött magyar szakaszvezető mint soffőr..."[36] szállította Budapestre. A vizsgálat során kiderült, hogy a szökéseket egy Sas Tatomér nevő lengyel százados szervezte meg Dembinski tábornok utasítására. A nagycenki akcióval egyidőben, január 15-én a kiscenki lengyel táborból is tömeges szökést hajtottak végre. Az istentiszteletre menők közül 30 személy szökött meg. A lengyelek a közeli Ikva menti erdőben gyülekeztek, majd egy Budapestről — erre az időre odarendelt — ponyvával letakart teherautóval Budapestre utaztak.[37]

Lugossy József, az m. kir. I/5. lengyel műszaki munkásszázad „K" tisztje jelentésében beszámolt arról, hogy 1940. január 8-án a váci táborból 24 lengyel katona megszökött. A nyomozás során megállapították, hogy a szökéshez Farkas Ferencné váci mosónő nyújtott segítséget. Ő szervezte be a szökéshez szükséges polgári ruhákat, és a lengyelek által írt leveleket személyesen postázta, hogy ne juthasson az ellenőrző közegek tudomására.[38] A határátlépésben a határmenti falvak népe — mint csónakosok és vezetők — segítették a lengyel menekülteket.[39] A lakosság pozitív és megértő magatartása igen jelentős volt, mert ruhaszerzés és bújtatás, ideiglenes illegális szállás biztosítása nélkül a tömeges szökés végrehajtása nehézségekbe ütközött volna.

A szöktetésnek számtalan módját alkalmazták. A jelentések szerint „Murakeresztúrnál a magyar vasúti hatóságokkal egyetértésben teher- és szeneskocsikon szállítják át a határon a lengyeleket..."[40]

Az evakuáció egyik utolsó magyarországi állomása Nagykanizsa volt. A nagykanizsai táborparancsnok szerint a szökések azért folytatódnak zökkenőmentesen, mert „a polgári táborokat a polgári ható-

35 HL. HM. Eln. 21—21—3554—13 511/1940. — A szökésre parancsot kapó katonák Budapestre utaztak további információkért. A Kossuth Lajos utca és a Vilmos császár úton levő illegálisan bérelt lakásokban helyezték el őket. Budapesten iratokat, pénzt és útmutatást kaptak a szökés útvonalára és végcéljáit illetően.

36 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4175/1940. — A nagycenki lengyel katonai gyűjtőtáborban felvett nyomozati jegyzőkönyv. 1940. január 15.

37 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4175/1940. — A kiscenki katonai (lengyel) internálótáborban a szökésekről felvett jegyzőkönyv. 1941. január 15.; *Maros László:* Magyarország 50 000 menekült lengyel katonát szöktetett át a szövetséges hatalmak afrikai, olaszországi hadseregéhez. Dr. Antall József államtitkár nyilatkozata. Új Magyarország. 1945. október 2.; HL. HM. Eln. 21—21—3553—3171/1940. — A Dembinskinek küldött levél tartalmában és fogalmazásában egyaránt figyelemre méltó: „Méltóságos Dembinski István lengyel tábornok Úrnak, Budapest. Tudomásomra jutott, hogy Sas Tatomér lengyel internált százados, ki Nagycenken volt internálva, f. év január elején engedéllyel Budapesten járt és Tábornok úrral tárgyalt. Nevezett százados Nagycenkre történt visszautazása után 2 tiszttel és 130 fő legénységgel előre megszervezett szökést hajtott végre akként, hogy a szökő csoportért Budapestről küldtek teherautókat..."

38. HL. HM. Eln. 21—21—4387—2764/1940.

39 HL. HM. Eln. 21—21—5353—2840/1940.

40 HL. HM. Eln. 21—21—67 078/1939.

ságok alig-alig tudják ellenőrizni".[41] A táborparancsnok továbbá leírta, hogy 1940. január 22-én 12 polgári és 32 katonai állományú egyén Jugoszláviába szökött. Zágrábban elfogták őket és visszatoloncolták Magyarországra. Ilyen esetekben a menekültek katonai mivoltukat letagadva polgári táborban, mint polgári menekültek jelentkeztek. Ez esetben, „ha akarnának órákon, vagy napokon belül ismét megszökhetnek... Amennyiben a polgári táborokból az internáltak minden legkisebb fenyítés nélkül úgy szökhetnek meg, ahogy akarnak — mint ahogy az a gyakorlatban van — ..., a szökések megakadályozását végrehajtani lehetetlen. De ez az eljárás elkedvetleníti a csendőrséget, a határőrséget és egyéb közbiztonsági szerveket is, ha látják, hogy azokat, akiket fáradságos munkával sikerült a táborba már másodszor is visszahozni, senki, semmi fenyítésben nem részesíti".[42]

A korabeli forrásokból egyértelműen arra következtethetünk, hogy a közigazgatási és az illetékes katonai hatóságok igen sok esetben külön-külön, egymás tájékoztatása, sőt tudta nélkül intézték a lengyel menekültek ügyeit, telepítettek, vagy költöztettek el lengyel táborokat. Barcs község határában lebonyolódó lengyel szökések miatt 1940 elején a pécsi IV. hadtest parancsnoksága vizsgálatot folytatott. A hadtestparancsnokság képviselője érintkezésbe lépett a Somogy megyei alispáni hivatallal, ahol Csajdi szolgabíró alispáni titkár kijelentette: az alispánnak nincs tudomása arról, hogy Barcs községben lengyel menekülttábor van, éppen ezért a szökésekkel kapcsolatban felvilágosítást sem tud adni. A katonai nyomozók ezt követően a barcsi járás főszolgabírájához fordultak, aki aztán tájékoztatta a nyomozókat arról, hogy Barcson „... október végén, november elején belügyminisztériumi engedéllyel" a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság létesített lengyel polgári menekülttábort. A vizsgálati jelentés külön hangsúlyozta, hogy a barcsi szökéseket a „... Korona Szállóban székelő Dobor (nevű) lengyel menekült készíti elő, tehát az eddigi megállapítások szerint is a civil internáltak ellenőrzés alatt nem állanak, szabadon mozoghatnak és akkor szökhetnek meg, amikor akarnak. Nem áll tehát fenn azaz állítás, miszerint a szóban forgó rendszeres lengyel szöktetés a katonai »határ hatóságok« tudtával történne, ellenkezőleg..., a szökések meggátlására irányuló tevékenységet folytatom, eredménye azonban csak akkor lehet, ha a közigazgatási hatóságok... nem helyeznek — min-

41 HL. HM. Eln. 21—21—3977—419 843/1940. — A nagykanizsai katonai (lengyel) gyűjtőtábor parancsnokának 1940. február 17-i jelentése a szombathelyi III. honvéd hadtestparancsnokságnak.

42 Uo. Lásd még a zalai és somogyi „szöktető" hálózattal kapcsolatban HL. HM. Eln. 21—21—3978—467 972/1940. július 13.; HL. HM. Eln. 21—21—3553—67 078/1940. — A nagykanizsai evakuációs központ lengyel parancsnoka Simanski alezredes és Nawojski hadnagy volt [HL. HM. Eln. 21—21—5353—2840/1940.]; *Maros László:* Hadifogoly szöktetés a németek háta mögött. Új Magyarország, 1945. október 9.; Új Magyarország 1945. október 2.; HL. HM. Eln. 21—21—4168/1940. — A csendőrnyomozók jelentése szerint az érvényes útlevéllel rendelkezők a Budapest—Eszék, Budapest—Gyékényes útvonalon vasúton utaztak Jugoszláviába, míg „az útiokmányokkal nem rendelkező lengyeleket Nagykanizsa felé irányítják..."

den értesítés nélkül — a közvetlen határterületre őrizetlen és nem is őrizhető (!) lengyel menekülteket . . .".[43]

Az evakuációban a hatóságok megértő és segítő állásfoglalása volt a döntő. A BM IX. osztály vezetőjének — dr. Antall Józsefnek — minisztere mindenkori tudtával és beleegyezésével módjában állott az evakuáció minden eszközzel való segítése, a rendőrség, csendőrség és egyéb közigazgatási közegek megfelelő beállítása és nem utolsó sorban jelentős anyagi és erkölcsi segítség igénybevétele is.

Az evakuáció ütemének meggyorsítását 1940 elején egyrészt az indokolta, hogy minden pillanatban várható volt a német kormány demarche, másrészt a menekülttáborokban januárban nagyfokú nyugtalanság volt tapasztalható Lengyelország jövőjét illetően. A lengyelek között elterjedt annak a híre, hogy tavasszal a francia—német arcvonalon egy nagyarányú offenzíva kezdődik. „Az offenzíva után majd béketárgyalások kezdődnek. — A béketárgyalásokon pedig nekik — a lengyeleknek — is van hozzászólásuk." Ez pedig csak akkor lehet eredményes, ha a lengyelek egy megfelelő hadsereggel rendelkeznek. Ebből kiindulva „. . . köteleségüknek tartják a szökésekkel előmozdítani"[44] az új Lengyelország megteremtését. A szökések kampányszerű megszervezésére Dembinski tábornok az egyes lengyel táborok élére — hatáskörét túllépve —, a hadtestparancsnokságok lengyel összekötő tisztjeiket megkérdezése nélkül, a legbátrabb tiszteket nevezte ki.[45] Az ennek következtében megnövekedett szökéseket a táborparancsnokok Dembinski túlságosan széles körű hatáskörével hozták összefüggésbe.

A HM január 9-én átiratban értesítette a Külügyminisztériumot, „hogy a szökések kezdenek oly szemérmetlenül növekedni, mint múlt év októberében volt".[46] A szökések folytatódása esetén a katonai hatóságok a legszigorúbb rendszabályok alkalmazását helyezték kilátásba, „aminek az összes internáltra nézve kellemetlen következményei lesznek".[47] A kilátásba helyezett hatósági retorzió alkalmazására azonban nem került sor.

Az érsekújvári lengyel tábor rangidős tisztje tudni vélte, hogy a Honvédelmi Minisztériumban az internált lengyel katonák és tisztek szökését hallgatólagosan jóváhagyták és tudtak arról, hogy a lengyel katonai és polgári menekülttáborokból naponta átlag mintegy 100—150 fő lengyel érkezik meg Franciaországba.[48]

43 HL. HM. Eln. 21—21—3107—98 846/1940. — A pécsi IV. hadtestparancsnokság 2 1/1 1130 sz. felderítő (távirati) jelentése a HM. 21. osztályának. 1940. január 5. (HM. Eln. 931.)

44 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4174/1940. Schleifer ezredes a sárvári lengyel internáló tábor parancsnokának jelentése a szombathelyi III. honvéd hadtestparancsnokság Lengyel Internáltak Ügyosztályának.

45 HL. HM. Eln. 21—21—3553—7084/1940.

46 HL. HM. Eln. 21—21—3553—2805/1940.

47 Uo.

48 HL. HM. Eln. 21—21—2805/1940. — Az érsekújvári m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának. Az érsekújvári táborparancsnokság több információból arra a következtetésre jutott, hogy a lengyel tisztek újabb szökési akciókat készítettek elő. A táborparancsnokságot megerősítette ebben a tábor rangidős lengyel tisztje is — Braglewicz Tadeusz alezredes —, aki bizalmas formában kihangsúlyozta, hogy a „Honvédelmi Minisztériumban az internált lengyel legénység szökését hallgatólagosan jóváhagyják és, hogy átlag naponta a magyar internáló táborokból mintegy 100—150 fő érkezik meg a francia frontra". Braglewicz alezredes azt is kijelentette, hogy „a szökéseket központilag szervezik és irányítják, a lengyel tisztek és altisztek a szökésre parancsot és hozzá anyagi eszközöket kapnak."

Dembinski tábornok 1940 tavaszán javaslatot tett néhány tábor és a nagyszámú legénység áthelyezésére. A HM 21. osztálya feltételezte, hogy a lengyel tiszteknek és legénységnek Budapestre, vagy a déli határszél felé való tömörülése és az abból adódó állandó nagyarányú mozgásoknak az a célja, hogy az áthelyezettek 90%-a a tábort elhagyva útközben megszökik és az új táborokat nem éri el. A menekültek ügyeivel foglalkozó hatóságok a Katonai Képviselet megélénkült munkájából arra következtettek, hogy a lengyelek 1940 tavaszára „újból nagyarányú szöktetéseket készítenek elő — amely német részről nemcsak újabb intervenciókat válthat ki, hanem erősebb rendszabályokat is kihívhat".[49]

A hadtestparancsnokságokhoz kiküldött rendelkezéssel mérsékelni akarták a nagyarányú lengyel előkészületeket. A táborokban levő lengyel rangidős tiszteknek a Dembinski irodájával való korlátlan és ellenőrzésmentes összeköttetését megszüntették. A rangidős tisztek hatáskörét úgy szabályozták, hogy működési körük a táboron belüli ügyekre — tisztek és a legénység foglalkoztatása, tisztaság, fegyelem, kulturális élet stb. — korlátozták. Ugyanakkor figyelmeztették a táborok magyar parancsnokait, hogy a lengyel tisztek hatáskörcsökkenése nem jelenti, hogy a „magasabb rendfokozatú lengy.(el) tiszteknek a kellő tisztelet meg ne adassék".[50]

Voltak olyan elképzelések is, miszerint a szökések automatikusan megszűnnének, ha a déli menekülttáborokat az ország belsejébe helyeznék át.[51] A helyi közigazgatási vezetők határozottan tiltakoztak minden olyan terv ellen, amely esetleg a területükön levő táborok feloszlását, vagy áthelyezését irányozta elő. Barcs járás főszolgabírája aggályait megindokolva rámutatott arra, hogy a menekültek számára kifizetett „napi 2 pengő ellátási díjból a járás lakossága havonta közel 50 000 pengő nem várt jövedelemhez jutott, ezáltal az elég súlyos anyagi viszonyokkal küzdő határszéli magyar lakosság sorsán történt könnyítés".[52] A hatóságoknak kapóra jött, hogy a vidéki közigazgatási vezetők — ha anyagi szempontból is, de ragaszkodtak a menekültekhez. A zsoldfizetés és a rendszeres szökésekből adódó állandó komplikációk — nem volt fix létszám — arra késztették a főszolgabírói hivatalokat, hogy a tábor létszámát a segély kifizetése közötti időben fiktív módon állapítsák meg. Ezzel lényegében önmaguk tették mindenki más számára áttekinthetetlenné a menekültek országon belüli mozgását és tényleges létszámát.

A szökések megszüntetésének másik változata szerint a csendőrök és a személyzet létszámának növelése a lengyelek szökését „majdnem teljesen" megszüntetné.[53] A HM 21. osztály véleménye szerint a csendőrség létszámának növelése „legfeljebb megnehezí-

49 HL. HM. Eln. 21—21—3977—425 378/1940

50 HL. HM. Eln. 21—21—3553—5890/1940. — A Honvédelmi Minisztériumnak a hadtestparancsnoknágokhoz kiadott rendelkezés tervezete. 1940. március 18.

51 HL. HM. Eln. 21—21—3554—11 121/1940.

52 HL. HM. Eln. 21—21—3558—53 164/1940. — Eger város polgármesterének levele Werth Herik vezérkari főnöknek; OL. BM. Alt. K. 150. IX—9—4013—6700/1939. — A tabi járás főszolgabírójának utasítása a járás közigazgatási tisztviselői számára.

53 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4196/1940.

tené és talán csökkentené, de nem akadályozná meg a szökéseket. Mivel már más intézkedések történtek — komoly intelem az internáltakhoz és a szökések szervezőihez, amelynek hatása máris tapasztalható —, az őrsök megerősítése nem látszik szükségesnek."[54]

A jugoszláv követség 1940. április 1-én jegyzékben fordult a külügyminiszterhez, amelyben felhívta a magyar hatóságok figyelmét rá, hogy „Magyarországról Jugoszláviába átszökő lengyelek száma napról napra növekszik, aminek okául a magyar hatóságok nem megfelelő szigorú ellenőrzését és eljárását állapítják meg."[55]

Az ismételt figyelmeztetések hatására a HM 21. osztályában újra megfogalmazták azt a tényt, hogy Magyarországról Jugoszlávián át Franciaországba irányuló szökéseket a budapesti lengyel konzulátus szervezi és céljaira a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottságot és egyéb magyarországi lengyeleket segítő szervezeteket is felhasználja. Az információkat összevetve leszögezték: „... amíg ezen szervezeteknek működési engedélyük van és amíg a lengyel férfiak utazása meg nem tiltatik, a szökések száma minden más ellenintézkedés ellenére csak növekedni fog."[56]

A lengyel menekültek szökését szervező lengyel követség és konzulátus, Dembinski katonai irodájának működése ország-világ előtt nyilvánvalóvá vált. Áprilistól mindezeket sem eltitkolni, sem félremagyarázni nem lehetett. Dembinski tábornok több ízben tagadta ugyan, hogy egyik szellemi irányítója és szervezője lenne a szökéseknek, ennek ellenére a HM 21. osztálya arra a következtetésre jutott: „... a gyanú annyira alapos, hogy az osztály véleménye szerint működésüket be kell szüntetni".[57] Ennek értelmében felszólították Dembinski tábornokot, hogy 48 órán belül katonai irodájának beosztottaival együtt a Budapest-pasaréti lengyel katonai gyűjtőtáborba vonuljon be.

Dembinski Váci utcai irodájának beszüntetése ellenére az evakuáció meggyorsult. A világháború eseményei arra késztették a lengyel menekültek vezetőit, hogy Európa lángba borulása előtt létrehozzák az emigráns lengyel hadsereget és annak létszámát szüntelenül növeljék.

A magyarországi lengyel menekültek aggódva figyelték az északeurópai hadműveletek alakulását. A bizonytalanság, a nyugtalanság növekedése a szökésekben mutatkozott meg. A mosonmagyaróvári táborból május 3-tól kezdődően a hónap végéig 12 tiszt és 263 fő

54 HL. HM. Eln. 21—21—3553—5890/1940. (HL. HM. Eln. 21—21—3553—4196/1940.)
55 HL. HM. Eln. 21—21—3554—13 493/1940.
56 HL. HM. Eln. 21—21—3554—13 504/1940. HL. HM. Eln. 21—21—3554—13 493/1940. HL. HM. Eln. 21—21—3555—19 570/1940. — A lengyel katonák evakuációjának szervezése tekintetében érdekes adalékot szolgáltat Rakovszky tábornok jelentése: „A Budapesten még mindig működő, úgynevezett lengyel katonai attache az internáltaknak »lengyel« zsoldot fizet. Ezt a zsoldfizetést nem a létszámnak megfelelően hajtják végre, hanem a zsoldfizetéssel, illetve zsold nemfizetéssel gyakorolnak nyomást az internáltakra a szökéseket illetően." A jelentés beszámol arról, hogy amennyiben a szökésre kijelölt katona nem hajtja végre a Magyarország elhagyására felszólító parancsot, azaz nem szökik meg, abban az esetben nem kap többé zsoldot és a „... franciaországi, úgynevezett lengyel kormány értesítést kap, hogy az illetőt »fekete listára« tegye." [L. HM. Eln. 21—21—3978—460 419/1940. Az I. budapesti hadtestparancsnokság (16 429. sz. ko/I. men. — 1940.) intézkedési javaslata a lengyel internáltak szökései tárgyában Budapest, 1940. június 15.]
57 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4175/1940.

legénység szökött meg.[58] A III. hadtest parancsnoka, Pekle tábornok május 4-i jelentésében megállapította, hogy a „lengyel internált legénység — sőt tisztek között is a szökések mind gyakrabban és tömegesebben fordulnak elő..., a petlend-pusztai gyűjtőtáborból 9 nap alatt 167 fő internált szökött meg."[59]

A lengyel emigráns kormány képviselői a nyugati rádióadókon keresztül 1940. május 4-én felszólították a magyarországi menekülteket, hogy hagyják el Magyarországot, mert a jugoszláv határon való átjutás kedvező lehetőségként kínálkozik.[60] A felhívás hatására — a nagykanizsai táborparancsnok jelentése szerint — csupán Nagykanizsáról május 5-én éjjel „7 lengyel tiszt és 25 legénységi állományú egyén megszökött".[61]

Az angol—francia csapatok által végrehajtott norvégiai hadműveletek sikertelensége, a német alakulatok gyors győzelme vegyes nyugtalanságot keltett országszerte, s ez fokozott mértékben átterjedt a lengyel menekültekre is. A sárvári táborparancsnok jelentése szerint a lengyelek a magyar lakosok között „izgattak" és azt híresztelték, hogy „Hitler Magyarországot is agyon fogja nyomni".[62] A menekültek látva az események gyors alakulását, úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a német hadsereg Magyarországot is megtámadhatja, amennyiben Hitler érdekei azt megkívánják. A lengyelek az esetleges német fogságot mindenáron el akarván kerülni, meggyorsították szökési akcióikat. Ez magyarázza, hogy a sárvári táborból május 8-án és 9-én 223 tiszt és katona szökött meg. Nyilvánvaló, hogy a belügyi hatóságok — egyes vezetőinek — „mulasztása" és tudta nélkül a szökések nem fordulhattak volna elő, s nem ölthettek volna tömeges méreteket.[63]

A lengyel emigráció vezetői az angol—francia hadsereg „tétlensége" ellenére bíztak nyugati szövetségeseikben — különösen Franciaországban. Az emigráns lengyel kormány, a szervezkedő lengyel hadsereg a francia kormány oltalma alatt tevékenykedett. 1940 májusa azonban keserű csalódást okozott a lengyeleknek. A Franciaországhoz fűződő remények május 10-én szertefoszlottak. A német hadsereg a Benelux államok megtámadásával egyidőben szárazföldön és a levegőben totális támadást indított Franciaország ellen. Az ún. „furcsa háború" befejeződött, helyette a valóságos háború, a nyugati szövetségesek részéről a létért való küzdelem kezdődött meg.[64]

Az evakuációban 1940. május 10-e után változás következett be. Míg azelőtt Franciaország volt a végcél, a francia összeomlás után Cypruson, illetőleg a francia csapatok megszállta Szíria területén gyülekeztek a lengyelek.[65]

58 HL. HM. Eln. 21—21—3556—29 116/1940.
59 HL. HM. Eln. 21—21—3556—27 911/1940.
60 HL. HM. Eln. 21—21—3556—23 707/1940.
61 Uo.
62 HL. HM. Eln. 21—21—3556—27 911/1940.
63 Uo.
64 *Roberto Battaglia:* A második világháború. Budapest, 1966., 74—75. o.
65 HL. HM. Eln. 21—21—3558—56 324/1940. — A nagykanizsai m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése. Jegyzőkönyv 1940. június 22.

A németek gyors észak-európai és franciaországi sikerei azt a látszatot keltették, hogy a német csapatok európai győzelme csak rövid idő kérdése. A magyar uralkodó osztály a kül- és belpolitikát is aszerint kívánta átalakítani. Az uralkodó osztály elvakult németbarát része elérkezettnek látta az időt rá, hogy Magyarországot végleg Hitler szekeréhez kösse. A kormánypárt Imrédi köré csoportosuló része a Teleki-kormányt azzal vádolta, hogy nem folytat egyértelmű és megbízható németbarát politikát.[66] A szélsőjobboldal elégedetlen volt a hivatalos külpolitikával annak ellenére, hogy Horthy elismeréssel nyugtázta a németek norvégiai „eredményeit", Teleki ugyanebben az időben „. . . a belpolitikai gyeplőket az eddigieknél szorosabbra fogta . . ."[67], s május 20-án írt levelében arról biztosította Hitlert, hogy „Nemzeti feladatainkat továbbra is a tengelyhatalmak érdekeivel összeegyeztetve akarjuk megoldani".[68]

A katonai vezetés fokozatos erősödésével a lengyel menekültek mozgási szabadságának csökkentése, a szökések megakadályozásának követelése a hadtestparancsnokságok részéről is egyre gyakoribbá vált. A budapesti hadtestparancsnokság kifogásolta, hogy a Budapesten működő lengyel katonai attasé a menekülteknek ún. „lengyel zsoldot" fizet, továbbra is szervezi és irányítja a szökéseket. Felhívta a HM figyelmét, hogy az emigráns lengyel kormány budapesti képviselőjén keresztül a „magyar állam és a fegyverbaráti viszonyban levő államok terhére" Magyarország határain belül ártalmas politikát folytat.[69]

A katonai vezetés aktivitása érezhető nyugtalanságot keltett a lengyel menekültek között. A kaposvári lengyel katonai gyűjtőtáborból június 25-én 58 fő katona megszökött. A szökések máshol is gyakoriak voltak. Kiscenk környékén 2 napos harcászati gyakorlat volt, amely alkalomból a tüzérség élessel lőtt és ebből az internáltak arra következtettek, hogy „már mi is cselekvően beléptünk a háborúba és emiatt ők (a lengyel menekültek — L. I.) nem internáltak, hanem hadifoglyok lesznek."[70]

Baló ezredes a HM 21. osztályának vezetője a HM-be érkező német tiltakozások hatására a Külügyminisztériumnak levélben jelezte, hogy a lengyelek tömeges szökésének megakadályozására lépéseket kívánnak tenni. „. . . a Küm úr figyelme felhivatott arra, hogy a lengyel internáltak tömeges szökéseit a budapesti lengyel követség és konzulátus szervezi és készíti elő. A Küm úrral egyben közöltetett, hogy ha a szökések tovább is folynak, a legszigorúbb rendszabályok fognak az internáltak ellen életbe léptetni."[71]

66 Wilhelmstrasse . . . 320. sz. irat 4/91. o.
67 Wilhelmstrasse . . . 311., 312. sz irat, 480—481. o.
68 Wilhelmstrasse . . . 318. sz. irat, 488. o. Vö.: Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962., 47. sz. irat. 220. o.
69 HL. HM. Eln. 21—21—3978—460 419/1940. — A budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának 1940. július 15.
70 HL. HM. Eln. 21—21—3556—34 614/1940. — A kapuvári m. kir. katonai (lengyel) táborparancsnokság jelentése a szombathelyi III. honvéd hadtestparancsnokságnak.
71 HL. HM. Eln. 21—21—3553—2805/1940. — Ghyczy követ válasziratában (454/pol—1940.) biztosította Baló ezredest, hogy a HM átirat lényegére felhívta a budapesti lengyel ügyvivő figyelmét.

A tömeges szökések körülményeinek a kivizsgálásakor a nyomozók felháborodva tették szóvá, hogy a katonai nyomozó szervekkel ellentétben „... a polgári hatóságok ... eddig még a lengyel internáltak szökésének előmozdításában részt vett magyar polgári egyének legnagyobb részét eljárás alá sem vonták", sőt a hadtestparancsnokságok által letartóztatott és fogvatartásra átadott „... tettenért bűnösöket (?) állítólag felsőbb rendelkezésre szabadon bocsátották ..., amikor a hdt. ság a lengyel internáltak szökésének megakadályozása végett költséget és munkát nem kímélt ..., nem találja helyénvalónak a polgári hatóságok lassú és engedékeny eljárását ... a tettenért szöktetőkkel szemben."[72]

A tömeges szökések 1940 folyamán tovább folytatódhattak. A szökések szervezésében és lebonyolításában a felelősség általában megállapíthatatlan volt — olvashatjuk a III. hadtestparancsnokság összefoglaló jelentésében —, „mert a nyomok olyan körök felé vezetnek, amelyekkel szemben a rendőrség bizonyos fajta kívülálló körülmények fennforgása miatt tehetetlen."[73] Dr. Antall József, a BM IX. osztályának vezetője állásánál és befolyásánál fogva irányítani tudta az eseményeket. A német intervenciókat azonban sokáig figyelmen kívül hagyni nem lehetett. A főszolgabíróknak adott általános utasításában — 1940. június 25-én — Antall elrendelte, hogy minden menekült, minden nap köteles a táborparancsnok, vagy helyettese — táborfelügyelő, községi és körjegyző — által megállapított helyen és időben személyesen jelentkezni s saját kezű aláírással a táborban való tartózkodást igazolni.[74]

A szökések miatt dr. Steifer vezérkari ezredes — Dembinski utóda —, a Lengyel Katonai Képviselet vezetője is megtorlásokra számított. Steifer ezredes július 2-án kiadott körrendeletben tudatta a táborok rangidőseivel, hogy a júniusi tömeges szökésekre való reagálásként „újabb szigorítások várhatók a Magyar Katonai Hatóságok részéről."[75] Steifer közölte beosztottaival, hogy a szökéseket részben le kell állítani, részben új módon kell megszervezni, annál is inkább, mert „A magyar hatóságok véleménye szerint a szökések a régi tervek szerint történnek, amelyek lényegesen más helyzethez és szituációhoz voltak teremtve." A körrendelet végén Steifer ezredes a rangidősöktől azt kérte, hogy a „lengyel katonák érdekében használják fel személyes befolyásukat a szökések meggátlása érdekében ... Figyelni kell arra, hogy vendéglátóinknak minél kevesebb bajt okozzunk, és minél több hasznot hozzunk."

Steifer ezredes véleménye szerint a magyarországi táborok biztonságát nem szabad feláldozni és veszélyeztetni a meg-megújuló szö-

72 HL. HM. Eln. 21—21—3555—19 583/1940. — A VII. hadtest és a VII. csendőrnyomozó kerület nyomozói lengyelszöktető hálózatot lepleztek le. Nagy altábornagy, a VII. hadtestparancsnok jelentése a HM. 21. osztályának, 1940. július 3.

73 HL. HM. Eln. 21—21—3556—27 911/1940.

74 Országos Levéltár (továbbiakban OL.) Belügyminisztérium (BM) Általános iratai (Ált.) K 150—IX—9—4013—6700/1939—1941. — A BM Menekültügyi Osztályának utasítása a főszolgabíróknak.

75 HL. HM. Eln. 21—21—4391/1940. szám nélkül. — „Rangidős tisztekhez" c. körrendelet 1940. július 2.

kési akciókkal, mert a németek nyomására a magyarok szigorító intézkedéseket lesznek kénytelenek bevezetni. Tartott attól, hogy a megtorló intézkedések hatása nem lesz arányban a megszököttek tényleges katonai értékével. Végül is arra a következtetésre jutott, hogy azt „őszintén be kell vallanunk, hogy ... nem egy esetben irigyelhetik meg az itteni helyzetünket otthon hagyott családaink".[76] Steifer a már kiharcolt pozíciókat, a lengyelek viszonylagos jólétét féltette, vonakodott azt kockára tenni. Ez az álláspont határozott visszalépést jelentett a Dembinski tábornok vezette evakuációs programhoz képest. A magyar hatóságok magatartásában a német hadsereg eredményei miatt — félve a német intervencióktól — kétségtelen bizonyos változások következtek be. 1940 tavaszától egyre több táborparancsnok akadt (pl. a sárvári és a fertőszentmiklósi táborparancsnok), akik — felsőbb utasításra vagy a németek iránti csodálatukat hangsúlyozva — „komolyan" vették a lengyelek őrzését.

A lengyel menekültek evakuációja a polgári lakosság segítségével 1940 nyarán—őszén is lehetséges volt. Egész szöktető hálózatokat fedeztek fel a nyomozók. A csizi, bánrévei és pelsőci kereskedők polgári ruhák szerzésével, a gépkocsifuvarozók a szökésben levők szállításával segítették a lengyeleket az ország elhagyásában.[77]

A polgári lakosok mellett vallási felekezetek, a protestáns és katolikus egyházak papjai is hathatós segítséget nyújtottak az evakuáció lebonyolításához. A püski táborban megszervezett tömeges szökést Strudziski lengyel lelkész a püski község magyar plébánosának segítségével készítette elő. A szökésekhez szükséges polgári ruhákat a püspöki plébánián tárolták és osztották szét.[78] A nagycenki lengyel táborból való nagyarányú szökésekkel kapcsolatban Czistler István lelkész a szökéseket segítő és előkészítő titkos tevékenység gyanújába keveredett. Bebizonyosodott, hogy a szökni készülőket anyanyelvükön tanácsokkal látta el és igyekezett a lengyelek különböző kérésének eleget tenni. Tudunk olyan esetekről is, amikor a polgári lakosság egyházi épületekben, istentiszteletek alkalmával fejezte ki a len-

76 Uo.; HL. HM. Eln. 21—21—3978—469 560/1940. — „... P. P. starszy obozów powinny sobié zdawac sprawie jak dalece takie fakti zorganizowanych masowych i innych ucieczek, czy to do kraju czy to panstwo osciennych, lub nawet na teren Wegier w poszukiwaniu za praca lub lepszymi warunkami bytu, szkodza naszym stosunkom z wladzami wegierskimi, na jakie przykrosci narazaja swych wojskowych przelozonych wegierskich, odpowiedzialnych za calosc obozów oraz jak szkodliwie moga sie obdic na sprawie polskiej w kraju ...Musimy dolozyc wszelkich stran, azeby nasi gospodarze mieli z nami jak najmiej klopotu a raczej mozliwie najwiekszy pozytek. Pragnalbym wszystkim wpoic dobrze zrozumianie haslo karnosci i uzytecznosci ..."

77 HL. HM. Eln. 21—21—3555—19 583/1940. — A VII. honvéd hadtestparancsnokság és a miskolci VII. csendőrkerület nyomozati jelentése a HM. 21. osztályának. 1940 első felében a táborokban különféle „lengyelszöktető" hálózatot fedeztek fel. Az Ipoly menti táborokban a lengyelek evakuációját a lakosság köréből is támogatták. „... a szökéseket Kántor Ferenc balassagyarmati lakos a Szent István Társulat budapesti könyvterjesztő cég balassagyarmati fiókjának üzletvezetője és egyben bérautó fuvarozó vezette". A csízi, bánrévei kereskedők a szökni szándékozó lengyel katonai internáltak részére polgári ruhákat vásároltak. „A gépkocsi fuvarozók pedig a szökésben levő lengyel katonai internáltakat szállították Budapestre a lengyel követségre" — olvashatjuk a nyomozati jelentésekben. A VII. csendőrkerület nyomozói azt is kiderítették, hogy „Tornalja községben Holéczi Gyula vendéglős és autófuvarozó a Pelsőc-i, Jolsva-i és a Csíz-i internált lengyel katonai személyeket szöktető ottani lakosokkal állt összeköttetésben, kiknek közbejöttével a szökésben levő lengyel inernáltakat gépkocsin Budapestre szállították".

78 HL. HM. Eln. 21—21—3556—34 613/1940. — A székesfehérvári II. honvéd kerületi parancsnokság távirati jelentése a HM. 21. osztályának.

gyelek iránti szimpátiáját. Esztergomban például 1940. június 30-án a nagymise után — a jelenlevő lengyel menekültekkel együtt — a magyar himnusz után a lengyelt is elénekelték.[79] Hőgyész községben 1940. október 8-án a mise után a lengyel himnuszt együtt énekelték a lengyelekkel,[80] de más helységekben is voltak hasonló esetek, amelyek a lakosság lengyelbarátságát reprezentálták.

A Lengyel Katolikus Egyház Magyarországra menekült képviselői is felismerték feladataikat és lehetőségeiket, azt, hogy segíthetik a lengyel hadsereg francia, majd brit területen való megszervezését. A katolikus papok zöme tudatosan vállalta illegális szerepét és feladatait, amivel bizonyságot tettek arról, hogy a maguk módján hozzá kívánnak járulni a fasizmus elleni harchoz, jóllehet mindezt a nyugati hatalmakkal — a Szovjetunió nélkül — való szövetségben gondolták megvalósítani.

A Lengyel Katolikus Lelkipásztorság (Katolickie Duszpasterstwo nad Uchodzami Polskimi na terenie Królestwa Wegier) a magyar tábori püspökség támogatásával a Honvédelmi Minisztérium engedélyével — felnőttoktatás és továbbképzés céljából — a katonai és polgári táborokban működő Katolikus Szabad Egyetemet létesített. A tanfolyamon más hasznos ismereteken kívül nyugati nyelveket, nemzetközi jogot, rádiótechnikát — magas óraszámban — oktatták, amely nyilvánvalóan katonai célokat is szolgált, mert felvértezte a szökésre parancsot kapó katonák ezreit a szükséges nyelvi és jogi ismeretekkel.

A lengyel menekült katonák tisztjeik vezetésével vasárnaponként a helybeli templomokat látogathatták. Az istentiszteleteken való megjelenést tömegesen használták fel szökésekre, amire a hatóságok hamar felfigyeltek. A nyomozati jelentések szerint: „Ha egész héten nincs is a táborból szökés, a városban tartott istentiszteletek után mindig vannak szökések."[81] Czerwinski lengyel polgári lelkész az ipoly-hídvégi táborban mise közben a Franciaországba való szökésre szólította fel lengyel hallgatóságát: „meddig lesztek ti még itt, miért nem vagytok már régen Franciaországban? Minden jó hazafinak ott a helye".[82] A szervezett szöktetésben való részvétel — jogos — vádjával illették Stanislaw Laski lelkészt és társait, akik ellen az az alapos gyanú merült fel, hogy kapcsolatban vannak a lengyelországi ellenállási mozgalommal és, hogy a garanyi táborból a lengyel menekülteket tömeges szökésre bírják.[83]

A HM a tömeges szökések megakadályozására — de legalábbis mérséklésére — törekedett. A táborőrség számszerű növelését, vasutak és utak fokozott ellenőrzését helyezte kilátásba. A párizsi lengyel kormánynak küldött magyarországi helyzetjelentés szerint „mindezek

79 HL. HM. Eln. 21—21—3553—943/1940.
80 HL. HM. Eln. 21—21—3727—59 130/1940.
81 HL. HM. Eln. 21—21—3977—402 694/1940. — A m. kir. komáromi katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának Tadeusz Gajda lengyel tábori lelkész tevékenységéről.
82 HL. HM. Eln. 21—21—3555—19 853/1940. — A VII. honvéd hadtestparancsnokság 1958. sz. távirati jelentése a HM. 21. osztályának.
83 OL. BM. Ált. K 150 IX—9—4024—238/1939—1940. — A m. kir. Honvéd Vezérkar főnökének bizalmas jelentése a belügyminiszternek.

dacára a táborokból Budapestre való szökés lehetséges és az evakuáció az utolsó napokban sem csökkent..., (mert) a Belügyminisztérium és a rendőrség nem nehezítik meg az evakuációs munkát".[84] A jelentés megemlíti, hogy a HM beleegyezne a táborokból napi 1—2 fő szökésében, de ezt az emigráció nem fogadhatja el, mert a „végtelenségig meghosszabbítaná az evakuációt és demoralizálná a legénységet".

Nagy altábornagy a lengyel katonák szökésének meggátlása érdekében végzett hatósági munkát lassúnak és eredménytelennek ítélte. Véleménye szerint polgári — néha katonai — hatóságok tessék-lássék eljárásából tetemes „erkölcsi kár" származott. Ezért javasolta, hogy a lengyel menekültek szökését elősegítő polgári személyeket a polgári hatóságok késedelem nélkül tartóztassák le és rövidített eljárással szigorúan büntessék meg, a szökéseket következetes hatósági szigorral kell megakadályozni.[85]

A polgári hatóságok „lassú" munkája mellett egyes katonai táborparancsnokságok később is elnéző, a szökéseket elősegítő magatartást tanúsítottak. Rosner Kálmán századost a I. hadtestparancsnokság fenyítésben részesítette, mert a tiltó rendelkezések ellenére Molenda lengyel őrnagy és tiszttársai részére — szabályellenesen — szabadságot engedélyezett, ami tömeges szökésre vezetett.[86] Az újdörögi 1. számú m. kir. lengyel műszaki munkásszázad magyar parancsnoka mentegetőzve kérte a lengyel katonákat, hogy a rendszeres szökéseikkel ne okozzanak kellemetlenséget a magyar katonai hatóságoknak, mert „egy baráti nemzet fiai nem hozhatnak ennél fogva minket, mint barátokat oly helyzetbe, amelyben mi, a mi eskünkkel fogadott kötelezettségeinket meg kell, hogy szegjük"[87]

A lengyel katonák evakuációja 1940 első felében rendkívül eredményes volt. A lengyel követség és konzulátus, a Lengyel Katonai Képviselet a magyar hatósági és társadalmi szervek közötti együttműködés eredményeképpen több mint 40 ezer lengyel katonát sikerült kijuttatni az országból. Mindez nem maradhatott titokban. Erdmannsdorff budapesti német követ 1940. augusztus 9-én a Külügyminisztériumban közölte, hogy a német kormány értesülései szerint „a lengyel árnyék kormány az összes 40 éven aluli katonaköteles lengyel menekülteket Magyarországról, Jugoszláviából, Romániából és Görögországból, Bulgárián és Törökországon át a Cyprus szigetekre és Palesztinába akarja evakuálni. Az internált katonaköteles lengyel menekülteket kétségtelenül az angol hadiszolgálatban akarják felhasználni".[88] A vezérkari főnökség felhívta a Belügyminisztérium figyelmét a lengyel szökések okozta külpolitikai bonyodalmakra.

84 HL. HM. Eln. 21—21—3558—23 695/1940. — Dr. Kornaus alezredes jelentése a párizsi lengyel kormány honvédelmi miniszterének 1940. V. 13. A jelentés szerint 1939. szeptember 20—1940. március 29-ig 8670 fő, 1940 márciusban 3967 fő, áprilisban 4461 fő, május 1-től 11-ig 1469 fő, összesen 18 567 katona evakuált. A szám nem lehet teljes, mert írásos feljegyzést sok esetben nem is készítettek.

85 HL. HM. Eln. 21—21—3555—19 583/1940. — A miskolci VII. honvéd hadtestparancsnokság és a miskolci VII. csendőrkerületi parancsnokság nyomozati jelentése a HM. 21. osztályának.

86 HL. HM. Eln. 21—21—3556—36 242/1940. — A budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM 21. osztályának.

87 HL. HM. Eln. 21—21—3556—29 084/1940.

88 HL. HM. Eln. 21—21—3553—4196/1940.

A vezérkar 2/D osztálya a német kormány kérését támogatva a honvédelmi minisztertől azt kérte, hogy „a Magyarországon tartózkodó katonaköteles lengyel menekülteknek kiutazása minden eszközzel megakadályoztassék".[89] A hónapok óta várt német demarche „későn" érkezett. A katonailag legértékesebb menekültek a légierő, páncélos és légvédelmi alakulatok jól kiképzett tisztjei és katonái evakuációja a német tiltakozó jegyzék megérkezte — 1940. augusztus 9. — előtt lényegében befejeződött.[90] A lengyel katonák szökését előkészítő és szervező megbízottak egy részét 1940 nyarán letartóztatták. Orlowski budapesti lengyel követ (augusztus 13.) felkereste a vezérkar főnökét, hogy a letartóztatott lengyel diplomaták és katonák szabadlábra helyezésében a segítségét kérje. A vezérkar főnöke — általános meglepetésre — a HM-be írott levelében „tekintettel az általuk ... betöltött (!) diplomáciai jellegű megbízatásra", a fogvatartott lengyel megbízottak [Alfred Krajewski követségi titkár, (Oohnal) József Kornaus vezérkari ezredes, követségi futár és Tadeusz Bastgen őrnagy, követségi tisztviselő] szabadon bocsátását javasolta. Orlowski követ ugyanakkor igéretet tett rá: amennyiben a szabadon bocsátásra sor kerül, a három „követségi alkalmazott" elhagyja az ország területét.[91]

A lengyel követség katonai attaséja — Jan Emisarski ezredes — és Dembinski tábornok távozása után az evakuáció üteme lelassult. Egyrészt azért, mert a katonakorú lengyel férfiak zöme eltávozott az országból, másrészt az evakuációt szervezők vezérkara szintén elhagyta Magyarországot. Steifer ezredes — Dembinski utóda — a helybenmaradás elvét vallotta, munkatársait is igyekezett a magyar hatóságokkal való együttműködésre bírni.

Ennek ellenére a táborokból való szökések 1940 őszén is folytatódtak, de az esetek többségében már nem külföldre. Sok lengyel katona a viszonylag rossz elhelyezési körülmények miatt a katonai táborokból megszökött. Katonai mivoltukat letagadva polgári táborokba kérték felvételüket, vagy egyszerűen a mezőgazdasági munkák alkalmával szerzett ismeretségüket felhasználva egyéni gazdáknál és kisiparosoknál próbáltak szállást és munkát találni.

A váci lengyel műszaki munkásszázad táborából történő szökések kivizsgálásakor kiderült, hogy a lengyelek a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság útján — ahol álnevet vallottak be, igazolványt és vasúti jegyet kaptak —, s valamelyik polgári táborba helyezkedtek el. A polgári táborokba való átáramlás okát az I. hadtest parancsnoksága — Horvai tábornok — abban látta, hogy a polgári táborokban

89. Uo.

90 HL. HM. Eln. 21—21—3553—23 695/1940. — *Dr. Jan Kornaus* alezredes jelentése a párizsi lengyel kormánynak. A lengyel katonai vezetők szükségesnek tartották a törzstisztek Franciaországba való kijuttatását mert „nagy az elégedetlenség közöttük és igen sok értékes tiszt van még (Magyarországon — L. I.), akik későn léptek át a határt". A lengyelek szerint azokat a lengyel katonakorú férfiakat, akik katonai szolgálatra nem felelnek meg, Magyarországon kell visszatartani. Ennek szellemében sorozták és indították útnak a magyarországi lengyeleket előbb Franciaországba, majd angol és francia fennhatóságú területekre.

91 HL. HM. Eln. 21—21—3557—36 257/1940. — Az 1. honvéd kerületi parancsnokság hírszerző és kémelhárító alosztály jelentése a HM. 21. osztályának. Dohnál József (dr. Jan Kornaus) vezérkari ezredest 1940. július 5-én elfogták. [Lásd HL. HM. Eln. 21—21—3555—23 695/1940. I. hdt. pság 43 190. sz./eln. II.—1940.; HL. HM. Eln. 21—21—3557—47 110/1940. (58/küm. pol.—1940. és (3888) pol.—19440.]

sokkal nagyobb a mozgási szabadság és a menekülteket semmiféle korlátozó intézkedés nem érintette. Horvai tábornok szerint a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság tudatosan, vagy jóhiszeműen elősegítette a menekültek önhatalmú átminősítését, mert a jelentkezőknek a bediktált adatokról hivatalos írást adott. A váci táborparancsnokság „K" tisztje szerint a polgári táborok — főszolgabíró, jegyző — parancsnokai „bűnös mulasztásokat" követtek el, mert a menekültek felvételénél „felületes" eljárást tanúsítottak.[92]

Az ország területén ezrével éltek olyan lengyel menekültek, akik sem polgári, sem katonai táborban nem voltak nyilvántartva. A HM 21. osztálya ennek megakadályozására olyan rendelet kiadását tervezte, mely a polgári lakosságnak megtiltaná a menekültek — katonai hatósági — engedély nélküli alkalmazását.[93]

1941 elején a lengyel szökések megakadályozása érdekében a VKF a legszigorúbb intézkedések életbe léptetését kérte a HM-től. A polgári táborokban levő 18—42 év közötti férfiak összegyűjtését és katonai táborokban való elhelyezését tervezték, annak érdekében, hogy a folyamatos szökések „végleg" megszűnjenek. A tapasztalat szerint a szökések nagy része úgy bonyolódott le, hogy a szökésre parancsot kapott katonák „... előbb a kat. (onai) táborból polgári táb. (orba) szöknek, onnan aztán «láthatatlan kezek» tovább vezetik őket." A tervezett intézkedés végrehajtására nem került sor egyrészt azért, mert a katonai szolgálatra legértékesebb lengyel emberanyag 1941 őszéig elhagyta az országot, másrészt a tervezet — a lengyel katonák munkavállalásai miatt — ésszerűtlennek bizonyult.[94]

A szökéseket 1941 tavaszán már különös gonddal és körültekintéssel kellett megszervezni. A győri lengyel fiókkórház orvosai az összes magyarországi lengyel táborral sűrű levelezésben állottak. A kórházból a rangidős tisztek útján közvetítették az előzetes szökési parancsokat. A vámosmikolai táborparancsnok szerint a szökésre kijelölt műszaki képzettségű tiszteket kórházba rendelték és a kórházban kapták meg a további utasításokat. „Azok az internáltak, akik a szökésre való felhívást elfogadják..., éjjel gépkocsin Budapestre szöknek. Budapesten menedéket nyújt számukra a Magyar—Lengyel Diák Egyesület Szervita téri helyiségében addig az időpontig, amíg a további parancsot az indulásra meg nem kapják." Azokat, akik a szökésre való fel-

92 HL. HM. Eln. 21—21—4387—2765/1940. — A váci m. kir. katonai (lengyel) műszaki munkásszázad-parancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának.

93 HL. HM. Eln. 21—21—3558—66 922/1940. — Az m. kir. székesfehérvári II. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának. 1940. november 7.

94 HL. HM. Eln. 21—21—3558—66 929/1940. 1941. január 11. — A lengyel menekültek polgári táborai formálisan nem voltak táborszerűen megszervezve, csupán az ellátás, nyilvántartás miatt képeztek „táborokat". A polgári menekültek döntő többségét bérelt lakásokban, albérlőként szállásolták el a magyar lakosság között. A csendőrkerületi parancsnokságok több ízben is javasolták a polgári menekültek elhelyezését szogáló épületek bekerítését. Megvalósítását dr. Antall József — anyagi okokra hivatkozva — több alkalommal megtagadta. [OL. BM. IX—10—4019—10 757/1944. (1941. június 23.)] Ugyanakkor Schindler Szilárd altábornagy a HM földi főcsoportfőnöke 1941 közepén elrendelte, hogy a családtagjaikkal együtt élő lengyel tisztek — rangra való tekintet nélkül — „írásban adott becsületszó" mellett a táboron kívül lakhatnak és ellenőrzésmentesen élhetnek az adott helységben. [HL. HM. Eln. 21—21—4389—26 407/1941.; Vö. HL. HM. Eln. 21—21—5705—550 399/1942. A III. Csendőrkerületi parancsnokságnak a Szulc Lucian lengyel alezredes elleni nyomozási jegyzőkönyve. Bizalmas. Szombathely, 1942. október 29.]

szólításnak nem tettek eleget, a lengyel tisztek kiközösítették, sőt büntetéssel sújtották. Az olyan betegeket rendszerint előzékenyen fogadták, akik felgyógyulásuk után hajlandók voltak megszökni.[95]

A későbbiekben beigazolódott, hogy a lengyel táborok rangidős tisztjeihez rendszeresen titkos rendeletek és utasítások érkeztek, amelyek meghatározták, hogy mely korosztálybeli tisztnek kell megszökni.[96] A lengyelek között 1941 februárjában elterjedt az a hír, hogy Romániához hasonlóan Magyarországon is kiszolgáltatják a lengyel menekülteket a németeknek.[97] Ennek tudható be, hogy 1941. februárban országosan fokozódtak a szökések és szökési kísérletek. A németektől való félelem mellett a szökések gyakoriságát befolyásolta az is, hogy 1941. márciusban a lengyel táborokban elhíresztelték, hogy „a mozgósított Jugoszlávia egyes tényleges lengyel tiszteket saját hadseregébe átvesz".[98] Ezzel magyarázható az is, hogy a Fertőszentmiklóshoz tartozó Bregencz-majori lengyel táborból 1941. március közepén tömeges szökést hajtottak végre.[99] Ugyanebben az időpontban a kiskunlacházai, a rákoscsabai táborokból is tömeges szökéseket észleltek.[100] A szökéseket nem volt nehéz megszervezni és végrehajtani, mert a lengyel tisztek írásban adott becsületszó mellett a tartózkodási helyükön szabadon mozoghattak. A kiskunlacházai táborparancsnok szerint „Steifer lengyel ezredes olyan nyilatkozatot küldött, hogy ez a becsületszó nem kötelezi az illetőket annak betartására, ha az

95 HL. HM. Eln. 21—21—4388—14 530/1940. — A városmikolai m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának.

96 HL. HM. Eln. 21—21—4388—13 006/1941. — A városmikolai m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának. A lengyel ellenállási mozgalom futárszolgálata Magyarországon keresztül bonyolította le tevékenységének egy részét. Magyarországi „helységekben cserélték ki a megszállt országokból és a külföldi központokból származó tájékoztatókat, anyagokat, parancsokat... Magyarországon, Budapesten keresztül vezetett (londoni) a lengyel emigrációs kormány misszionáriusainak útja, akik fontos utasításokat (különböző igazolványokat, pénzt stb. — L. I.) vittek a lengyelországi ellenállási mozgalom vezetőségének. A magyarországi lengyel menekültekkel foglalkozó lengyel szerzők *(Bieganski* és *Filar)* szerint a Lengyel Hadsereg Vezérkarának II. osztálya saját futárjaival tartotta a kapcsolatot a magyarországi lengyelekkel. Bieganski szerint 1943 májusában Sikorski tábornok parancsára a „Liszt" fedőnevet viselő (magyarországi) katonai bázist a Honi Hadsereg lengyelországi főparancsnoka alá rendelték. Jan Korkozovicz ezredes hivatalosan is megkapta a Honi Hadsereg Egységei (OAK) parancsnokának címét. A magyarországi lengyeleknek azt a szerepet szánták, hogy — szükség szerint — segítsék a magyar ellenállási mozgalom (tervezett) fegyveres felkelését. Ha erre nem kerülne sor, akkor az lett volna a feladatuk, hogy amikor „a szövetséges erők a lengyel csapatokkal együtt partraszállnak a Balkánon és megkezdik előretörésüket Északra... Ebben a helyzetben a Honi Hadsereg magyarországi egységeinek feladata az adott körzet megszállása és biztosítása volt a szövetséges ejtőernyősök részére". [*Cz. Churscinski:* a háború éveiben. Lengyelország 1972. 11. (119) sz. 21—22. o. Lásd még *Gellért Gábor:* Lázas nyár. Budapest, 1967., 120—126. o.; HL. HM. Eln. 21—21—4390—789 662/1941. HL. HM. Eln. 21—21—3554—13 487/1940.] — A lengyel ellenállási mozgalom különböző híreket kapott a magyarországi lengyel szervezetek közvetítésével és információkat a londoni lengyel kormánynak.

97 HL. HM. Eln. 21—21—4388—14 523/1941. — A rákoscsabai m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának.; HL. HM. Eln. 21—21—4388—16 609/1941.

98 HL. HM. Eln. 21—21—4388—16 609/1941.; HL. HM. Eln. 21—21—4388—19 613/1941. — A budapesti I. honvéd hadtestparancsnokság jelentése a HM. 21. osztályának.

99 HL. HM. Eln. 21—21—4388—21 243/1941. — Bregencz—majori lengyel táborból 1941 tavaszán tömeges szökések több alkalommal megismétlődtek. A tábor magyar parancsnoka — Bárán József főhadnagy — a „sikeres szökések" okát a „tábor hiányos óvóberendezésén kívül" főleg az őrszemélyzet csekély létszámában találta meg. (216 fő lengyel katonát váltásokban 12 fő magyar őrlegénység „őrizte".) Bárán főhadnagy szerint az őrszemélyzet között olyan egyének is vannak, akik „minden fegyveres szolgálatra teljesen alkalmatlanok". A táborparancsnokság szerint mindehhez a hátráltató körülményhez „hozzájárul az itteni környéken levő falvak lakosságának az a tulajdonsága, hogy a szökött lengyeleket befogadja és engedély nélkül használja munkára és bármiféle hivatalos közegek elől eltünteti és így a környéken levő összes csendőrőrsöknek a külszolgálati munkáját megakadályozzák."

100 Uo.

illetők azzal a céllal szöknek meg, hogy az angol hadsereggel együtt harcoljanak a németek ellen".[101] Az 1941. februári és márciusi szökések központi előkészítését látszik igazolni az a tény is, hogy Sawicki tábornok ugyanebben az időben — 1941. március 16-án — szökött meg.[102] Sawicki tábornok eltávozását a magyar hatóságok megnyugvással vették tudomásul, annál is inkább, mert úgy vélték, hogy „veszélyes" embertől szabadultak meg.

A hatóságok fellélegzése nem volt ok nélküli. A Belügyminisztérium, de maga Keresztes-Fischer sem akarta, hogy a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság működése „túlzott mértékben" önállósuljék. A németbarát körök nyomására a bizottság működését nem korlátozták ugyan, de jelentős mértékben meggyengítették. Salamon Rátz Tamást, a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság titkárát, a szökések egyik fő szervezőjét az 1941. XVII. tc. megsértése miatt őrizetbe vették. Bűnösségét nem ismerte be, de jegyzőkönyvi tanúvallomások és „tárgyi bizonyítékok alapján" a szökések szervezésében játszott szerepe nyilvánvalóvá vált.[103] A vizsgálat során Salamon Rátz ellen olyan tárgyi bizonyítékok is felszínre kerültek, amelyek „a katonai hűtlenség" tényállását is kimerítették. Salamon Rátz Tamással egyidőben letartóztatták Alfonz Siminski-t, aki a nyomozó hatóságoknak beismerte, hogy részt vett a lengyel menekültek szöktetésében, hamis igazolványokat állított elő. Siminskit „bűnsegédi bűnrészesség" miatt az „m. kir. ügyészség ötös tanácsának" figyelmébe ajánlották. Letartóztatták még Henryk Slawikot és Stefan Pawlikot, a Komitet Obywatelski elnökét és tagját, valamint dr. Seider Vilmost, az evakuáció magyar patrónusát is.[104]

A VKF D. alcsoport a letartóztatásokat 1941. március 6-án foganatosította. A londoni rádió március 18-án angol, lengyel és magyar nyelven ismertette a magyarországi lengyel emigrációt ért sajnálatos eseményt. Közben az „őrizetbevételekről német részről is értesítést szereztek". A magyar hatóságok a németek erőteljes tiltakozása következtében Salamon Rátz Tamást 6 hónapi börtönbüntetésre ítélték.

A lengyel menekültek között — 1941 tavaszán — tapasztalt nagyfokú nyugtalanság Hitler balkáni politikájával volt összefüggésben. Január 8-án Vörnle külügyminiszter-helyettes és Werkmeister, a budapesti német követség tanácsosa közötti megállapodás értelmében a Magyarország területén a német hadsereg ellátására — német személyzettel — katonai raktárakat létesítettek. A háborús előkészületek Bárdossy külügyminisztersége alatt erőteljesen fokozódtak. Magyaror-

101 HL. HM. Eln. 21—21—4388—19 613/1941. — A kiskunlacházai m. kir. katonai (lengyel) internáló táborparancsnokság jelentése a HM 21. osztályának.

102 HL. HM. Eln. 21—21—4388—17 408/1941.

103 OL. BM. Ált. K. 150. IX—15—4025—40 359/1941.; *Maros László:* Hadifogoly szöktetés a németek háta mögött. Új Magyarország. — 1945. október 9. Salamon Rátz Tamás mint a Magyar—Lengyel Menekültügyi Bizottság titkára ezer számra gyártotta azokat a papirokat, amelyekkel a menekülttáborok lakói felutazhattak Budapestre.

104 OL. BM. Ált. K. 150—IX—15—4025—40 359/1941—1944. — Henryk Slawik, Stefan Pawlik és dr. Seider Vilmos a kihallgatások során mindent tagadtak. A „terhelő tanúvallomások és a házkutatások során előtalált tárgyi bizonyítékok alapján az 1941. XVIII. tc. 2. § (személyes szabadságuknak korlátozásával felügyelet alatt tartott lengyelek szöktetése) és a 10. § (hamisított vagy más névre szóló útlevél kiállítása és másoknak használatra való átadása) megsértése alapján eljárást indítottak ellenük.

szágon keresztül jelentős német katonai csapattestek érkeztek Romániába és Bulgáriába. Bulgária csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, március 1-én a Filov-kormány hozzájárulásával német csapatok szállták meg Bulgária jelentősebb városait.[105]

A lengyel „evakuációs" útvonalak lassan német ellenőrzés alá kerültek. Jugoszlávai szuverenitásának napjai is meg voltak számlálva. Hitler Jugoszláviát előbb be akarta olvasztani a „tengelybe", mivel ez nem sikerült, elhatározta, hogy — Csehszlovákiához hasonlóan — megoldja a jugoszláv — és egyúttal a balkáni — kérdést is.

A balkáni német befolyás gyors növekedéséből a lengyel menekültek képviselője arra a következtetésre jutott, hogy a Jugoszlávián, Bulgárián és Görögországon keresztül vezető „szökési útvonal" Jugoszlávia elleni német támadás esetén járhatatlanná válik vagy megszűnik. Románia már 1939 októberétől kezdődően barátságtalan magatartást tanúsított a lengyel menekültekkel szemben. Franciaország összeomlásáig Jugoszlávián — részben Oloszország — kikötőin keresztül áramlottak a lengyelek nyugatra. Olaszország hadba lépése, Franciaország kapitulációja után ez az útvonal lényegében megszűnt. Ezután Jugoszlávián keresztül, Bulgária és Görögország — Törökország — érintésével folyt az evakuáció Cyprusra, Szíriába, Palesztinába és egyes afrikai angol támaszpontok irányába.

A német csapatoknak Bulgáriába való bevonulása arra figyelmeztette a magyarországi lengyel emigráció vezetőségét, hogy a még járható jugoszláv—görög „folyosó" igénybevételével minél több — katonailag értékes — emberanyagot mentsen ki a magyarországi menekülttáborokból.

A jugoszláv kormány 1941. március 25-én aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást. Másnap a Cvetković-kormányt a tömegek elsöpörték. A német hadsereg — Magyarország területén keresztül — Jugoszlávia megtámadására készülődött. Teleki személy szerint is válaszút elé került. A vezérkar, a németekkel együttműködve, a német hadsereg támadásával egyidőben akart akciót indítani Jugoszlávia ellen.[106] Teleki a nyugati hatalmaknál puhatolózott. Barcza londoni magyar követ információi szerint „a német csapatoknak magyar területről végrehajtott támadása esetén Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, a magyar hadsereg támadó fellépésekor pedig hadat üzen Magyarországnak".[107]

A Teleki által megszemélyesített „kettős" politika csődöt mondott. Magyarország minden figyelmeztetés ellenére — Németország csatlósaként — részt vett Jugoszlávia, majd nem sokkal később a Szovjetunió ellen indított hadműveletekben. Az ország új megpróbáltatások elé került, amely kihatással volt a lengyelekkel szemben alkalmazott politikára is. Egy azonban változatlan maradt: a lengyelek képezték továbbra is a nyugatiak felé való esetleges közeledés — nem egyetlen, de egyik jelentős bázisát.

105 *A. I. Puskás:* Magyarország a második világháborúban. Budapest, 1971., 104. o.
106 *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1939—1945. Budapest, 230. o.; *M. I. Szemirjaga:* Antifasiszta népfelkelések. 1941—1945. Budapest, 7—8. o.
107 Uo. 231—232. o.

Az evakuáció számadatairól különböző források állnak rendelkezésünkre. Az evakuáció lengyel szervezői és irányítói, ha számszerint nyilvántartották is az evakuált katonai és polgári személyeket, pontos számadat azért sem állhat rendelkezésünkre, mert az evakuáció kezdetben félhivatalos, majd titkos volt. A magyar honvédelmi miniszter 1943-ban egy szélsőjobboldali politikusnak a parlament egyik ülésén „kénytelen volt beismerni, hogy 70 ezer lengyel katona vonult át Franciaország felé."[108]

Antall több mint 110 ezer főre becsülte a Magyarországról evakuált lengyel állampolgárok számát.[109] Dernői Kocsis László könyvében szintén 110 ezerre tette az „idők folyamán", azaz 1939 szeptembertől 1942-ig Magyarország területéről eltávozott lengyelek létszámát.[110]

A Magyarország területére menekült lengyel katonák és katonakorú polgári egyének angol és francia területekre szökve a nyugaton megszervezett lengyel csapatok jelentős részét alkották. Ezek a lengyel egységek harcoltak Anglia védelméért, az észak-afrikai Tobruknál, a nyugati fronton, Belgiumban és Monte Cassinónál. Harcukkal hozzájárultak a fasizmus vereségéhez.

108 *Juhász Gyula:* A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. Budapest, 1964., 26. o.
109 Uo.
110 *Dernői Kocsis László:* Bajcsy-Zsilinszky Endre. Budapest, 1966., 102. o.

A SZABADSÁG ÚTJÁT VÁLASZTOTTAM

(VISSZAEMLÉKEZÉS)

SZÁSZ FERENC*

1943 elején Sátoraljaújhelyről, ahol határvadász zászlóaljparancsnok voltam, berendeltek Kassára, a VIII. hadtestparancsnoksághoz ezredesi vizsgára. Ez a számonkérés két részből állt: az első rész háromnapos hadijáték volt a szobában, a második rész — szintén háromnapos — a terepen játszódott le. Az ezredesi vizsga számomra azért volt érdekes, mert ekkor hallottam először komoly formában a Vörös Hadseregről és annak harci értékéről.

1943. május 1-én előléptettek ezredessé és júniusban kineveztek a kassai, majd 1944. január 1-én a szegedi 9. gyalogezred parancsnokává. A 9. gyalogezred Horthy házi ezrede volt.

1944 nyarán ezredemmel kikerültem a keleti arcvonalra — Galiciába —, ahol a hadosztály és a hadtest német alárendeltségben a Kárpátok előterében rendezkedett be védelemre. Az állások támpontszerűen voltak kiépítve, a támpontok hézagait aknákkal és drótakadályokkal zárták le, melyeket géppuskák tüze hosszantozott. Velünk szemben a szovjet csapatoknak csak magaslatokon elhelyezett előőrsei voltak. Közöttük a terep teljesen üres volt.

A harcoló csapatok kilométerekkel hátrább, a védelem mélységében szállásőrségek oltalma alatt pihentek. Védőállásaik kiépítését feleslegesnek tartották, mert jól tudták, hogy a németeknek és nekünk annyi erőnk sincs, hogy egy valamire való támadást meg tudtunk

* SZÁSZ FERENC (Siménfalva, 1896.) ny. vezérőrnagy. A soproni 3 éves katonai főreál iskola, majd a Ludovika Akadémia egyéves tanfolyamának elvégzése után, 1916 augusztusában hadnaggyá avatták. Előbb az orosz, majd az olasz fronton századparancsnok. Többször sebesült, többször kitüntették, 1918-ban Budapesten az államrendőrségi karhatalomnál szolgált. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Vasas Hadosztály egyik zászlóaljparancsnoka. Utóbbiért internálták Romániába. Visszatérése után átvették a magyar királyi honvédségbe. Előbb Dunavecsén a kiegészítő parancsnokságon, majd a határőrségnél, a harmincas évek közepétől pedig a szegedi 9. honvéd gyalogezrednél szolgált. 1943. május 1-én előléptették ezredessé, 1944. január 1-én ezredparancsnokká nevezték ki. 1944 nyarán ezredével a frontra vonult, ahol november elején végrehajtotta a visszaemlékezésben leírt átállást. A felszabadulás után előbb az 5. (szegedi) hadosztály parancsnoka, majd a szombathelyi 3. és 1946-tól 1948 végéig a debreceni 4. honvédkerület parancsnoka. Ekkor nyugállományba helyezték (50%-os rokkantként), majd rendfokozatától — indokolást mellőzve — megfosztották. 1956 nyarán rehabilitálták. 1948-tól 1972-ig különböző vállalatoknál mint fizikai munkás, majd mint tervező dolgozott. 1970-től nyugdíjas. (A szerk.)

volna indítani. A szovjet előőrsök azonban megerősítették állásaikat. Ezek ellen — fogolyszerzés céljából — több vállalkozást hajtottunk végre: eredménytelenül. Mi viszont jelentős veszteségeket szenvedtünk. Egy alkalommal egyik századunk hajtott végre akciót a hátul pihenő szovjet csapatok ellen, minden siker nélkül. Vesztesége viszont 15%-os volt.

Azután megindult a Vörös Hadsereg mindent elsöprő támadása, mely minket állandó visszavonulásra kényszerített. Hátsó állásainkat mindenütt támaszpontszerűen szálltuk meg. Támpontjaink vonalába egyes helyeken szovjet egységek fészkelték be magukat. Volt olyan zászlóaljam, amelynek támpontjait három oldalról tartották tűz alatt: az alegység parancsnoka idegileg összeroppant. Ez a zászlóaljparancsnok igen nagy németbarát és még nagyobb „hazafi" volt, akivel — míg harcban nem állottunk — a végső győzelem kilátásait illetően sokat vitáztam. Amikor hordágyon — teljesen lefogyva, erőtlenül — behozták a segélyhelyre, négyszemközt megkérdeztem tőle:

— Még mindig lelkesedsz a németekért, bízol most is a végső győzelemben?

Nem felelt, apatikusan meredt a semmibe.

A Kárpátokban a völgyek lezárására páncéltornyokkal ellátott erődöket építettek. Ezeket a súlyos milliókba került erődöket a Vörös Hadsereg csapatai jobbról és balról kikerülték, így feltartó erejük csupán néhány napig tartott, védőik pedig — szerencséjükre — fogságba kerültek.

A Kárpátokon belül voltunk éppen egy ilyen erődvonalban, amikor az ezredparancsnokság barakkjába berohant az R—3-as rádió kezelője.

— Ezredes úr, most hallgattam Pestet, a kormányzó proklamációját olvasták be, hogy kiléptünk a háborúból, béke lesz — mondta örömtől sugárzó arccal.

A proklamációt 15 órakor ismét felolvasták, én is boldogan hallgattam.

Röviddel később megjelent nálam az engem támogató tüzérosztály parancsnoka és hívott, hogy a hadosztályparancsnok utasításának megfelelően hajtsuk végre a hátsó állás szemrevételezését.

— Nem megyünk — mondtam neki —, mert a kormányzó fegyverszünetet kér, béke lesz.

— Lehetetlen, akkor a kormányzó is áruló — válaszolta nagy megütközéssel.

— Menjen egyedül szemrevételezni, én nem megyek.

Sajnos, a proklamációt többé már nem mondhatták be a rádióba, e helyett többször lehetett hallani: „Beregfy ezredes azonnal jöjjön Budapestre". Közben felolvasták Vörös János vezérkari főnök parancsát, amelyben elrendeli, hogy bár fegyverszüneti tárgyalások vannak folyamatban, annak kimenetele azonban bizonytalan, ezért a harcot tovább kell folytatni. Amikor a Szovjetunióból Debrecenbe visszajöttem és Vörös Jánosnál jelentkeztem, megtudtam tőle, hogy ezt a pa-

rancsot ugyan az ő nevében adták ki, de ő akkor már Kecskemét környékén csuhás ruhában útban volt a Vörös Hadsereghez.

Az esti órákban Szálasi felolvasta a hatalom átvételét közlő beszédét. A nyilas tisztek örömmámorban úsztak. Az igazi magyar érzelmű tiszteken a levertség látszott, de nyilatkozni senki sem mert.

Másnap délelőtt a hadosztály vezérkari főnöke, Boróczy vezérkari őrnagy és a német hadtest összekötő tisztje megjelent nálam. Boróczy közölte velem, hogy a délutáni órákban egy német főhadnagy érkezik hozzám, s mint összekötő tiszt tevékenykedik mellettem. Köteles vagyok szóbeli parancsaimat előtte kiadni és írásbeli intézkedéseimet kiadás előtt neki bemutatni. Délután valóban megérkezett a német összekötő tiszt — tolmáccsal és négy harckocsival (úgy látszik, arra számított, hogy esetleg védekeznie kell). Nekem feltűnő volt, hogy a többi ezredparancsnok mellé ilyen összekötő tisztet nem küldtek ki. Ebből arra következtettem, hogy csak a kormányzó házi ezredét tartották megbízhatatlannak. A német főhadnagy hűséges lovagom volt: velem egy szobában aludt, bárhova menten, elkísért. Egy lépést sem tehettem nélküle.

Az egyik hajnalon az árkászszakasz parancsnoka halkan kopogott az ablakomon. Szerencsére a német tiszt nem ébredt fel. Odamentem az ablakhoz: a szakaszparancsnok intett, menjek ki. Kint súgva mondta, hogy két fogságból visszatért tiszt szeretne velem beszélni. A tisztek jelentették, hogy őket Dálnoki, az I. hadsereg parancsnoka küldte a Szovjetunióból Álgya Papp altábornagy hadtestparancsnokhoz azzal a paranccsal, hogy a hadtest szüntesse be a szovjet csapatok elleni harctevékenységet. A két tisztet a 2. segédtisztem kísérte el a hadtestparancsnokságra.

Az általános helyzet nem tette lehetővé Dálnoki parancsának végrehajtását. A német összekötő tiszt állandó jelenléte miatt egy beosztottammal sem beszélhettem, intézkedést tudta nélkül nem adhattam ki. Az élet azonban mindent megold — mondja a közmondás. A német főhadnagy elrendelte, hogy a tisztek Szálasira írásban esküdjenek fel. Amikor ez megtörtént, közölte, hogy bevonul a német hadseregparancsnoksághoz és nem biztos, hogy ismét visszatér hozzám.

Másnap Álgya Papp altábornagy hadtestparancsnok megszemlélte az arcvonalat. Amikor kikísértem gépkocsijához, elhatároztam, hogy felajánlom segítségemet Dálnoki parancsának végrehajtásához; felajánlom, hogy beszélek a többi ezredparancsnokkal, akik jó barátaim, így biztos vagyok benne, hogy nem árulnak el. Viszont egy hadtest átállása döntő eredményeket hozhat.

— A Dálnoki által átküldött 2 fogoly tisztet átvezettettem nagyméltóságodhoz — mondtam óvatosan.

Ő dühtől kipirulva válaszolta:

— Túl vagyok rajta, letartóztattam mind a kettőt.

Természetesen én erre elhallgattam, de gondolatban elhatároztam: akkor majd én fogok cselekedni! De hogyan? — vetődött fel bennem a kérdés.

A bal oldali szomszédom a 7. gyalogezred volt. Parancsnokáról,

Szávics Sándor ezredesről — szláv származású lévén — feltételeztem, hogy bizonyos szimpátiát érezhet az oroszok iránt. Még aznap este segédtisztemmel átmentem hozzá. Hozzám hasonlóan, ő is egy völgyben, egy kis vadászkastély féle épületben volt elszállásolva. A parancsnoknak külön szobája volt, ahol fültanúk nélkül beszélgethettünk, mivel a segédtisztek kint maradtak. Bizalmas beszélgetésünket óvatosan kezdtem.

— Sanyi, mi a véleményed erről a háborúról, a külpolitikai helyzetről, a nyilas uralomról?

— Német győzelemben nem hiszek, a nyilasokat szívből utálom — válaszolta nagyon határozottan.

Ebből láttam, hogy tovább mehetek tervem megvalósítása felé és előhozakodhatok kényes javaslatommal. Szávics ezredes egyetértett velem abban, hogy cselekednünk kell.

A további tárgyalást már minden gátlás nélkül folytathattuk: elkészítettük tervünket, amelynek lényege az volt, hogy másnap hajnalban egy törzstiszt parancsnoksága alatt parlamentereket küldünk át a velünk szemben álló szovjet magasabbegység parancsnokához és közöljük vele átállási szándékunkat. Előttük kaput nyitunk Ungvár felé azzal, hogy saját elhatározásunkból visszavonulunk — a parlamentereknek átadott vázlaton megjelölt erdőbe. A parlamentereket és az általuk küldött vezetőket kérjük odaküldeni. Egyben vázlatosan tájékoztattuk őket saját helyzetünkről, a tartalékokról, a tüzérségről — szóval mindarról, amire támadásukhoz szükségük volt.

A személyek megválasztása rendkívül nehéznek bizonyult, hisz a tényleges tisztek nagy része, mint már említettem, németbarát, jobboldali érzelmű, vagy úgynevezett „nagy magyar hazafi" volt. Ha ilyen embereket jelölünk ki parlamentereknek, feljelentenek és mint árulókat kötél általi halállal kivégeznek. Mai szemmel el sem képzelhető, mekkora kockázattal járt ez a Horthy-hadseregben.

Sok-sok töprengés és mérlegelés után végül megállapodtunk a személyekben. A 7. ezredtől kiválasztottunk egy alezredest — mint parancsnokot — és egy főhadnagyot. A 9. ezredtől egy századost és egy tartalékos hadnagyot. A legénység részéről egy őrmestert, egy szakaszvezetőt és egy honvédet. A kivezényelt személyeket még aznap a 7. ezred parancsnokságára rendeltük azzal, hogy különleges felderítő feladattal küldjük át őket az arcvonalon. A feladat részleteit csak az alezredessel közöltük. A beosztottakat a parancsnok csak akkor tájékoztatta, amikor a két arcvonal közé jutottak és a fehér zászlót kitűzték. Mint később erről értesültem, mindenki örült, hogy őket választottuk ki ilyen komoly feladat végrehajtására.

A parlamentereket, mint járőrt, a kijelölt útelzáró őrsnél én léptettem ki. Az ott szolgálatot teljesítő parancsnoknak azt mondtam, hogy a járőrt felderítés céljából küldtem a szovjet előőrsök vonalába.

A rákövetkező nap mind Szávics, mind én kiadtuk a visszavonulási parancsot. Az alárendelt egységek parancsnokai nem tudhatták, hogy a visszavonulásra nem fentről kaptunk parancsot, annál is inkább, mert megszakításokkal állandó visszavonulásban voltunk.

A sötétség beállta után (az időpontot a szemben álló szovjet csapatparancsnokkal a parlamenterek útján közöltük) megkezdtük a visszavonulást. Én a fő útvonalat lezáró előőrsnél tartózkodtam. A Vörös Hadsereg harckocsijai előbb kezdték meg az előretörést, mint az előőrs a visszavonulást. Az oda beosztott páncéltörő raj parancsnoka a holdfényben látható harckocsikra akart tüzelni. Én azonban a tüzelést betiltottam, amit a katona értetlenül fogadott. Ezért a gyanú elterelése végett mindjárt meg is magyaráztam, hogy a tüzelést azért tiltottam meg, mert amúgyis el van rendelve a visszavonulás, és így nem akarom kitenni a rajt annak a veszélynek, hogy fogságba essen.

Egyébként magam is igyekeztem, hogy időben visszavonuljak, nehogy elfogjanak. Arra gondoltam ugyanis, hogy a szovjet alparancsnokok biztosan nem tudnak a felsőbb vezetéssel kezdeményezett tárgyalásaimról — és esetleg lelőnek. A propaganda szerint ugyanis a Vörös Hadsereg katonái a magasabb rendfokozatú, elfogott ellenséges tiszteket a helyszínen kivégzik. Az érdekesség kedvéért megemlítem, hogy gróf Stomm hadtestparancsnok vezérkari főnöke, amikor fogságba került, saját propagandájának bedőlve főbe lőtte magát.

Mialatt a szovjet harckocsik Ungvár felé törtek előre, a két ezred visszavonulása zavartalanul folyt a megjelölt gyülekező helyre. A sápadtan sütő hold fényénél elég nehéz volt a tájékozódás, ennek dacára minden alegység megérkezett a kijelölt helyre.

A visszavonulás során kaotikus helyzet állott elő. Eltévedt német kötelékek bolyongtak az erdőben. Ezekkel közöltem, hogy általános visszavonulás van elrendelve, mi is hátra megyünk, ha a gyülekezést befejeztük. A németek nem is kételkedtek szavaimban és ők is hátra mentek.

A szovjet csapatok csak a két műúton és a közvetlen mellettük levő terepen törtek előre Ungvár felé. Ungvár előtt támadásuk elakadt. Az erdő, amelyben gyülekeztünk, a támadó egységek hézagába esett, ahol a partizánok tevékenykedtek.

Kivirradt. Harci zajt csak Ungvár felől hallottunk, az erdőben néma csend volt. Levelekből összehordott fekhelyemen tépelődtem. Föltettem magamnak a kérdést, hogy tényleg nem vagyok-e hazaáruló, kisgyerek koromtól kezdve ugyanis katonai oktatásban részesültem. Erkölcsi nevelésünk arra irányult, hogy elsősorban a császárért és a királyért, másodsorban a hazáért kell szolgálnunk — ha kell, az életünket is feláldozva értük. Állandóan kommunistaellenes propaganda hatásában éltünk. A kommunistákat hazaárulóknak, a szovjetek szállászcsinálóinak nevezték. Azt ismételgették, hogy a szovjet katonák a magas rangú tiszteket kivégzik, ha fogságba kerülnek. Ha a Szovjetunió győz, Magyarország önállósága megszűnik, a győző egyik tagállama lesz. Mindezekkel szembeállítottam saját tapasztalataimat, amelyeket az 1919-es forradalommal kapcsolatban szereztem, amikor 22 éves koromban a Vörös Vasas Hadosztály egyik zászlóaljparancsnoka voltam, és amikor az ellenforradalmárok monitorai lőtték a Duna-palotát, én a Citadellát — ahol a hírközpont volt — védtem. Eszembe jutottak apám lelkes szavai, amikor a frontok összeroppa-

nása után hazakerültem. Az ellenforradalom győzelme után apámat letartóztatták, állásától megfosztották. Két érzés harcolt bennem, s ezt a harcot végre eldöntötte a hazám és a magyar nép iránti szeretetem. Végérvényesen hittem, hogy minden egyes katona halála felesleges „hősi" halál, csupán arra jó, hogy meghosszabbítsa a fasiszta uralmat, melyet szívből gyűlöltem. Ez annyira megerősített elhatározásomban, hogy még ha az életembe kerül, akkor is végrehajtottam volna elhatározásomat.

Anélkül, hogy ezredem tisztjeivel külön beszéltem volna, az ő jelenlétükben katonáimhoz fordultam, tájékoztatva őket, hogy jutott ezredünk ebbe a helyzetbe. Nyomatékosan kihangsúlyoztam, hogy az átállás önkéntes, aki nem akar a Vörös Hadsereghez velem átjönni, könnyen visszamehet, mert az orosz arcvonalon nagy hézagok vannak. Leírni nem lehet azt a lelkesedést, ami a legénységből kitört. Éljeneztek, egy torokból kiáltották:

— Éljen az ezredes úr, vesszen a háború, éljen a béke!

A tisztek megdöbbentek. A katonák közül senki nem akart visszamenni. Ez a tény nagy hatással volt tisztjeimre. Amikor újból felszólítottam őket, hogy jöjjenek át velem a Vörös Hadsereghez, de akinek a meggyőződésével ez ellenkezik, szabadon visszatérhet, segédtisztem kivételével valamennyien igent mondtak. Segédtisztem kijelentette, hogy ő nem jön át, az ezredkürtössel visszamegy saját csapataikhoz. Figyelmeztettem, hogy visszatérése egyáltalán nem veszélytelen.

— Ha én a Vörös Hadsereg egyik alakulatának parancsnoka lennék, ahol egy parancsnok a csapata nélkül jelenik meg, az illetőt rögtön lezáratnám; véleményem szerint a segédtisztnek a parancsnoka mellett a helye.

Néhány másodpercig néztem rá, majd így folytattam:

— Amit mondtam, rád is vonatkoznak, ha lépésünket meggyőződéseddel nem tudod összeegyeztetni, menj isten hírével, de az ezredkürtöst csak akkor viheted magaddal, ha ő is veled akar menni.

Aztán az ezredkürtöst kérdeztem meg:

— Tóth őrmester, a százados úrral megy, vagy velem marad?

— Az ezredes úrral maradok — hangzott a határozott válasz.

Ezután közöltem a segédtisztemmel, hogy egyedül elmehet.

Ő gondolkozási időt kért, amelynek letelte után jelentette: meggondolta és velünk együtt ő is átjön a Vörös Hadsereghez.

Nem sokkal azután, hogy a fenti beszélgetés lezajlott, a szovjet parancsnok megbízásából két magyarul beszélő ruszin partizán érkezett hozzánk, azzal a céllal, hogy a szovjet parancsnoksághoz vezessenek bennünket. A két ezred felsorakozott. Minden katona vitte a saját fegyverét és a fogatos járművek is velünk voltak.

Csatlakoztam az oszlophoz. A szovjet parancsnokság egy lovas járőrt küldött elém, amely az ezredparancsnoksághoz vezetett bennünket. Ott találkoztunk előreküldött parlamentereinkkel. Az ezredparancsnok egy kastély parkjában sorakoztatott fel bennünket. A tiszteket az első vonal elé állíttatta és közölte velem, hogy jön a hadosztálypa-

rancsnok, egy tábornok, vezényeljek neki tiszteletadást. Meg is érkezett a tábornok egy dzsippen. Tiszteletadást vezényeltem és magam is tisztelegve jelentettem a létszámot magyarul, amelyet egy ruszin származású katonám lefordított oroszra. A tábornok megkérdezte, hogy miért jöttünk át, és mi a kívánságunk.

Én jelentettem neki: harcolni akarunk a németek ellen.

Közvetlenül az arcvonal mögött csak néhány napig voltam. Egy idős szovjet katonával hátraküldtek a hadtápkörletbe. Az egyik községben egy ruszin özvegyasszony házában szállásoltak el kísérőmmel együtt. Én az egyik lakószobában — ágyon, az „őröm" az előszobában — szalmán. Az „őröm" minden reggel ragyogóra kifényesítette a bakancsomat, kikefélte a ruhámat, azután elment felvételezni a nyers élelmet, amit háziasszonyunk minden alkalommal magyaros módon készített el.

Egyik este a parancsnokságra kísértek. A szobában, ahová bevezettek, egy hosszú asztal volt, mögötte középen egy őrnagy, két oldalán egy-egy százados ült. Az egyik kapitány jól beszélte a német nyelvet, ő volt a tolmács. Az őrnagy, az asztal innenső oldalán álló üres székre mutatva leültetett. Aztán részletesen kikérdezett a magyar harchelyzetről. Különösen a csapatok hangulata, érzelme, harci kedve érdekelte. Természetesen a valóságnak megfelelően tájékoztattam mindenről, ami láthatóan tetszett neki.

Aztán váratlanul megkérdezte:

— Miért gyilkoltak meg maguk annyi ukránt?

Erre én azt feleltem:

— Nem veszem magamra, mert én megszállt területen nem voltam. A harctérre is csak augusztusban jöttem ki, partizánharcban nem vettem részt.

— Nem Önre értem, hanem a magyar csapatok parancsnokaira.

— A magyarok nem gyilkoltak, csak a németek — válaszoltam rá.

— Nemcsak a németek, hanem a magyarok is — vágott közbe az őrnagy . . .

Ez a szócsata többször megismétlődött, s a feszült hangulat csak a beszélgetést követő igen bőséges vacsora közben oldódott fel.

A szóban forgó faluban több napig tartózkodtam. Mivel egyedül nagyon unatkoztam, kértem az őrnagyot, kísértessen el egy tiszti lágerbe. Ő erre azt válaszolta, hogy ne siessek, mert ezt a különleges elbánást csak így tudja számomra biztosítani. Mivel ragaszkodtam kérésemhez, hátraküldött egy tiszti táborba, de intézkedett, hogy a tiszti konyhán étkezhessem. Egy szovjet tizedes kíséretében naponta kétszer elhagytam a tábort, ahonnan később az összes magyar foglyokkal együtt Sztarij Szamborba kerültem — végleges táborba.

Közben több táborhelyet érintettünk. Az egyikben Gerő Ernőné keresett fel és interjút készített velem.

Vándorlásunk során az egyik táborban vérhast kaptam, amelybe majdnem belepusztultam. A hadifogolykórházban egy magyar zsidó orvos kezelt. Az ő lelkiismeretes, odaadó gyógyításának köszönhetem életemet.

Végleges táborhelyünkön kiütéses tífuszos megbetegedések voltak, a betegek közül sokan meg is haltak. Rettegtünk, hogy mikor kapjuk meg a járványt. A fertőzés lokalizálása érdekében az egyes pavilonokat lezárták. Az udvaron való sétálást csak nekem és egy orvosezredesnek (aki szintén önként állt át) engedték meg.

Itt a táborban ismerkedtem meg egy igen képzett, talpig becsületes magyar kommunistával. Sokáig ült börtönben, amnesztiával szabadult ki, mert jelentkezett a frontra. Persze munkásszázadban vitték ki. Az első adódó alkalommal átszökött a Vörös Hadsereghez. Nagy lelkesedéssel beszélt az új társadalomról és olyan könyveket adott nekem tanulmányozásra, amelyeket elolvasva egészen más megvilágításban láttam és értékeltem sok mindent. Neki köszönhetem, hogy az új eszme már a táborban gyökeret eresztett bennem.

A tábor parancsnoka — emlékezetem szerint január vége felé — magához kéretett és közölte velem, hogy Debrecenben megalakult az új Ideiglenes Magyar Kormány, amely a Szovjetunióval és szövetségeseivel megkötötte a fegyverszünetet és kötelezte magát, hogy 8 hadosztállyal részt vesz a németek elleni harcokban. Ő fentről utasítást kapott, hogy 1700 magyar önkéntest küldjön haza Magyarországra. Megkérdezte, vállalom-e a parancsnokságot.

Örömmel vállaltam. Az 1700 fős szállítmányba annyi tisztet és tiszthelyettest választhattam, amennyit akartam. Csupán az volt a kikötés, hogy törzstisztet nem vihetek. Gondolni lehet, hogy mindenki örömmel jelentkezett volna, a felvétel azonban létszámhoz volt kötve. Csoportunk a táboron belül önállóságot élvezett. Munkára osztottam be az embereket, élelmezésükről is magam gondoskodtam.

Február elején megérkezett a várva várt parancs. Erős fagyban, sötétben vagoníroztunk be. A tábor elhagyása előtt annak parancsnoka hat nevet tartalmazó cédulát adott át nekem azzal, hogy az illető személyeket küldjem fel a tábori irodába.

— Ezek az emberek nem távozhatnak — mondotta.

A hat fő közül egy olyan százados volt, akivel igen összebarátkoztam a táborban, és aki már a szerelvény összeállítását, az élelem felvételezését intézte a vasútállomáson, mint gazdászati tiszt.

A szerelvény összeállítása közben a táborparancsnok azt kérdezte tőlem, meg tudom-e bocsátani neki, hogy a barátomat sem engedi haza. Gondolkodás nélkül válaszoltam kérdésére:

— Itt barátkoztam meg vele, azelőtt nem ismertem, így nem tudhatom, mi a bűne. Ha nem engedik haza, biztosan alapos okuk van rá.

A válasz után a szovjet őrnagy átölelt és megcsókolt, mondván:

— Mi oroszok nagyon tudunk szeretni, de kérlelhetetlenek vagyunk a fasisztákkal szemben.

E megható jelenet után megmutatta azt a teherkocsit, amelyet a parancsnokság számára rendeztetett be. Nekem egy deszkából készített ágy, a parancsnokság tagjai részére pedig emeletes priccs volt a vagonban elhelyezve. Középen asztal, körülötte lócák. Jól be volt fűtve. A rendes élelmen felül még két zsák kis csomagolású orosz teát is adott.

A táborparancsnok nem engedte, hogy én ellenőrizzem a szerelvényt. Segédtisztemmel ezt ő hajtotta végre.

Amikor elbúcsúzott tőlem, megint megölelt és megcsókolt.

Ilyen bánásmódban, ilyen megkülönböztetett figyelemben részesültem a Vörös Hadsereg parancsnokai részéről. Nem csoda tehát, hogy őszintén megszerettem őket.

Csoportunkat egy szovjet százados — egy katonával — kísérte Debrecenbe, hogy átadja a magyar kormánynak. A szállítmányparancsnok azonban még szovjet területen is én voltam.

Debrecenben a szovjet százados átadta a csoportot a Honvédelmi Minisztérium megbízottjának, én meg jelentkeztem Vörös János vezérezredesnél. A vezérkari főnök javaslatára a szegedi ezred, majd az 5. hadosztály parancsnokává neveztek ki.

Hadosztályunkat (5. ho.) megszervezése után Hajmáskérre szállították átképzés céljából. Úgy emlékszem, a 6. és az 1. hadosztályt 1945. április elején kivitték a frontra, amely Bécs környékén volt. Ám a két magasabbegység sem került bevetésre. Megjegyzem, hogy az én hadosztályom magvát 1945 tavaszán a Vörös Hadsereghez átállt 24. gyalogoshadosztály képezte, melyet a Vörös Hadsereg főparancsnoksága bocsátott a HM rendelkezésére. A hadosztályt én vettem át.

A 6. és az 1. hadosztályt, miután a fasiszta német hadsereg letette a fegyvert, az arcvonalról visszarendelték Magyarországra. Az 1. hadosztály Pápára, a 6. Balatonalmádiba került. Az 5. hadosztályt, mivel felszerelését még mindig nem fejezték be, feloszlatták. Én a szombathelyi kerület parancsnoka lettem.

1946 nyarán a kerületeket átszervezték. A hét kerületből négyet hagytak meg. A szombathelyi kerület megszűnt. Miután a debreceni kerületi parancsnokot nyugdíjazták, helyébe engem neveztek ki kerületi parancsnokká. Ebben a beosztásban teljesítettem szolgálatot 1948 végéig.

*

Rövid visszaemlékezésemben mindent őszintén írtam le, úgy ahogy történt. Nem tettem hozzá és nem vettem el belőle semmit. A kevésbé érdekes epizódokat csak érintettem, a fontosabb eseményeket viszont részletesebben mondtam el.

Cselekedetem eltervezésében és végrehajtásában nem vezérelt sem sérelem, sem kényszer, hiszen a múlt rendszer engem nem mellőzött. Nem voltam kényszerhelyzetben akkor sem, amikor a parlamentereket elindítottam a Vörös Hadsereghez. Szerettem hazámat és népemet — szerettem az embereket. Arra gondoltam: ha a harcot beszüntetem és ezredemmel együtt átmegyek a Vörös Hadsereghez, sok-sok ember életét mentem meg; nemcsak azokét, akik alám vannak rendelve, hanem azokét is, akiket a háború végéig ezek a katonaruhába öltöztetett emberek az arcvonal másik oldalán megöltek volna.

Amikor az átállást elhatároztam és saját lelkiismeretemmel is megküzdöttem, határozottan cselekedtem, bár számolnom kellett azzal is, hogy a cselekedetért életemmel fizethetek. Egy katonától meg

lehet és meg is kell követelni, hogy adott esetben — ha kell — az életét tegye kockára a haza érdekében.

Örök igazság marad: Az ország, a haza védelmezőjének lenni nem egyszerű munkaviszony, mint egy alkalmazotté, vagy egy tisztviselőé, hanem életre-halálra való lelkiismereti szerződés.

Abban az időben két ország volt: az egyik, amely még 1945 elején is Hitler oldalán harcolt a Szovjetunió ellen; a másik, amely az igazi hazafiak lelkében született és amelynek létrejöttéért oly sok kommunista és egyszerű hazafi áldozta életét. Én ennek az utóbbi országnak — hazámnak lettem a védelmezője, amellyel nem írásbeli, hanem lelkiismereti szerződésben állottam.

NEMZETŐRSÉG ÉS HONVÉDSÉG SZERVEZÉSÉNEK IDŐBENI ÁTTEKINTÉSE

(1848. március—szeptember)

URBÁN ALADÁR

Az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc jellegzetes intézménye volt a **nemzetőrség,** amelynek szervezése a márciusi napokban spontán kezdődött, majd jóváhagyta azt a pozsonyi törvényhozás is. Az 1848:XXII. tc. értelmében április 20-a után a Batthyány-kormány és az általa létrehozott Országos Nemzetőrségi Haditanács irányításával folyt a „törvény szabta" nemzetőrség szervezése. Ez a nemzetőrség, amely magába olvasztotta a régi polgárőrség alakulatait, zömében gyalogságból állott. A törvényhozók eredeti elképzelése szerint a nemzetőröknek lakhelyük közcsendjére és rendjére kellett vigyázni. Máshol való alkalmazásuk is csak ilyen rendőri-karhatalmi feladatok esetén jött szóba. Az ország déli részén jelentkező szerb mozgalmak miatt azonban a kormány már 1848 nyarán „mobilizálta": a Bácskában és a Bánságban tábori szolgálatra rendelte az alföldi megyék nemzetőrségét. Egyidejűleg a Dunántúlon megszervezték a Dráva-vonal ellenőrzését is, amely zömében ugyancsak a megyei nemzetőrség feladata volt. A délvidéki tábori szolgálat nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, így már 1848 augusztusában megszületett a rendelet a nemzetőrség **önkéntes** tábori szolgálatáról. Eredményeként viszonylag gyorsan olyan nemzetőrségi alakulatok szerveződtek, amelyek Pákozdnál már a honvédek és sorkatonák oldalán vettek részt az ütközetben.

Az 1848-as magyar hadszervezés másik jellegzetes intézménye volt a nemzetőrségtől különböző, bár forma szerint annak keretében szervezett **honvédség.** A kezdetben „rendes vagy mobilis nemzetőrség"-nek nevezett alakulatokat (amelyekből szeptember végéig — Erdéllyel együtt — tizennégyet állítottak fel) három évre toborozták azzal a céllal, hogy átvegyék a helyőrségi szolgálatot az osztrák sorezredektől. A délvidéki fejlemények, majd Jelačić támadása miatt azonban ezek az alakulatok is hamarosan ellenség elébe kerültek. Szervezésüknek május és szeptember közötti szakasza az első lépé-

seket jelentette a szabadságharc tömeghadseregének megteremtése felé.

Az itt közölt időrend a nemzetőrség és honvédség 1848 márciusa és szeptembere közötti szervezésével foglalkozó monográfia alapján készült, eredetileg mint annak kiegészítője. Folyóiratban történő közlését nemcsak az általános tájékoztatás igénye, hanem a benne levő gazdag helytörténeti anyag informatív értéke indokolja. Segítségével nyomon követhető megyéink és nagyobb városaink 1848-as tevékenysége a nemzetőrség szervezésének és a honvédség toborzásának területén. Annak érdekében, hogy a kronológia eseményeit a nagyobb összefüggésbe könnyebb legyen beilleszteni, az időrendben szerepel néhány, nem pusztán a nemzetőrség vagy a honvédség szervezését érintő katonai, illetve politikai esemény.

1848

március 12. Az Ellenzéki Kör gyűlésén Irinyi József bemutatja a 12 pont tervezetét, amelyek közül az 5. pont „nemzeti őrsereg"-et követel.

14. Kossuth a pozsonyi országgyűlésen a nemzet nyugalmának biztosítása érdekében nemzetőrség felállítását javasolja.

15. A pesti forradalom győzelme: a Helytartótanács belenyugszik, hogy a fővárosban a rend fenntartását a sorkatonaság helyett a szerveződő nemzetőrségre bízzák. Megalakul a Rendre Ügyelő Választmány, amely a nemzetőrséggé alakult pesti polgárőrség létszámának 1500 főre történő növeléséről hoz határozatot. Pozsonyban az országgyűlés határozatilag mondja ki a nemzetőrség felállításának szükségességét. Megkezdődik a pozsonyi II. sz. nemzetőrség szervezése.

16. Pesten megkezdik a nemzetőrség szervezését, amelynek felfegyverzésére sikerült 500 fegyvert szerezni a Neugebaudeből.

17. A nádor által kormányalakítással megbízott Batthyány Lajos miniszterelnök első körlevele a hatóságokhoz, amelyben felelőssé teszi őket a rend fenntartásáért. A Helytartótanács egyidejűleg utasítja a hatóságokat, hogy „minden lehető zavarok" megelőzéséről gondoskodjanak.

Lederer budai katonai főparancsnok további 200 fegyver kiadását engedélyezi a pesti nemzetőrség számára. Budán és Székesfehérvárott is megkezdik a polgárőrség kiegészítését.

18. Pesten a Városháza előtti Szabadság téren tartott népgyűlés követelésére a királyi palotára, a Helytartótanácsra és egyéb kincstári épületekre felkerül a nemzeti lobogó. A pesti nemzetőrség megkapja a két nappal korábban követelt 1500 fegyverből még a hiányzó 800 darabot; Buda nemzetőrsége 200 puskát kap.

Pesten a nemzetőrség „osztályai" megválasztják tisztjeiket; a mesterlegényeknek a nemzetőrségbe való felvételét „polgári kezességhez" kötik.

Szegeden, Szabadkán és Esztergomban megkezdik a nemzetőrség szervezését.

19. A pozsonyi országgyűlés küldöttsége Pesten, a Szabadság téren megszemléli a 4000 főt meghaladó pesti nemzetőrséget.

Eger, Debrecen, Pécs és Kőszeg városa megkezdi a nemzetőrség szervezését.

20. Miskolcon, Győrött, Aradon, Bihar és Csongrád megyében megkezdik a nemzetőrség szervezését.

21. Pest megye közgyűlése határozatot hoz a nemzetőrségnek az egész megyében történő felállításáról. Zólyomban, Selmecen, Kassán, Szatmárnémetiben, Szentesen, Újvidéken, Szabolcs és Szatmár megyében megkezdik a nemzetőrség szervezését.

Pesten a Rendre Ügyelő Választmány követeli, hogy a katonai laktanyákra is tűzzék ki a nemzeti lobogót.

22. Batthyány második miniszterelnöki körlevele a hatóságokhoz, amelyben a városokban és népesebb helyeken „a vagyonos osztályból" őrsereg alakítását javasolja a személy- és vagyonbátorság biztosítására.

Pozsonyban az országgyűlés kerületi ülése megvitatja a nemzetőrségről szóló törvényjavaslatot.

Pest város tanácsülése egy nemzetőri tüzérosztály felállításának tervével foglalkozik. Budán megtörténik a nemzetőrség és a polgárőrség összeolvadása.

23. A Nemzeti Múzeumnál tartott népgyűlés további fegyvereket követel és Budára akar vonulni a fegyvertár „megtekintésére", Lederer újabb 1000 fegyvert adat ki és Pesten a Károly-laktanyára kitűzeti a nemzeti zászlót.

Pozsonyban az országgyűlési ifjúság és a követek soraiból szervezett II. sz. nemzetőrség átveszi a teljes őrszolgálatot.

Batthyány miniszterelnök nádori megbízás alapján kinevezi a fővárosba leküldendő Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt (MOIB).

24. Pest megye választmánya mindazok felfegyverzését szükségesnek tartja, akik „az alkotmányos rend fenntartásában" érdekeltek.

25. Pozsonyból Pestre érkezik Klauzál Gábor, Szemere Bertalan, valamint a sajtótörvények miatt Pozsonyba küldött Pulszky Ferenc; a MOIB megkezdi munkáját.

26. A pesti nemzetőrség vasárnapi tisztelgése és díszszemléje a Nemzeti Múzeumnál.

27. Pesten népgyűlés a Múzeumnál, amely a bécsi udvarnak a pénz- és hadügyi önállóság elismerése kapcsán tanúsított ellenállása miatt a nemzetőrség felfegyverzését követeli. A MOIB átiratára Lederer további 1000 fegyver kiadásába egyezik bele.

A MOIB körlevelében a hatóságoktól jelentést kér a nemzetőrség szervezésének eredményeiről.

28. A MOIB körlevélben hagyja meg a hatóságoknak, hogy rendzavarás esetén a sorkatonaságot csak akkor vegyék igénybe, ha nemzetőrség nincs, vagy nem elegendő.

29. A fővárosi nemzetőrség a hajnali órákban Promontornál (Budafok) magánhajót tartóztat fel, amely titokban kincstári eredetű lőport szállít. A MOIB a fegyver- és lőszertárakhoz,

valamint a Duna-híd két végéhez nemzetőri őrszemeket állít a katonaság mellé.

30. A király március 28-i leirata miatt izgatott népgyűlés Pesten, a Szabadság téren, ahol Szemere javasolja, hogy a nemzetőri szolgálatot tegyék mindenki számára kötelezővé.

A győri nemzetőrség erőszakkal szerzi meg a 19. sorgyalogezred helyi főhadfogadójának raktárából a szabadságolt katonák fegyvereit.

31. Délelőtt feszült hangulatú tömeggyűlés a Nemzeti Múzeumnál. A Rendre Ügyelő Választmány proklamációjában a kivívott szabadság védelmében egyesülésre szólítja fel a fővárost és a vidéket.

április 1. Éjjel megérkezik Pozsonyból Eötvös József az új, engedményeket tartalmazó királyi leirattal. Reggel a Városháza előtt összeütközésre kerül sor a vörös szalagos radikálisok és a polgárok között. Délelőtt a Múzeumnál népgyűlésen ismertetik az új királyi leiratokat.

2. Pesten újabb népgyűlés a Nemzeti Múzeumnál, ahol a Rendre Ügyelő Választmány felszólítja a fővárost és a vidéket, hogy a veszély elmúltával térjen vissza a munkához. Felhívásában a nemzetőrséget a rend és a szabadság legerősebb támaszának nyilvánítja.

Pest megye választmánya felfüggeszti március 24-i határozatának végrehajtását.

3. Az Ellenzéki Kör kezdeményezésére a pesti nemzetőrség küldöttsége a sorkatonasággal való barátkozás érdekében megkezdi a laktanyák látogatását.

A MOIB körlevélben szólítja fel a hatóságokat, hogy antiszemita zavargások esetén ne a sorkatonaságot, hanem a nemzetőrséget vegyék igénybe.

7. A király jóváhagyja a felelős minisztérium megalkotásáról szóló törvényt. Megtörténik a magyar minisztérium tagjainak kinevezése.

8. Pesten a Szerviták udvarán sor kerül a nemzetőrség és katonaság tisztikarának baráti találkozójára.

A MOIB körlevélben figyelmezteti a hatóságokat, hogy a külföldi fegyvervásárlások nem biztosítanak elegendő fegyvert, ezért magánerőből igyekezzenek nemzetőrségük felfegyverzéséről gondoskodni.

9. Népgyűlés a Nemzeti Múzeumnál, amely a cár fenyegető hangú kiáltványa miatt honvédelmi intézkedéseket sürget.

A pozsonyi II. sz. nemzetőrség az országgyűlés berekesztésével bejelenti feloszlását.

10. Csányi Lászlót és Széll Józsefet a MOIB miniszteri biztosként küldi ki a Dunántúlra, „a megtámadott személy- és vagyonbiztonság" védelmére.

A pesti nemzetőrség „egyenlőségi osztálya" este körülfogja a Károly-laktanyát, hogy a sorkatonaság egy századának Itáliába történő elszállítását megakadályozza.

11. A király ünnepélyesen berekeszti a pozsonyi országgyűlést. A Batthyány-kormány Pozsonyban tartózkodó tagjai leteszik az esküt.

12. Pozsonyban a kormány megtartja első minisztertanácsát, amely — többek között — sürgeti a Galíciában tartózkodó magyar ezredek hazatérését.

Pesten a délelőtti órákban, a Károly-laktanyánál majdnem összeütközésre kerül sor a nemzetőrség és a sorkatonaság között, mivel az olasz katonaságnak röplapokat osztogató fiatalembert a laktanya ügyeletes tisztje letartóztatta.

14. A Batthyány vezetésével a fővárosba érkező minisztériumot a közel 7000 főnyi pesti nemzetőrség díszelgése fogadja.

15. A pesti Rendre Ügyelő Választmány lemond és átadja a hatalmat a kormánynak.

16. A kormány tiltakozik a bécsi hadügyminisztériumnál, amiért az még mindig rendelkezik a Magyarországon állomásozó sorkatonaság felett.

A MOIB meghagyja Rottenbiller Lipót helyettes pesti polgármesternek, hogy a mesterlegé-

nyek készülő mozgalmának lecsendesítésére a nemzetőrséget is igénybe veheti.

17. Lederer budai katonai főparancsnok visszautasítja a kormánynak a budai fegyvertár megvizsgálására tett kísérletét és közli, hogy másnap tájékoztatásért Bécsbe utazik.

A MOIB a fővárosban létező mozgalmak megelőzésére és megszüntetésére teljhatalmi miniszteri biztosnak nevezi ki Rottenbillert.

18. Batthyány miniszterelnök rendeletet bocsát ki, amelynek értelmében a nemzetőrség csak a polgári hatóság rendeletére, és a nemzetőrség főparancsnokának felszólítására foghat fegyvert.

Pest város közgyűlése Rottenbiller segítésére új „rendre ügyelő választmányt" hoz létre.

19. A sajtó közli, hogy a minisztertanács határozata értelmében a nemzetőrség felállítása Batthyány miniszterelnök feladata lesz, aki Mészáros Lázár hazaérkezéséig a hadügyminiszteri teendőket is ellátja.

A kormány felhívja az országban található gyárakat és kézműveseket, hogy működjenek közre a nemzetőrség felfegyverzésében.

Pesten a délutáni órákban a riadóztatott nemzetőrség és a sorkatonaság véget vet a zsidóellenes zavargásoknak.

20. A minisztertanács határozatot hoz a Morvaországban és Galíciában tartózkodó magyar ezredek hazatérésének sürgetésére. Az előző napi zavargások miatt a fővárosban időlegesen előzetes engedélyhez kötik a népgyűlések tartását.

Batthyány kinevezi az „Ideiglenes Országos Nemzeti Őrseregi Tanács"-ot. Elnöke: Ottinger Ferenc vezérőrnagy, budai dandárparancsnok.

21. Szemere Bertalan belügyminiszter körlevélben jelenti be a hatóságoknak a MOIB megszűnését, egyben meghagyja, hogy a vagyonosokból „a nemzetőrség szaporítassék".

A miniszterelnök utasítja a hatóságokat, hogy haladéktalanul kezdjék meg az új törvény ér-

telmében felállítandó nemzetőrség összeírását. Egyidejűleg bizalmas rendeletben hagyja meg, hogy a nemzetőri összeírást csak ott kezdjék el, ahol a lakosság körében ellenszenv nem mutatkozik.

A miniszterelnök felszólítja a nyugalmazott, vagy a hadseregből kilépett tiszteket, hogy jelentkezzenek szolgálatra a nemzetőrség szervezésére és kiképzésére.

A pesti katonai térparancsnokság kérésére Batthyány intézkedik, hogy a pesti nemzetőrség vegye át a sorkatonaságtól a harmincad-, a zálog- és a sóház őrizetét.

22. Batthyány rendelete értelmében a nemzetőrség vezényleti nyelve magyar lesz; az oktatás nemzeti nyelven történik. Egyidejűleg értesíti a hatóságokat, hogy a nemzetőrségnél csak egységes gyalogság és lovasság létezhet.

A minisztertanács a pesti német polgárság nyomására ideiglenesen felmenti a fővárosi zsidó nemzetőröket a szolgálat alól.

23. A pozsonyi nemzetőrség dicstelenül szerepel a városban kitört antiszemita zavargások idején.

24. A minisztertanács harmadízben foglalkozik a külföldön levő magyar sorezredek hazahozatalának sürgősségével. Ismételt kérések elutasítása esetén „a közbátorság fenntartására" olyan lépések megtételét tartja elkerülhetetlennek, „minőkre felelősségének érzete kényteleníti."

A miniszterelnök közli Zanini osztrák hadügyminiszterrel, hogy amíg Mészáros Lázár hadügyminiszter Itáliából haza nem tér, semmiféle hadianyag szállítását nem engedélyezi az országon belül.

Batthyány miniszterelnök Ottinger Ferenc vezérőrnagy budai dandárparancsnokot ideiglenes hadügyminiszternek nevezi ki.

Véres húsvéthétfő Nagykikindán.

25. Szepesy Ferenc polgármester kívánatosnak tartja a pesti nemzetőrség átszervezését.

Batthyány, további zavargásoktól tartva, elrendeli a fővárosi zsidó nemzetőrök lefegyverzését.

Batthyány április 27-re tűzi ki a budai fegyvertár megvizsgálását.

26. A nagykikindai fejleményeket megtárgyaló minisztertanács az országban tapasztalható mozgalmak „vészterhes természete" miatt mozgó nemzetőrségi alakulatok, vagy egy önkéntes őrsereg kiállításáról hoz határozatot.

Szemere Bertalan belügyminiszter Csernovics Pétert délvidéki királyi biztosnak és temesi főispánnak nevezi ki.

A *Pesti Hírlapban* első ízben jelenik meg a hivatalos tájékoztatás a miniszterelnöktől a kormány katonai jellegű intézkedéseiről.

27. A kormány által kiküldött bizottság Nyáry Pál vezetésével megvizsgálja a budai fegyvertárat és ott 14 000 használható fegyvert talál.

28. Battyhány a budai fegyvertárból 8500 lőfegyvert utal a vidéki nemzetőrségnek.

29. Batthyány aláírja a „Pesti Gép- és Vasöntő Társaság" képviselőivel a fegyvergyárt létesítéséről szóló szerződést: a gépgyárat hat hónap alatt, napi 500 fegyvert előállító gyárrá alakítják.

Wesselényi Miklós beszéde a Radical Körben: a haza veszélyben van!

Kossuth Pulszky Ferenc útján, az önkéntes haderő tervezett kiállítása helyett, Erdélyből székely katonaság behozatalát ajánlja.

Pálffy Móric a kormánytól 50 000 darab, az örökös tartományokban gyártott fegyver vásárlására kap felhatalmazást — ha azokat egy éven belül leszállítják.

30. A Radical Kör közgyűlése petíciót nyújt be a minisztériumnak, amelyben önkéntesekből, országos toborzás útján kiállítandó haderő szervezését sürgeti.

Az egyetemi ifjúság folyamodványban kéri a miniszterelnöktől, hogy nemzetőri alakulatuk megőrizhesse különállását.

A bécsi hadügyminisztérium élén Zanini altábornagyot Graf Baillet de Latour táborszernagy váltja föl.

május 1. Batthyány elutasít mindenféle, az egységes, lakóhely szerint szervezett nemzetőrségtől való elkülönülési törekvést.

2. A horvát mozgalmak és a hadügyi kérdések tisztázatlansága miatt Bécsbe utazik Batthyány miniszterelnök. Helyettese: Deák Ferenc igazságügyminiszter.

5. Batthyány Bécsben lépéseket tesz Marziani György alezredesnek a magyar hadügyminisztériumba történő áthelyezésére.

7. A király aláírja a kéziratokat, amelyek Mészáros Lázár hadügyminiszter hazatéréséről és a Magyarországon állomásozó sorkatonaságnak a magyar minisztérium alá történő rendeléséről intézkedik.

10. A radikálisok kezdeményezésére a pesti ifjúság az esti órákban macskazenét ad Ignaz Lederer lovassági tábornoknak, a budai (magyarországi) osztrák katonai főparancsnoknak Budán, a Várban levő lakása előtt. A fegyvertelen tüntetőket vértes lovasság és gránátosok verik szét — előzetes figyelmeztetés nélkül.

Éjjel megérkezik Bécsből Batthyány miniszterelnök.

11. Pest megye közgyűlésének küldöttsége Nyáry vezetésével eléri a nádornál, hogy vizsgálat indul a katonai vérengzésért felelős személyek megbüntetésére. A nádor utasítására Lederer álruhában azonnal elhagyja Budát és Bécsbe menekül.

Zoltán János belügyi államtitkár vezetésével megalakul a katonai kihágás vizsgálatára kiküldött polgári-katonai vegyesbizottság.

12. Petőfi és elvbarátai által a Nemzeti Múzeumnál összehívott népgyűlés a katonai vérengzés miatt. Budán egyidejűleg megkezdi tevékenységét a május 10-i katonai vérengzés vizsgálatára kiküldött vegyesbizottság.

13. Szemere Bertalan rendeletében a főváros rendjének és békéjének megőrzéséért a nemzetőrséget teszi felelőssé. A belügyminiszter egyidejűleg az egész pest-budai nemzetőrséget Zoltán Jánosnak, a katonaság kihágását vizsgáló bizottság elnökének rendelkezésére bocsátja.

15. Hrabovszky péterváradi katonai főparancsnok futárjelentése nyomán a minisztertanács döntést hoz a délvidéki várak megerősítéséről, a Szegednél felállítandó katonai táborról és egy 10 000 főből álló önkéntes (mobilis nemzetőrségi) sereg toborzásáról.

Batthyány miniszterelnök mint a nemzetőrségi ügyekben helyettesét, Baldacci Manó ezredest nevezi ki az Országos Nemzetőrseregi Haditanács (ONöHt) elnökének, és megbízza mind az állandó, mind a mobilis nemzetőrség ügyeinek intézésével.

16. Batthyány és Baldacci kibocsátják az önkéntesek (a mobilis nemzetőrség) toborzási felhívását.

Batthyány utasítja Ottinger ideiglenes hadügyminisztert: intézkedjék, hogy a sorezredi hadfogadók a felhívásban megjelölt helyeken kezdjék meg az önkéntesek toborzását; értesítse a tervezett toborzásról a budai katonai főparancsnokságot; gondoskodjék, hogy a budai fegyvertár készleteiből 4000 puskát az önkéntesek számára készen tartson; a katonaság óbudai Ruházati Bizottmányán keresztül gondoskodjék az önkéntesek felruházásához és felszereléséhez szükséges anyagokról.

17. Pesten, a 32. gyalogezred ferencvárosi, a Tehén utcában levő főhadfogadója sikertelen kísérletet tesz az önkéntesek toborzásának megkezdésére.

Kossuth pénzügyminiszter a miniszterelnök rendelkezésére bocsátja az önkéntesek toborzásának megkezdéséhez szükséges 200 000 pft-ot. Az ONöHt kibocsátja felhívását, amelyben a sorezredek tisztikarát, a nyugalmazott és a hadseregből kilépett tiszteket felszólítja: jelentkezzenek szolgálatra a tíz zászlóaljra tervezett „rendes nemzetőrsereg"-nél, amelyet „katonai szabályok szerint" fognak kiképezni.

18. A minisztertanács Magyarországról és kapcsolt részeiből „a fegyver minden nemének" kivitelét megtiltja.

Batthyány és Baldacci közös rendeletben utasítja a hatóságokat a nemzetőri összeírások haladéktalan felterjesztésére.

Baldacci ezredes benyújtja a tíz zászlóalj tervezett önkéntes haderő előzetes költségvetését. Batthyány megküldi a május 16-i toborzási felhívást az abban kijelölt helységek elöljáróinak, és utasítja őket a toborzás megkezdésére.

A miniszterelnök utasítja a belügyminisztert, hogy bocsásson ki rendeletet: a hatóságok a toborzásra kijelölt helyekre küldjenek polgári biztost, aki jelen lesz az önkéntesek felfogadásánál.

Pesten az önkéntesek toborzását az épülőfélben levő Üllői úti laktanyába áthelyezve, sikeresen megkezdődik a fővárosban a honvédek toborzása. A Forradalmi Csarnokban a fővárosi ifjúság „a zavarok megszüntéig" felajánlja szolgálatait a kormánynak. Battyány ragaszkodik az önkénteseknél meghirdetett három **év szolgálati időhöz.**

19. Megérkezik a hivatalos értesítés, hogy a király Bécsből Innsbruckba menekült. A minisztérium felhívással fordul a nemzethez, amelyben adakozásra, valamint az önkéntes haderő mielőbbi kiállítására szólítja fel.

20. Szemere utasítja a hatóságokat a toborozás ellenőrzésére, a polgári toborozó biztosok kinevezésére. Székesfehérvárott megkezdik a honvédek toborzását.

21. A fővárosi honvédtoborzást áthelyezik a Nemzeti Múzeum előcsarnokába.

Szegeden megkezdik a honvédtoborzást.

Budán a nemzetőrség átveszi a sorkatonaság egyes őrhelyeit.

22. Pest város felhívása az iparos legényekhez: az önkénteseknél eltöltött három évi szolgálat után „minden remekelés vagy díjfizetés nélkül" lesznek mesterek.

Debrecenben megkezdik a honvédek toborzását.

23. Kossuth kibocsátja felhívását a kamatos kincstári utalványok jegyzésére.

Szemere Bertalan kinevezi Vukovics Sebőt délvidéki királyi biztosnak.

Veszprémben megkezdik a honvédek toborzását. A Jászkun kerület Jászberénybe és Kunszentmiklósra toborzó biztosokat küld ki.

Itáliában harcoló ezredétől Bécsen át Pestre érkezik Mészáros Lázár hadügyminiszter.

24. Batthyány kinevezi a Pesten toborzott 1. honvédzászlóalj parancsnokát. Megjelenik a pályázati felhívás a honvédségnél betöltendő orvosi állásokra. Veszprém és Fejér megye rendelkezik a honvédtoborzás megkezdéséről.

25. Heves, Borsod, Somogy és Vas megyék intézkednek az Egerben, Miskolcon, Kaposvárott és Szombathelyen megkezdendő honvédtoborzásról.

26. Baldacci ezredes értesíti a pénzügyminisztériumot, hogy kik jogosultak vidéken a honvédtoborzás foglalópénzeül kiutalt összegek felvételére.

Az ONöHt ülésén Majthényi István őrnagy ismerteti tervezetét, amelynek értelmében a nemzetőri lovasságot közköltségen állítanák ki.

27. Batthyány rendeletére az Újépületben már el nem helyezhető honvédeket a Károly-laktanyába, az olasz sorkatonaság mellé szállásolják.

28. A hadügyminisztérium a honvédek magassági mértékét az 5 láb 2 hüvelyk gránátosi testmagasságban határozza meg.

Batthyány elrendeli, hogy a fővárosban mindazon nemzetőröktől, akik „törvényszabta képességgel nem bírnak", szedjék be a kiosztott állami fegyvereket.

29. Betelik a Pesten kiállítani tervezett 1. honvédzászlóalj létszáma; Batthyány kinevezi a 2. zászlóalj parancsnokát.

30. Az ONöHt kibocsátja közleményét, amelyben kijelöli a tíz honvédzászlóalj gyülekezési és alakulási helyét.

A miniszterelnök a május 16-án kijelölt húsz vidéki helység mellett még Nagyváradot, Aradot és Balassagyarmatot is a honvédek toborzási helyéül jelöli ki.

31. Baldacci ezredes a hatóságokhoz való továbbítás érdekében átteszi a belügyminisztériumhoz a nyomtatásban ekkor elkészült honvéd toborzási utasítást.

június 1. A hadügyminisztérium — a budai katonai főparancsnokság kiiktatásával — egyenesen a sorezredi hadfogadó helyeknek küldi meg a honvéd toborzási utasítást.

2. Csányi László kormánybiztosi megbízatását kiterjesztik a Dráva-vonal szervezésére is.

Batthyány pótlólag még Túrkevét is kijelöli a honvédek hadfogadási helyéül.

Batthyány elutazik éjjel Innsbruckba. Nemzetőri és honvédi ügyekben helyettese: Mészáros Lázár.

4. A miniszterelnököt helyettesítő Mészáros Lázár rendelete értelmében minden „katonai hivatal" fogadhat fel honvéd önkénteseket, akiket a kijelölt toborzóhelyre kell szállítania.

5. Mészáros Lázár intézkedik a honvéd Ruházati Bizottmány felállításáról.

Mészáros Lázár pótlólag Trencsén és Nyitra városokat is kijelöli a honvédek toborzási helyéül.

Mészáros Lázár utasítja a szegedi hadfogadót: ha az önkéntesek száma eléri az 1000 főt, a toborzást szüntessék be.

6. A minisztertanács 100 000 hadi kasza készíttetéséről hoz határozatot.

A nádor kinevezi a fővárosi nemzetőrség első őrnagy és zászlóaljparancsnokait.

Kossuth felhívást intéz az ország népéhez, hogy adakozás útján gondoskodjanak a honvédek felruházásáról.

A miniszterelnöki iroda sietve szétküldi a hatóságoknak a belügyminisztérium által az előző napon visszaküldött honvéd toborzási utasításokat.

Betelik a fővárosban kiállítani szándékozott 2. honvédzászlóalj létszáma: a toborzást ideiglenesen beszüntetik.

A csajkás kerület fellázadt katonái Titel főteréről ágyúkat visznek magukkal.

7. Mészáros Lázár utasítja a debreceni hadfogadót: ha az ott alakuló zászlóalj önkénteseinek száma eléri a meghatározott létszámkeretet, szüntesse be a honvédek toborzását.

8. A nádor kinevezi az első őrnagy és parancsnokokat a vidéki nemzetőri zászlóaljakhoz.

A Batthyányt helyettesítő Mészáros Lázár előterjesztésére a nádor kinevezi az első honvédzászlóaljak őrnagy és parancsnokait.

9. A titeli események hírére tartott minisztertanács felhatalmazza a belügyminisztert, hogy a veszélyeztetett területek hatóságait felkészülésre, a nemzetőrség felfegyverzésére utasítsa.

A veszélyeztetett Zenta védelmére június 9—10-én a környékről 1600 főnyi nemzetőr gyülekezik.

10. Mészáros hadügyminiszter körlevélben sürgeti a hatóságokat a nemzetőrség szervezésére és „saját erőből történő" felfegyverzésére, hogy szükség esetén a megtámadott Bács és Torontál védelmére siethessenek.

11. Szemere belügyminiszter a hatóságokhoz intézett körlevélben tájékoztat a „Szeged táján" felállítani szándékolt katonai tábor tervéről. A kormány a sorezredek 4. zászlóaljának felállítása helyett további honvédzászlóaljak toborzását ajánlja a nádornak.

A fővárosban toborzott honvédek és az olasz katonaság több halálos áldozatot követelő összecsapása a Károly-laktanyában.

Debrecenben befejezik a 10. honvédzászlóalj toborzását.

12. A külügyminiszter értesítése szerint a király tudomásul vette a szerb-illir „veszedelmes mozgalmak" ellen szervezett „védősereg" felállítását.

A honvédekkel az előző napon összeütközött Ceccopieri olasz zászlóalj legénységét Komáromba szállítják.

13. A minisztertanács határozatot hoz a fővárosban kiállított 1. és 2. honvédzászlóalj azonnali táborba szállításáról.

Szemere belügyminiszter körlevélben az alföldi, délvidéki és déldunántúli megyéket két hét alatt 40 000 főnyi nemzetőri kiállítására utasítja.

A miniszterelnököt helyettesítő Mészáros Lázár előterjesztésére a nádor kinevezi az első tiszteket a honvédzászlóaljakhoz.

14. Batthyány megérkezik innsbrucki útjáról. Intézkedik, hogy a fővárosban levő honvédek azonnal kapják meg fegyvereiket.

Batthyány a sok nehézséget okozó honvéd magassági mértéket 5 láb 2 hüvelykről 5 láb 1 hüvelykre szállítja.

Útnak indítják a fővárosból az első fegyverszállítmányt Csányi táborába.

15. A nádor elutasítja a további honvédzászlóaljak kiállítására tett javaslatot.

Mészáros Lázár előterjesztésére a nádor kinevezi Szeth János alezredest a honvédség főparancsnokának.

16. Minisztertanácsi ülés, amely ismételten foglalkozik az 1. és 2. honvédzászlóalj útnak indításával.

Szegeden befejezik a 3. honvédzászlóalj toborzását.

17. Ottinger Ferenc vezérőrnagy, a Dráva-vonal katonai parancsnoka elindul új állomáshelyére a fővárosból.

18. Batthyány június 24-ét jelöli ki a fővárosban levő honvédzászlóaljak útnak indítása dátumául.

Mészáros Lázár visszavonja a további honvédzászlóaljak kiállítására tett javaslatot.

19. A vidéki gyalogos és lovas nemzetőrséghez a nádor egyszerre 72 őrnagyot nevez ki.

20. Az ONöHt nemzetőri térparancsnokságok szervezéséről intézkedik.

21. A szegedi 3. honvédzászlóaljat — fegyver, ruha és felszerelés nélkül — Óbecsére szállítják, a Tisza-vonal védelmére.

A minisztertanács július 15-i dátummal Szerbia és Bosznia felé eltiltja a kasza kivitelét is.

22. Az Itáliából visszatért Damjanich Jánost a Szegeden toborzott 3. honvédzászlóalj őrnagyés parancsnokának nevezik ki.

24. Batthyány rendeletileg biztosítja, hogy a táborba szálló állami hivatalnokok visszatérésük után újra elfoglalhatják állásukat — és a közbeeső időben megkapják teljes illetményüket.

A fővárosban toborzott 1. és 2. honvédzászlóalj zászlóavatása és eskütétele. Az 1. zászlóalj a Drávához vonul, a 2. zászlóalj Szegedre indul.

26. Csányi a déldunántúli megyéket sürgeti, hogy nemzetőrségüket azonnal állítsák ki a Drávavonalra.

Elkészül nyomtatásban a nemzetőrség zászlóaljparancsnokai számára kiadott „Rövid utasítás . . .".

27. Mészáros hadügyminiszter az alsó Duna és a Tisza között összevont haderő főparancsnokául Bechtold altábornagyot nevezi ki.

28. Baldacci ezredes, az ONöHt elnöke bejelenti igényét az óbudai Ruházati Bizottmány minden készletére,

Mészáros Lázár hadügyminiszter rendeletben szólítja fel az alföldi megyéket: nemzetőrségükből meghatározott létszámú alakulatokat indítsanak a déli táborba.

29. Batthyány elrendeli, hogy a fővárosban, és azokban a vidéki városokban, ahol beszüntették a hadfogadást, kezdjék meg újból a honvédek toborzását.

július 1. Sztankó Soma honvéd főhadnagy a miniszterelnök megbízásából fegyvervásárlás céljából Belgiumba utazik.

2. Batthyány kinevezi az első honvédzászlóaljak főorvosait.

Az egységes nemzetőrség megteremtése érdekében Baldacci ezredes rendeletileg feloszlatottnak nyilvánítja a különböző polgárőri alakulatokat és lövésztestületeket.

4. Miniszterelnöki rendelet szabályozza a lakóhelyen teljesített nemzetőri szolgálat alól közérdekből történő felmentés kérdéseit.

A honvédsereg főparancsnoksága, amely a tábori szolgálatra rendelt zászlóaljak ügyeit intézi, a hadügyminisztérium keretében megkezdi működését.

5. Összeül Pesten a népképviseleti országgyűlés.

A *Kossuth Hírlapja* szerint befejeződött a 12 000 honvéd kiállítása.

Miniszterelnöki rendelet a táborba szállott nemzetőrség ellátásáról és felváltásáról. A szolgálat időtartamát azonban nem köti meg, hanem a hatóságokra bízza.

6. Megjelenik a *Közlönyben* a rendelet, amely a hivatalnokok, orvosok és lelkészek esetében a helyi nemzetőri szolgálat körültekintő megszervezésére utasítja a hatóságokat. Magánosok esetében az őrszolgálatban megengedi helyettesek állítását.

Batthyány néhány napos bécsi útja idejére a nemzetőri ügyek vitelét ismét Mészáros Lázárra bízza.

7. Elutazása előtt Batthyány kinevezi a honvédzászlóaljak alorvosait.

Az ONöHt javaslatot tesz a hadügyminisztériumnak hadügyészi tanfolyam szervezésére.

9. Mészáros Lázár, mint Batthyány helyettese rendelkezik a köz- és magántisztviselők tábori szolgálatra vezénylésének módjáról.

A Dráva-vonalra rendelt nemzetőrséghez a nádor két őrnagyot nevez ki.

10. Megjelenik „A magyar nemzeti őrsereg kötelező szabályai"-nak első füzete.

13. Mészáros Lázár módosítja június 28-i rendeletét: utasítja az érintett megyéket, hogy összes nemzetőrségüket haladéktalanul indítsák a déli táborba.

A fővárosban megjelenik Földváry Lajos nemzetőri őrnagy tábori szolgálatra toborzó felhívása.

14. Bechtold altábornagy a 2. és 3. honvédzászlóaljak részvételével megrendezi Szenttamás megerősített szerb tábor „szemrevételezését".

15. Megjelenik Kovách alezredes, a pesti nemzetőrség főparancsnokának felhívása egy, a fővárosban felállítandó hatfontos nemzetőri tüzérüteg kiállítása érdekében.

17. A tolnai nemzetőrség zászlóalja engedelem és felváltás nélkül hazatér a verbászi táborból.

19. Kossuth a nemzetőrség tábori szolgálatának átszervezését javasolja: csak önkénteseket, hosszabb idejű szolgálatra.

21. A miniszterelnök a lakóhelyéről kimozdított és táborban szolgáló nemzetőrséget a honvéd fegyelmi szabályok alá rendeli.

Megszervezik a pest-budai nemzetőri térparancsnokságot; parancsnoka Kovách György alezredes.

24. Batthyány ismételten Bécsbe utazik. Nemzetőri ügyekben változatlanul Mészáros Lázár helyettesíti.

Csernovics Péter egyidejű felmentésével, Szentkirályi Mór jászkun főkapitányt királyi biztosnak nevezik ki a Bácskába.

A belügyminiszter elrendeli a fegyvergyártó kisiparosok ellenőrzését, a fegyver- és lőszerkészletek összeírását.

A győri 5. honvédzászlóalj Komáromba indul.

25. Mészáros Lázár, mint a miniszterelnök helyettese intézkedik, hogy a hatóságok az állami és megyei hivatalnokok, gazda- és postatisztek, orvosok és lelkészek tábori szolgálatánál tartsák szem előtt az állam, a közigazgatás és egészségügy érdekeit.

A Batthyányt helyettesítő Mészáros Lázár egyidejűleg rendelkezik, hogy a hatóságok a táborban levő nemzetőrségük felváltása előtt jelentsék a váltásra szánt nemzetőrség létszámát, kiképzésének és felszereltségének fokát, a soraikban levő önkéntesek számát.

Hont megye teljes, Mészáros Lázár július 13-i rendelete értelmében megindított nemzetőrsége Vácról visszafordul és hazavonul.

26. A *Közlönyben* megjelenik az ONöHt két nappal korábbi rendelete a bánya- és kohómunkásoknak a nemzetőri szolgálat alóli felmentéséről.

28. A veszprémi 6. honvédzászlóalj megindul Óverbászra, a debreceni 10. zászlóalj Ecskára.

30. A pest-budai gyalogos nemzetőrség zászlóavatása és eskütétele a Vérmezőn.

31. Baldacci ezredes rendelete értelmében a nemzetőri lovassághoz csak azok jelentkezhetnek, akik megfelelő lóval és nyeregszerszámmal rendelkeznek.

Megkezdődik Pesten a honvéd hadügyészi tanfolyam.

augusztus 1. Batthyány módosítja a július 5-i rendeletet: a tábori szolgálatra rendelt nemzetőrség szolgálati ideje ezentúl legalább tíz hét kell, hogy legyen.

Földváry a fővárosban toborzott önkéntesekkel megindul a verbászi táborba.

3. Baldacci ezredes rendeletben sürgeti, hogy a táborban levő nemzetőrség feletti áttekintés érdekében a parancsnokok az egység létszámáról és táborhelyéről haladéktalanul tegyenek jelentést.

4. A 9. honvédzászlóalj Kassáról megindul a déli táborba. A 7. zászlóaljat egyidejűleg Veszprémbe rendelik, de végül Pápán nyer elhelyezést.

5. Az 5. honvédzászlóalj Komáromból megindul a déli táborba, Verbászra.

7. A Sztankó főhadnagy által Belgiumban vásárolt fegyverek első szállítmánya megérkezik Pestre.

Mészáros Lázár a galíciai fejlemények miatt Gömör, Hont és Nógrád megyék nemzetőrségét otthonmaradásra utasítja.

Baldacci ezredes körlevélben szabályozza a helyőrségi szolgálatot ellátó nemzetőrség feladatait.

8. Mészáros Lázár hadügyminiszter augusztus 8—14. között szemleutat tesz a déli táborban.

A pesti zendülése miatt késlekedő 5. zászlóalj megérkezik a verbászi táborba.

9. A déli táborban, Becsén levő jászkunoknak leküldik az első ezer belga fegyvert.

A 4. honvédzászlóaljat Pozsonyból Komáromba szállítják.

10. Batthyány felterjesztésében javasolja a nádornak a pankotai nemzetőrség lefegyverzését.

Esztergom megye Komárom várába küld őrszolgálatra 1200 nemzetőrt.

12. Baldacci rendelete értelmében a felső megyék önkénteseket sem küldenek a déli táborba.

13. Batthyány miniszterelnök rendelete értelmében a hatóságoknak önkéntesekből kell kiállítani a táborba küldendő nemzetőri haderőt, amelyet a honvédek illetménye szerint fizetnek, és amelynek „a harcz végeztéig" kell a szolgálatot vállalnia.

A fővárosi lovas nemzetőrség zászlóavatása és eskütétele a Városligetben.

14. A 8. honvédzászlóalj megindul Pécsről a déli táborba, de másnap Csányi parancsára visszafordul az Eszékkel szemben levő Dárdára.

15. Batthyány a Duna és a Dráva közötti törvényhatóságokat egy önkéntesekből álló nemzetőri haderő minél előbb történő kiállítására utasítja, mivel „minden perczben hazánk határainak tettleges megtámadásától kell tartanunk . . ."

Komáromból a 4. honvédzászlóalj egy osztályát (2 század) a verbászi táborba szállítják.

16. Mészáros Lázár benyújtja az országgyűlésnek újoncozási törvényjavaslatát.

17. A 8. honvédzászlóalj Dárdáról Verbászra indul.

19. Bechtold altábornagy második támadása Szenttamás ellen, a 2., 3., 6. és 8. honvédzászlóalj részvételével. A Pest megyei és a jászkun nemzetőrség dicstelenül szerepel az ostromnál.

20. A 4. honvédzászlóalj maradék századát Komáromból Eszékre szállítják.

21. A 9. honvédzászlóalj 2 százada bevonul a szorongatott Fehértemplomba.

22. Mészáros Lázár az országban folyó mindenféle toborzást a hadügyminisztérium engedélyéhez köt.

23. Kossuth kezdeményezésére megkezdődik a Hunyadi-csapat toborzása a fővárosban.

A 8. honvédzászlóalj a déli táborból ismét Eszék közelébe, Dárdára érkezik.

26. A lemondott Szentkirályi Mór helyett Beöthy Ödön bihari főispánt nevezik ki királyi biztosnak.

27. Batthyány Pápa, Vác, Szolnok és Arad városokat jelöli ki az augugsztus 13-i rendelet értelmében toborzott önkéntes nemzetőrség kerületi gyülekezési helyéül. Egyben kinevezi az így létrejövő négy tábor honvéd őrnagy és parancsnokait, rendelkezik azok fegyver és pénzellátásáról.

A miniszterelnök rendeletileg intézkedik, hogy a hatóságok által a toborzott önkéntes nemzetőröknek ígért pótdíjat csak azok leszerelése után lehet kifizetni.

A minisztertanács határozatot hoz Batthyány és Deák bécsi útjáról. Mészáros hadügyminiszter visszatér a déli táborba, hogy a lemondott Bechtold helyett átvegye a főparancsnokságot. Távollétükben mind a nemzetőri, mind a hadügyi vonatkozású feladatokat Szemere Bertalan látja el.

29. Batthyány és Deák elutaznak Bécsbe.

31. Jovich tábornok, Eszék várának parancsnoka visszautasítja a miniszterelnöki parancsot, hogy a várban 10 századnyi honvédet szállásoljon el.

Pesten megkezdődik az önálló önkéntes nemzetőri zászlóalj, a „pesti csatárok" toborzása.

szeptember 2. Perlasz megerődített szerb tábor bevétele. A harcban a 10. honvédzászlóalj parancsnoka halálos sebet kap.

Görgey őrnagy megérkezik Szolnokra, a Tiszán inneni kerület önkéntes nemzetőreinek gyülekezőhelyére.

3. Szemere Bertalan, mint a miniszterelnök helyettese, hadbírókat nevez ki az önkéntes nemzetőrség kerületi táboraihoz.

A 7. honvédzászlóalj Pápáról Keszthelyen keresztül Kanizsára vonul.

4. A hadügyminisztérium jelenti az ONöHt-nek, hogy a 9. honvédzászlóalj parancsnoka kéri nyugállományba való visszahelyezését. Példáját rövidesen követi az 5. és 7. zászlóalj parancsnoka is.

5. Szemere úgy rendelkezik, hogy a Baranya, Somogy, Zala és Vas megyék által kiállított önkéntes nemzetőrök ne Pápára, hanem Csányi táborába, a Drávához vonuljanak.

6. A miniszterelnököt helyettesítő Szemere Bertalan utasítja az önkéntes nemzetőrség kerületi parancsnokait, hogy a rend és fegyelem biztosítása érdekében a hadi törvényeket teljes szigorral alkalmazzák.

Az Eszékre be nem engedett 8. honvédzászlóalj ismét megindult a verbászi táborba.

7. A minisztertanács elrendeli, hogy Komáromból a magyar legénységű Turszky zászlóaljat szállítsák a fővárosba.

Szemere, mint Batthyány helyettese, kiadja az önkéntes nemzetőrség négy őrnagyának szóló részletes utasítást, amely szeptember végére irányozza elő a kerületi táborok harcra való felkészítését.

Szatmár megye engedélyt kap Szemerétől, hogy a fenyegető nemzetiségi mozgalmak miatt önkéntes nemzetőreit ne kelljen Aradra küldenie.

8. A Turszky zászlóalj Komáromból Pestre érkezik.

Tolna megye 1200 főnyi önkéntes nemzetőri zászlóalját Szemere Pest mellé, Soroksár, Haraszti, Taksony helységekbe rendeli.

Ivánka Imre őrnagy a váci táborban parancsmegtagadás miatt főbe lövet egy önkéntest.

9. Szemere a váci táborból Ivánka őrnagyot egy zászlóaljával együtt Pestre rendeli. Ivánka vonaton még aznap este megérkezik és alakulatával az Újépületbe szállásol.

10. Batthyány és Deák, valamint az országgyűlés Bécsbe küldött tagjai visszatérnek a fővárosba.

Komáromból hajón váratlanul idegen legénységű sorezredi alakulatok érkeznek a főváros közelébe.

11. A Batthyány-kormány tagjai — kivéve a déli táborban tartózkodó hadügyminisztert — lemondanak.

A fővárosban levő magyar legénységű alakulatokból megkezdődik az átlépés az önkéntesekhez.

Lemond Szeth János alezredes, a honvédség főparancsnoka.

Benyújtja, majd visszavonja lemondását Baldacci ezredes, az ONöHt elnöke is.

Jelačić seregei átkelnek a Dráván.

12. Lemond Melczer Andor ezredes, hadügyi államtitkár, a táborban levő Mészáros Lázár helyettese.

A nádor felkérésére, Batthyány ismét vállalja a kormány megalakítását.

13. Batthyány az előrenyomuló Jelačić ellen népfelkelést hirdet a Dunántúlon.

Batthyány intézkedik, hogy az önkéntes nemzetőrség pápai, váci és szolnoki tábora haladéktalanul vonuljon a veszprémi táborba. Ide rendeli a Pest alatt állomásozó tolnai önkéntes zászlóaljat is.

A miniszterelnök Pozsonyba rendeli a Komáromból elhozott olasz legénységű Cecciopieri alakulatot és helyükre a komáromi várba Ivánka váci táborából küld önkénteseket.

14. A miniszterelnök — mivel az újoncozási törvényjavaslat nincs megerősítve — elrendeli a honvédek toborzásának országos megkezdését. Egyidejűleg megtiltja a sorkatonaság átlépését a honvédekhez, vagy az önkéntes alakulatokhoz.

A sorkatonaság elhagyja a fővárost.

Megérkezik Pestre a borsodi önkéntesek zászlóalja. Batthyány általános rendelkezése a nemzetőri szolgálat, a tábori és helyi őrszolgálat alóli felmentés kérdéseiben.

15. Batthyány kinevezi az első honvéd táborkari tiszteket.

Görgey jelenti a minisztrelnöknek, hogy seregével nem tud megindulni, mert serege nincs.

16. Batthyány a borsodiak Pestre érkezett zászlóalját is Veszprémbe küldi. Egyidejűleg a 4. honvédzászlóalj 4 századát is a verbászi táborba rendeli.

Perczel Mór miniszterelnöki engedéllyel megkezdi a fővárosban a Zrínyi-szabadcsapat szervezését.

17. Komárom városában tűzvész pusztít.

18. A *Közlönyben* megjelent rendelet szerint az ONöHt csak egy évre ismeri el a nemzetőrség tisztjeinek választását.

20. Batthyány az önkéntes nemzetőrség négy seregcsoportjához hadügyészeket nevez ki a sietve befejezett tanfolyam hallgatóiból.

21. Mészáros Lázár sikertelen kísérlete a megerődített Szenttamás elfoglalására.

22. Végérvényesen visszalép az ONöHt elnökségétől és elutazik ezredéhez Baldacci ezredes.

A gyorsan kiállított Zrínyi-csapat a miniszterelnök rendeletére a fehérvári táborba indul.

23. Batthyány az ONöHt egyik tisztjét, Pándy Soma őrnagyot alezredessé és a honvédsereg főparancsnokává nevezi ki.

Batthyány utasítja Máramaros megyét, hogy önkéntes nemzetőrségét a galíciai fejlemények miatt tartsa otthon.

A Pest által toborzott „csatárzászlóalj" 14. sorszámmal besorol a honvédzászlóaljak közé.

24. Batthyány — nádori megerősítés nélkül — tiszteket nevez ki az újonnan alakuló honvéd zászlóaljakhoz.

Batthyány Görgeyt Szolnokról a fővárosba rendeli és kinevezi Csepel-sziget parancsnokává.

A 14. honvédzászlóalj megindul a Fehérvárnál gyülekező táborba.

Kossuth elindul toborzó útjára az Alföldre.

25. Görgeyt kis seregével hajón Ráckevére szállítják.

26. A miniszterelnök utasítja Ung megyét, hogy önkéntes nemzetőrségét tartsa otthon, s ha már útnak indult volna, forduljon vissza.

Nádosy alezredes, az ONöHt új elnöke, a zavarok eloszlatása érdekében rendeletben szabályozza a honvédek, önkéntes nemzetőrök és más önkéntes alakulatok névhasználatát.

A 3. honvédzászlóalj 3 századát a Fehértemplommal való összeköttetés biztosítására Versecre rendelik.

27. Az ONöHt betegsége miatt felmenti a szolgálattól a 7. zászlóalj parancsnokát.

Batthyány Lamberg királyi biztossal való találkozás céljából Pestről a fehérvári táborba indul.

28. Lamberg tábornokot a pesti hajóhídon felismerik és a felháborodott nép végez vele.

29. Csata Pákozdnál az 1., 7. és 14. honvédzászlóaljak, valamint a váci és pápai tábor önkéntes nemzetőreinek részvételével.

SZEMLE

KLAUS LINDENBERG:

LA FUNCIÓN POLÍTICA DE LAS FUERZAS ARMADAS EN AMÉRICA LATINA[1]

(ILDIS. *Santiago de Chile, 1971., 42 p.*)

KLAUS LINDENBERG:

FUERZAS ARMADAS Y POLÍTICA EN AMÉRICA LATINA BIBLIOGRAFIA SELECTA[2]

(ILDIS. *Santiago de Chile,* 1972., 199 p.)

Az utóbbi évtizedben a hadseregek szerepe az egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartó téma Latin-Amerika országaiban, de szerte a világon is. Az érdeklődés elsősorban az aktuális politikai helyzetből fakad, de pozítiv következményképp történeti vizsgálódásokkal is összekapcsolódik, s ennek nyomán a latin-amerikai gazdaság- és társadalomfejlődés fontos részletei is feltárulnak a kutatás során.

Lindenberg két könyve szorosan kapcsolódik egymáshoz. Válogatott bibliográfiája ad alapot könyve számára, melyben a latin-amerikai hadseregek politikai funkcióját, ennek változásait vázolja fel, historiográfiai jelleggel foglalva össze a szakirodalom eddigi eredményeit, rámutatva, hogyan jöttek létre és hogyan törtek szét sztereotip sémák e problémakörben (pl. a hadsereg, mint a politikai bizonytalanság *oka* — séma, s ennek ellentéte: a hadsereg, mint a bizonytalanság *következménye* stb.).

A függetlenség kivívása után a XIX. század első két harmadában a hadsereg, mint a „nemzet-építés" oligarchia által meghatározott, azzal szervesen összefonodó tényezője, „patrióta" köntösben jelenik meg. A latifundium továbbélése, az ezzel összefüggő regionalizmus, a „gyarmati értékrend továbbélése" — a gazdasági fejletlenség — vonja maga után, hogy a kialakuló államok megszervezése a *caudillo-k,* katonák feladata lett, s a hadsereg e korszakban a *„latifundisták politikai pártjaként"* funkcionált. E „nemzeti" hadseregek legtöbbje helyi, regionális *magánhadsereg,* ahol a caudillo a tisztek, tábornokok kinevezésénél politikai szolgálatokat honorál.

A XIX. század utolsó harmadában (néhol második felében) a *tőkebehatolás—iparosodás—urbanizáció,* be-

1 A fegyveres erők politikai funkciója Latin-Amerikában.
2 A fegyveres erők és a politika Latin-Amerikában. Válogatott bibliográfia.

vándorlás következtében a társadalom differenciálódik és átalakul: megerősödik a „középosztály", megjelenik a tőkés oligarchia, s jelentkeznek ezek ellentétei a földbirtokosokkal, a *régi* oligarchiával. A hadseregben e változások következményeképpen megindul a „profesionalización", a szakképzett tisztek megjelenése, s köztük egyre több a középosztálybeli eredetű: az iparosodottabb országokban elsősorban a „városi középosztály", a fejletlenebb országokban az agrár-körzetekből származó (leggyakrabban elszegényedett földbirtokosok — A. Á.) tisztek.

Ezt a modernizációt *európai* (az országok többségében német, három országban — Brazília, Guatemala, Peru — francia) *katonai missziók* indítják el; a XX. században ez a folyamat tovább tart. Sok szerző a modernizálódással kapcsolatban a hadsereg politikamentességének növekedését jósolja, míg mások szerint e folyamat a politikába való beavatkozás tendenciáját („intervencionismo") — növeli. Az azonban mindenképpen áll Lindenberg szerint, hogy e folyamat, anélkül, hogy érintette volna az oligarchia hadseregen belüli hegemóniáját, létrehozott egy középosztályból származó „katonai elitet". S bár a *rivalizálás* e csoportok közt többféle formában is jelentkezik (pl. haladó mozgalomként a brazíliai *„tenentismo"*, a hadnagyok mozgalma; vagy a különböző fegyvernemek közötti rivalizálás), ezt nem szabad túlbecsülni Lindenberg szerint.

A második világháború után az USA „csaknem kizárólagos" kontrollja jellemző a fegyveres erők fejlődése-fejlesztése terén. A politikai behatolással, hegemóniával párhuzamosan a „katonai segély" (Lindenberg idézőjele) is jelentkezik: fegyverek átadása, katonai kiképzés és *tanácsadás*, az USA *katonai missziói* segítségével: 1960-ban 38 ilyen misszió volt Latin-Amerikában.

Az USA katonapolitikájának *motívumai* persze különbözőek voltak az utóbbi 25 év alatt (a „stabil" diktatúrák támogatása, a reformista „civil" kormányok megdöntése, védekezés a kommunizmus ellen, „ellenfelkelések" szervezése stb.). A második világháború után a fegyverkezés spirálszerűen növekedett anélkül, hogy ennek objektív okai jelentkeztek volna. Ezt azonban az USA-érdek mellett a latin-amerikai militarizmusok egymással szembeni törekvései, illetve a hivatásos elit „technológiai fanatizmusa" is elősegítette. S mivel a külpolitikai konfliktusok megoldása nem katonai eszközökkel történt a világháború után, a hadsereg csak *belpolitikai funkciót* játszhatott, elsősorban ott, ahol a gerillamozgalmak jelentkeztek.

A technológiailag egyre bonyolultabb fegyverzet mind több speciális kiképzést nyert tisztet igényelt. Ennek döntő részét az USA segítségével képezték és képezik ki Amerikában, vagy USA-kiképzők segítségével Latin-Amerikában. Ennek eredményeképp nagyban emelkedett a latin-amerikai katonai elit technikai képzettségének színvonala, s kibontakozott a fegyveres erők belpolitikai tevékenységének új oldala, a *„civic action"* stratégiája: infrastrukturális tervek realizálása (út-, vasútépítés, kórházak, repülőterek létesítése, egészségügyi szolgálat megszervezése, alfabetizáció stb.). Ezt a *globális felforgatás-ellenes stratégia* („estrategia antisubversiva global") egy *taktikai fázisaként* minősíti Lindenberg, mint pszichikai fegyvert, amely a kormánnyal és hadsereggel szembeni szimpátiát növeli. E tevékenység egy általános (nem katonai) *fejlesztési politika* keretén belül jelentkezik, s létrehozta a katonai eliten belül a „katonai értelmiséget". Már a század elejétől vannak katonai „escuelas politecnicas',' amelyek színvonala általában magasabb, mint a „civil" főiskoláké. (Ha egyáltalán vannak polgári műszaki főiskolák!) Az utóbbi évtizedekben számos, főleg mérnöki képesítést adó katonai akadémia jött létre Latin-Amerikában. A leghíresebbek a brazil *Sorbona*, és a Límában 1956-ban alapított *Centro de Altos Estudios Militares* (CAEM). Lindenberg ez utóbbi tevékenységét ismerteti részletesen, joggal, hiszen 1968-ban a CAEM tisztjei vették át a hatalmat Peruban, s legtisztábban itt vizsgálható a „katonai értelmiség" tevékenysége.

A CAEM-ban a katonai tárgyak mellett fokozatosan megjelent és a tananyag döntő részévé vált a közgazdaságtan, a szociológia, a gazdaságfejlesztés elmélete. Fontosnak tartja Lindenberg megjegyezni, hogy a tanári testületben mind több haladó, sőt marxista gondolkodású civil tanár

jelent meg. Az oktatási anyag nagy szerepet játszott a CAEM-ben tanult tisztek politikai, társadalmi nézeteinek kialakulásában, akik azon túl, hogy magas szintű katonai ismereteket is szereztek, „ellen-elitté" („contraelit") váltak (a latifundista oligarchiával szemben): tudományos, szervező, műszaki, adminisztratív ismeretekkel rendelkező főtisztek lettek. A katonai intelligencia létrejötte a katonai eliten belül egy homogén — általában ezredesi rangban levő — csoport kialakulását jelentette; e csoport a „civic action" révén megismerkedett a társadalmi viszonyokkal, problémákkal, ellentmondásokkal, s eljutott a társadalmi változások szükségességének gondolatáig. A CAEM folyóiratában publikált fejlesztéssel kapcsolatos tervek, tanulmányok szerzői, mondja Lindenberg, logikusan jutottak addig, hogy terveiket realizálni is akarták. Megjegyzi, más országokban e katonai értelmiség kialakulása — bár tendenciája hasonló — lassúbb folyamat.

Lindenberget foglalkoztatja, milyen motívumok és típusok szerint alakul a katonai elit beavatkozása a politikába.

Legtöbb nézet a latin-amerikai gazdasági viszonyokban a *mobilitás hiányát* tartja legfontosabb oknak: a földbirtokviszonyok megcsontosodottak, az iparfejlődés a külföldi nagytőke függvénye. *Így csak a saját kormány lehet a változtatás tárgya:* a kormány ellenőrzése a gazdasághoz és hatalomhoz vezető leggyorsabb utat jelenti. Lényegében e gondolatkörben mozog az az interpretáció is, amely az államcsínyt a középosztály politikai igényeiből vezeti le, mely csak a hadsereg segítségével képes megerősödni, reformokat realizálni. Lindenberg szerint e tézist az is alátámasztja, hogy a „civil" reformizmus erőfeszítései Latin-Amerikában kudarcot vallottak. Mégis, reálisabbnak tartja azt a felfogást, amely a hadseregben nemcsak a „középosztály", de az oligarchia képviseletét egyaránt látja. E csoportba sorolja Lindenberg a marxista *Manfréd Kossok*ot is (NDK), aki szerint a 60-as évek államcsínyeinek legtöbbje a nagybirtokosok és az adaptálódni akaró középosztály szövetségének jegyében jött létre.

Lindenberg úgy látja: a „civic action" nem depolitizálódás, hanem a politikai életre, tevékenységre irányítja a hadsereg figyelmét. Ez a tevékenység és figyelem azonban már éppen ellentétes a XIX. századi „caudillismo"-val; az új katonai rendszerekben a tisztek, mint a „társadalom mérnökei" jelennek meg.

A kispolgári jellegű nemzeti, forradalmi, „populista" pártok kudarcai következtében várható egy *„katonai népiesség"* (populismo militar) kialakulása Latin-Amerikában, jósolja Lindenberg. Ez azonban nem a sokszor emlegetett „nasszerizmus" lesz. A fegyveres erők nem politikai párt szervezését szorgalmazzák, hanem összefognak a hasonló elképzelésű polgári csoportokkal, s létrejön egy *katonai-polgári szintézis.*

Lindenberg *több, mint 1000 címet tartalmazó* válogatott bibliográfiája szolgált alapjául e historiográfiai áttekintésnek. Ez a bibliográfia az utóbbi kb. 15 év anyagából válogat. A fejezetek a militarizmus, a hadsereg általános kérdései (II.), a hadsereg szerepe a harmadik világban (III.), s Latin-Amerikában általában (IV.) szempontok szerint rendeződnek, az V. fejezet az USA és Latin-Amerika viszonyát tárgyaló műveket gyűjti össze, a VI. pedig az egyes országok szerint rendezi anyagát.

Lindenberg könyvei alapján körvonalazható a kutatások néhány központi problémája. Legfontosabb, legtöbbet vizsgált probléma a *középrétegek szerepe* a latin-amerikai társadalomban, a hadseregben, s ezzel összefüggően a hadseregen belül kialakult „technokrata" csoport szerepe. Az általánosító jellegű tanulmányok azonban, úgy tűnik (az utóbbi öt évben), hajlamosak a *perui példát* abszolutizálni. A kutatások iránya mindenképp fontos: a hadsereg belső struktúrájának vizsgálatát tartják fontos szempontnak, s ezt összekapcsolják a társadalmi és osztályviszonyok elemzésével. Hiányoznak azonban olyan fontos szempontok, mint pl. az *altiszti* kar vizsgálata, kapcsolatai a kispolgári rétegekkel (a 30-as években az altiszti mozgalmak sok országban jelentkeztek, s Kubában Batista pl. ilyen lázadással került hatalomra), s ez is az *aktualizálásra* (középrétegek-katonai elit) figyelmeztet. Maga az aktualizálás a legjellemzőbb vonása az e

problémákkal foglalkozó tanulmányoknak, s mindig összekapcsolódik egy *jövő* felé irányuló kitekintéssel. Ez jelzi a katonai problémákkal foglalkozó tanulmányok (legjellemzőbben az észak-amerikai tanulmányokban jelentkezik ez; egyébként a tanulmányok döntő része észak-amerikai szerző műve!) „mögöttesét" is: a forrongó kontinens jövője izgatja a burzsoá „politológiát", történettudományt. Jelzi azonban a marxista történettudomány adósságát is e téren. S e kutatásokhoz — induláshoz például — Lindenberg bibliográfiája hasznos, jó kiindulópontként szolgálhat.

Anderle Ádám

LJUDMILA ZSIVKOVA:

ANGLO—TURSZKITE OTNOSENIJA 1933—1939*

(Nauka i Izkusztvo, Szofija, 1971., 218 p.)

A szerző a téma megírásához széles körű kutatásokat végzett. Ennek során gazdag és nagy részben eddig még nem publikált dokumentumokat dolgozott fel. Angliai kutatómunkáját különösen értékesnek ítélhetjük, hiszen számos olyan iratra, jegyzőkönyvre, jelentésre, feljegyzésre stb. bukkant, amelyek az 1933—1939-es évek diplomáciai eseményeinek kulisszái mögé engednek bepillantást. Az ott feltárt anyagok mellett Zsivkova feldolgozta a bolgár állami levéltár, valamint a német és a szovjet levéltárak, illetve publikációk diplomáciatörténeti iratait, amelyek szintén a tárgyalt időszak angol—török kapcsolataira utalnak, azokkal foglalkoznak.

A fasiszta diktatúra létrejötte Németországban és nagyhatalmi törekvései újra felszínre hozták, illetve felkeltették a vezető kapitalista országok érdeklődését a Duna-medence és a Balkán-félsziget iránt. A szerző leszögezi, hogy a különböző érdekek ütközésében és találkozásában Törökország a fókusz funkcióját töltötte be. A legélénkebb érdeklődés a nyugati hatalmak közül természetesen Nagy-Britannia részéről nyilvánult meg. Közelkeleti gyarmataihoz az út a Földközi-tengeren és a Balkánon át vezetett. Anglia viszonyát Törökországhoz tehát az angol imperializmus érdekei szabták meg. Ugyanakkor e viszony nagymértékben függött az általános politikai helyzet alakulásától Európában, a Balkánon és a Földközi-tenger térségében. Az angol burzsoázia, mivel az 1930-as évek elején nem érezte érdekei veszélyeztetettségét Európa déli részén, nem kívánt Törökország irányában semmiféle kötelezettséget vállalni.

Más volt a török álláspont. Törökország 1932-ben a Népszövetség tagja lett. Az uralkodó osztályok legreakciósabb körei mind nagyobb mértékben befolyásolták a bel- és külpolitikát. Új külpolitikai orientációt igyekeztek megvalósítani, melynek alapvető vonása a Szovjetuniótól való eltávolodás volt. Ismeretes, hogy a Szovjetunió volt az első olyan állam, amely ténylegesen erkölcsi és diplomáciai támogatást nyújtott a fiatal török köztársaságnak. A népszövetségi tagság megszilárdította Törökország nemzetközi helyzetét és ezt kívánták a reakciós török vezetők kihasználni a nyugati imperialista hatalmak felé való közeledéshez. Különösen erősödött ez a törekvés 1934-ben. A török külpolitika lépései határozottan bizonyították, hogy Törökország aktívan részt kíván venni az európai ügyek intézésében. Például az 1934. február 9-én aláírt Balkán-egyezmény iránt igen nagy érdeklődést tanúsított és a szerző megállapítása szerint a török vezető réteg bizonyos körei Románián és Jugoszlávián keresztül be kívántak kapcsolódni a kisantant működésébe. Közben mind nyíltabban kifejezték

* Angol—török kapcsolatok 1933—1939.

kívánságukat az Angliával való kapcsolatok kiépítésére.

Bizonyos idő után az angol diplomácia nem zárkózhatott el a török szándék tudomásul vétele elől. Az angol külügyminisztériumban tehát napirendre tűzték a kérdést. Mivel még mindig nem állt az angol imperializmus érdekében egy szorosabb együttműködés a törökökkel, ügyesen megkerülték a problémát: nem vetették el a török javaslatot, de nem is fogadták el. Formálisan az angol politikusok egyet értettek az angol—török kapcsolatok megjavításával, de a török diplomáciai és politikai kezdeményezést — a maguk érdekeinek megfelelően — csupán az angol—török kereskedelmi tárgyalások megkezdésére használták fel.

Figyelemre méltó mozzanat, hogy bár az angol diplomáciai körök a török—szovjet viszonyról negatívan nyilatkoztak, sőt azt angolellenesnek értékelték, a török kormánykörök ekkor még nem tettek lépéseket a török—szovjet kapcsolatok korlátozására.

Az olasz fasizmus előretörése a Földközi-tenger térségében, az Abesszínia elleni agresszió bizonyos fordulatot hozott Anglia magatartásában. Az angol imperializmust egyszeriben foglalkoztatni kezdte a földközi-tengeri térség és a Balkán államainak állásfoglalása, hogy egy esetleges angol—olasz földközi-tengeri konfliktusban biztosítsa ezek támogatását, vagy legalábbis semlegességét.

1935. december elején az angol kormány utasítására Sir Percy Lorraine, Anglia ankarai követe felkereste Kemal Atatürk elnököt és kérte a török kikötők, hajóépítő- és hajójavító üzemek használatának engedélyezését, továbbá egy angol flotta elleni agresszió esetén a török katonai segítséget. Atatürk megígérte a támogatást és javasolta a két ország vezérkari főnökeinek mielőbbi konzultálását.

1935-ben tehát Törökország önkéntes kötelezettséget vállalt Anglia megsegítésére egy olasz támadás esetén, anélkül, hogy viszonzásul bárminő biztosítékot kapott volna angol részről. Ennek ellenére, a török burzsoázia nyíltan politikai irányt változtatott és fokozatosan elzárkózott a Szovjetunióval való együttműködés további fejlesztésének gondolatától — és természetesen gyakorlatától is.

A német és az olasz külpolitikai törekvések 1936-ban olyan helyzetet teremtettek Európában, hogy a török kormány ismét felvetette a tengerszorosokról szóló Lausanne-i egyezmény revízióját. Az 1923. július 24-én elfogadott egyezmény előírta a tengerszorosok demilitarizálásának kötelezettségét, amely ellenkezett Törökország szuverénitásával és védelmi érdekeivel is. A szovjet kormány a különböző nemzetközi konferenciákon síkra szállt a török érdekek mellett. 1936 áprilisában a török kormány ismételten az említett egyezmény revíziójának szükségességére hívta fel a Lausanne-i megállapodást aláíró hatalmak figyelmét. Alig egy hét elteltével a Szovjetunió egyetértően válaszolt a török kérésre. Ezután érkeztek a többi beleegyezések is. Így került sor 1936. június 22-én a Montreux-i konferencia megnyitására. Anglia képviselője hajlandónak mutatkozott a tengerszorosok remilitarizálására vonatkozó török követeléseket kielégíteni a Dardanellák kérdésében, de követelte a Fekete-tenger nyílt nemzetközi tengernek nyilvánítását. Ilyen javaslatra még nem volt példa a nemzetközi diplomáciában és nyíltan sértette a fekete-tengeri államok szuverén érdekeit, elsősorban a Szovjetunióét, hiszen bármely ország hadihajói akadály nélkül behatolhattak volna a Feketetengerre. Anglia nyomására a török kormány delegációja (vezetője dr. Aras külügyminiszter volt) visszavonta eredeti tervezetét és a brit elgondolást fogadta el. A szovjet diplomácia határozott fellépésének köszönhető, hogy végül is kompromisszum született és éppen török segédlettel, nem az angol imperialista érdekek arattak teljes diadalt.

Bár a konferencián kormánya utasítására a török küldöttség visszavonta a lényegében szovjetellenes angol terv támogatását, maga a tény rámutatott a török—szovjet viszony elhidegülésére. A szovjet kormány azonban továbbra is a barátság szellemében támogatta Törökország érdekeit. Amikor a török kormány, nem sokkal a Montreux-i konferencia után, igen észszerű javaslatot tett egy török—szovjet megállapodás létrehozására, mely megtiltaná a Szovjetunió ellen készülő agresszív erők hadihajóinak átkelését a Dardanellákon, a szovjet kormány

természetesen örömmel fogadta ezt a kezdeményezést. Válaszában késznek mutatkozott arra is, hogy ha Törökországot esetleg a Földközi-tenger felől támdás fenyegetné, a szovjet fekete-tengeri hadiflottát és légierőt is a törökök rendelkezésére bocsátaná. Egy ilyen megállapodás létrejötte minden kétséget kizáróan nagy jelentőséggel bírt volna a Szovjetunió és Törökország védelme szempontjából. Csakhogy Angliát egy ilyen szerződés megkötésének még a gondolata is nyugtalansággal töltötte el, mert közvetlenül a brit imperializmus földközi-tengeri érdekeit látta veszélyeztetve. Minden befolyását latba vetve ismét elérte, hogy a török kormány, saját érdekei ellenére, elálljon a szovjet kormánynak tett javaslatától.

Ettől kezdődően a brit diplomácia határozottan közeledett Törökországhoz. A „közös érdekeket" emlegetve azonban mindvégig az angol imperializmus érdekeit tartotta szem előtt. Semmi lényeges elkötelezettséget nem vállalt magára és csakis az angol célkitűzéseknek megfelelő formákat fogadta el az angol—török kapcsolatok vonatkozásában.

1937. február végén a török kormány konkrét katonai szövetséget ajánlott fel Angliának egy elkövetkezhető háborúban. Az angolok a javaslatot illetően mély hallgatásba burkolóztak.

1938 júliusában a francia kormány hasonló javaslatot tett Törökországnak. A török válaszjavaslat egy háromoldalú — török—francia—angol — szövetség megkötésére vonatkozott. Anglia azonban újfent elutasította az ötletet, sőt nyíltan kijelentette, hogy nem vállal semmiféle elkötelezettséget Törökországgal kapcsolatban.

1939 októberében azonban a helyzet alapvetően megváltozott. Kitört a második világháború és az angol diplomácia teljes kudarcára is fény derült. Most már mindenáron biztosítani akarta a szövetséget Törökországgal.

A török kormány viszont a kialakult helyzetben nem kívánta a szorosabb kapcsolatot a nyugati hatalmakkal, mivel saját biztonságára vonatkozóan megnyugtató és tényleges garanciát még ekkor sem kapott tőlük. Az éveken át tartó nyugati orientáció következtében teljesen elhidegült a török—szovjet viszony, sőt a hatalmon levő török burzsoázia jobbszárnya elhatárolta magát attól az antiimperialista állásponttól is, amit Kemal Atatürk képviselt. Így Törökország a második világháború éveiben lényegében „semleges" állam maradt. Az is igaz, hogy nem váltotta be az angol imperialisták reményeit sem, nem volt az a biztos láncszem Anglia balkáni kombinációiban, ahogyan azt a brit diplomácia, sőt Churchill is szerette volna.

Mivel Ljudmila Zsivkova könyve bolgár nyelven jelent meg, az érdeklődőknek, az általános könyvismertetéstől eltérően. Az angol—török kapcsolatok 1933—1939. című munka különböző fejezeteiben kifejtett mondanivalójáról kívántam tájékoztatást adni. Az eredeti iratanyagok alapján kialakított szerzői véleménnyel egyetértve a tárgyalt időszakban az angol—török viszony alakulása valóban teljes mértékben az angol imperializmus érdekeinek és céljainak volt alárendelve. Végső soron a brit diplomáciai manőverezések kudarcot vallottak. A hitleri Németország csak addig vette figyelembe az angol és a francia érdekeket, amíg azok nem ütköztek a német imperializmus szándékaival. Mihelyt ez bekövetkezett, nyilvánvalóvá lett a nyugati hatalmak megbékélési politikájának teljes kudarca is. Az egész „garanciális politika" tulajdonképpen a fasizmus elleni európai biztonság hathatós kiépítését akadályozta meg.

Godó Ágnes

A HONVÉDELMI NEVELÉS ALAPJAI

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1973., 234 p.)

Ez a sokak által olvasott könyv a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában immár második kiadásban látott napvilágot. Népszerűségének egyik oka, hogy a mű szerzői első ízben adnak hű képet a hazánkban folyó honvédelmi nevelés céljáról, társadalmi szükségességéről, elvi-elméleti alapjairól, gyakorlati megvalósításának módszeréről és más, e témát érintő fontos kérdésekről.

Noha a honvédelmi nevelést illetően hosszabb-rövidebb tanulmány és cikk jelent már meg, mégis hézagpótlónak tekinthetjük e munkát, mivel a szerzők az elmúlt évek során felhalmozódott hazai és nemzetközi tapasztalatokat is figyelembe véve a honvédelmi nevelés átfogó igényű kimunkálására vállalkoztak. Minthogy a szóban forgó téma tapasztalatait a könyv írói nem egyszerűen csak összegezték, hanem több vonatkozásban új ismereteket is adtak, ezért a könyvet túlzás nélkül nevezhetjük úttörő jellegűnek is.

Bizonyos szintű honvédelmi nevelés már jó néhány éve folyik hazánkban, de a honvédelmi nevelés összefüggő kialakítása, tervszerű megindítása, az elvek és célok meghatározása, e munkát végző szervezetek kiépítése és feladataik körvonalazása csak a hatvanas évek közepén — pontosabban a Politikai Bizottság 1964. április 28-i határozata alapján bontakozott ki igazán. Hogy miként történt mindez, azt pontosan, az eseményeket sokoldalúan elemezve mutatja be a szerzői kollektíva, mely szinte a kezdeti lépésektől részese volt — és ma is az — e nagy jelentőségű munkának. Igaz, hogy a könyv szerzők neveihez kötődik, valójában mégis azoknak a politikai, társadalmi és katonai szerveknek az erőfeszítéseként született meg, amelyek elsősorban felelősei az egész társadalom honvédelemre való felkészítéséért.

A szerzők — pártunk katonapolitikájának megfelelően — az alábbi kérdésekre adnak választ: Miért van szükség az egész társadalmat átfogó honvédelmi nevelő-felkészítő munkára? Mi a tartalma, lényege a honvédelmi nevelő-felkészítő tevékenységnek? Mi a különbség a szocialista haza védelmét szolgáló készenlét és a kizsákmányoló osztálytársadalmak államának védelmét szolgáló „honvédelem" között?

Ezek a kérdések nagyon sok embert érdekelnek, különösen az utóbbi probléma, egyrészt azért, mert látszatra — a burzsoá propaganda „jóvoltából" — a tömegek szemében nincs különbség a kettő között. Másrészt azért, mert mi a szocialista haza védelmére való felkészítést (természetesen differenciáltan) már egészen fiatal kortól, az úttörő kortól fokozatosan végezzük, egészen a katonai kötelezettség felső határáig.

A mű jellegéből, témájának fontosságából eredően szinte ellenállhatatlan a kísértés, hogy a recenzor szabadon ne engedje tollát, és ne részletezze azokat a fontos tudnivalókat, amelyeket a könyv oly gondosan részletez. A szűkre szabott keretek miatt azonban csak utalhatunk az egyes fejezetek tartalmára. Az első fejezet szerzői például a fent említett miért kérdésekre adják meg a választ! Ezzel mintegy megalapozzák a tanulmány további fejezeteinek gyakorlati bemutatását, elemzését.

A második fejezet szerzője átfogó képet ad a különböző szintű iskolai oktatás rendszerében folyó tervszerű honvédelmi nevelés gyakorlati tapasztalatairól, miként jéről és feladatairól.

A következő tanulmány írója alapos és mindenre kiterjedő részletességgel taglalja az ifjúsági mozgalom keretében — az úttörő szervezetben, a KISZben és az „Ifjú Gárdá"-ban — folyó szakszerű és módszerében változatos honvédelmi nevelőmunkát.

A negyedik dolgozat a Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) nevelőmunkáját ismerteti. Ebből az írásból kitűnik, hogy a szövetség az egész országot behálózó klubok rendszere és anyagi-technikai lehetőségei révén, milyen sokrétű elméleti és szakmai nevelőmunkát végez. Kiváltképpen érdekesek azok a részek, amelyek a katonai elő- és utóképzés kérdéseivel foglalkoznak.

Az ötödik írás a tömegkommunikációs eszközök honvédelmi nevelőmunkájának eddigi tapasztalatait elemzi. Rávilágít azokra a még ki nem használt lehetőségekre és tartalékokra,

amelyek gazdagabbá és eredményesebbé tehetnék ez irányú munkájukat.

Végül a hatodik fejezet szerzője megkísérli, hogy némi képet adjon a különböző művészetek honvédelmi nevelő hatásáról. A műnek, de talán honvédelmi nevelésünk egész rendszerének ez a leggyengébb pontja. Ezt látszik igazolni, hogy a tanulmány szerzője meglehetősen kevés tapasztalatról, illetve eredményről tudott írásában beszámolni.

Úgy gondoljuk, az olvasó e vázlatos ismertetőből is érzékelheti a honvédelmi nevelés sokrétűségét és roppant fontosságát. A könyvből pedig megismerheti a haza védelmére és a béke biztosítására való felkészülés elvi és gyakorlati összefüggéseit — ebből fakadó állampolgári kötelességeit.

Végül megemlítjük, hogy e rendkívül hasznos könyvet a Honvédelmi Minisztérium honvédelmi nevelési osztályának munkatársa, a KISZ KB honvédelmi nevelési ügyekkel foglalkozó előadója, az Országos Pedagógiai Intézet honvédelmi nevelési ügyek tudományos munkatársa, a Magyar Honvédelmi Szövetség és a Művelődésügyi Minisztérium szakembere írta.

Az első kiadás tapasztalatai bizonyítják, hogy e könyv hasznos segítséget nyújt mindazoknak a hivatásos és társadalmi aktivistáknak, akik honvédelmi neveléssel foglalkoznak.

Sztana Béla

FÁBRY JÓZSEF:

A SZABADSÁGÉRT HARCOLTUNK

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1973., 228 p.)

A könyv szerzőjéről, a félelmet nem ismerő, a hitleri fasizmust és kiszolgálóit határtalanul gyűlölő partizánparancsnokról még az 50-es évek elején egy, a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött és több szovjet partizánegységparancsnok kézjegyével hitelesített „Összefoglaló jelentés"-ben olvastam. A sziklaszilárdan elvhű kommunistát később a Hadtörténelmi Intézetben személyesen is megismertem: 1971 végén bekövetkezett haláláig ugyanis néhány éven át ő is itt dolgozott. Itt vetette papírra gazdag munkásmozgalmi tapasztalatait, az elnyomókkal vívott politikai és fegyveres harcokban bővelkedő életútjáról szóló visszaemlékezéseit, amelyeknek megjelenését már nem érhette meg.

A szerző önéletrajzi munkájában hazánk történetének egyik legsúlyosabb időszakáról (1938 őszétől 1944 őszéig) ír és népünk emberibb életéért vívott ama harcokat eleveníti fel, amelyekben maga is tevőlegesen részt vett — önmagáról azonban mindenkor tiszteletre méltó szerénységgel beszél.

1938 novemberében, amikor a bécsi döntés alapján Szlovákia egyes területeit Magyarországhoz csatolták, az építőmunkás Fábry József Kassán élt — már jelentős munkásmozgalmi múlttal háta mögött: alig volt ugyanis 15 éves, amikor bekapcsolódott az ifjúsági mozgalomba. Ettől kezdve minden tevékenységét a nép jobb életéért vívott harc határozta meg. Politikai fejlődésének tükröződése, hogy 1927-ben már tagja a Csehszlovák Kommunista Pártnak, és röviddel ezután elvtársai bizalmából a párt területi szervezetének titkára lett. Elveiért sokszor megjárta a csehszlovák burzsoázia börtöneit is, de önként, meggyőződésből választott útjáról semmilyen terror nem tudta letéríteni.

A haladó gondolkozású csehszlovákiai magyarok számára nem jelentett semmi örvendeteset a bécsi döntés. „Tudtuk — írja visszaemlékezéseiben a szerző —, mostantól nehezebb idők jönnek ránk is." Könyvének RABSÁG című részében azokat a „nehezebb idők"-et idézi fel. Ennek során beszámol arról, hogy a haladó erők üldözése ellenére miként sikerült kapcsolatot teremteniük a fővárosi szakszervezeti központokkal, a Szociáldemokrata Párttal, amelynek helyi szervezeteit is létrehozták. Itt emlékszik még Schönherz Zoltánról és Salamon Dávidról (Szekeres Sándor), akik a párt

utasítására Kassáról Budapestre költöztek és onnan indították meg az illegális szervezetek kiépítését. A kommunisták aktivizálódására a rendőrség is felfigyelt és nagy hajsza után 52 elvtársat tartóztattak le és ítéltek el. Meghurcolták Fábry Józsefet is, de elítélésére nem találtak semmi indokot. 1940 karácsonyát és szilvesztert azonban már ő is a börtönben töltötte: a rendőrség félrevezetéséért ugyanis 40 napra ítélték el. E negyven nap történetének leírása rendkívül érdekes. Az olvasó képet kap arról, hogyan éltek celláikban az elítélt haladó gondolkodású emberek, miként segítette őket a Vörös Segély, hogyan, milyen módszerekkel tapostak sárba az elítéltek emberi mivoltát. De képet kapunk arról is, hogy a kommunisták milyen töretlen szorgalommal képezték magukat fogságuk alatt.

A szerző 1941. június 26-án, a hitleri fasizmus hitszegő támadásának 5. napján Kassán tartózkodott. Éppen hazafelé tartott egy elvtársi találkozóról, amikor repülőgépek jelentek meg a város légterében és szórni kezdték pusztító bombáikat. Mint tudjuk, a horthysta kormány ezt a bombázást használta fel arra, hogy az országot belerántsa a Szovjetunió elleni háborúba. Óriási propagandát fejtettek ki, hogy a város lakosságával elhitessék: a bombázást a Szovjetunió gépei hajtották végre. A szerző a szemtanú hitelességével számol be a provokatív bombázásról, vázolva azt a hatalmas, de nem veszélytelen felvilágosító munkát, amelynek során bebizonyították Kassa népének, hogy a 27 bomba ledobásáért kiket terhel a felelősség.

A háború fokozódásával növekedett a haladó erők üldözése is. A Belügyminisztérium 1941. június 30-án kelt 11 500/1941. Res. számú *„Szigorúan bizalmas"* rendelete alapján mindazokat, akik „... az ország belső rendje és biztonsága szempontjából még most is aggályosnak minősülnek", a rendőrség internálta. Közöttük volt a könyv szerzője is, aki munkájának további részében rendkívül szemléletesen írja le az itt eltöltött hosszú és gyötrelmes hónapok eseményeit, a tábor lakóinak politikai vitáit, terveiket és vágyaikat.

1942 áprilisában sorozó bizottság jelent meg az internáló táborban, és néhány héttel később Fábry József és besorozott társai mint „teljes jogú" honvédek zárt vagonban gördültek a szovjet—német arcvonalra: a szerző ekkor 34 éves volt. Könyvében hitelesen számol be a lövészárokba kényszerített magyar katonák hangulatáról, akik közül sokan már ekkor meggyőződtek róla, hogy az ország urai idegen érdekekért küldték őket a szovjet nép elleni háborúba.

Fábry József még a frontra indulás előtt elhatározta, hogy az első adandó alkalmat kihasználja és átmegy a Vörös Hadsereghez. Ennek viszontagságos végrehajtását könyvének *„Odaát"* című fejezetében mondja el, színesen, olvasmányosan.

Rendkívül érdekesen és fordulatosan mutatja be annak a hadifogolytábornak az életét, ahol leghosszabb időt töltött. Ennek során szól a fogságba került tisztek és katonák magatartásáról, s a felvilágosító munkájuk eredményeként gondolatvilágukban bekövetkezett pozitív változásáról. Igen figyelemre méltóak azok a viták, amelyeket a táborban folytattak Magyarország jövőjét illetően. Ebben a fejezetben méltatja az *„Igaz Szó"* agitációs és politikai mozgósító szerepét.

Fábry József és kommunista, antifasiszta társai már a kezdet kezdetén kinyilvánították, hogy a szovjet elvtársak oldalán fegyverrel kívánnak harcolni a hitleri fasiszták és kiszolgálóik ellen. A szerző munkájának további részében arról olvashatunk, miként készítették fel népünk fiainak legjobbjait az elkövetkezendő partizánharcra, illetve más feladatok végrehajtására, s végül a SZABADSÁG című részben Fábry József az események hű krónikásaként örökíti meg a szovjet partizánok soraiba jelentkezett magyarok, köztük a szerző bátor helytállását a fasizmus ellen vívott harcban.

Molnár Pál

KÜLFÖLDI HADTÖRTÉNELMI FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

VOENNO ISZTORICSESZKIJ ZSURNAL (Szovjetunió) 1973. 4—6. sz. — A folyóirat második negyedévi számaiból elsőként *V.* BOKAREV: „A párt XII. kongresszusa és a Szovjetunió védelmi · képességének megerősítése" (4. sz. 3—10. o.) c. tanulmányát emeljük ki. Az 1923 áprilisában ülésezett XII. kongresszus napirendjén a Vörös Hadsereggel foglalkozó külön kérdés nem szerepelt, de a kongresszus egész tevékenységét áthatotta a védelmi képesség fokozásának gondolata. Az ehhez szükséges feltételeket a szocialista építés alapjainak a NEP segítségével történt megteremtése és a Szovjetunió megalakulása biztosította. Mivel 1922-re a Vörös Hadsereg létszámát 600 ezer főre csökkentették, szükségessé vált a lakosság katonai oktatásának bevezetése a területi miliciarendszer alapján. Már 1922 nyarán megjelentek az első újjáépített hadihajók a Fekete-, Kaszpi-, Balti- és Fehér-tengeren. 1922—23 folyamán a szovjet területek védelmére megszervezték az északi-, ladogai-, fekete-tengeri, kaszpi-tengeri, amu-darjai határőr flottillákat, a csud-tavi hajócsoportot és a csendes-óceáni tengeri határőrséget.

A Forradalmi Katonatanács Politikai Osztálya a XII. kongresszus határozatainak szellemében összehívta a kongresszus katonaküldötteinek értekezletét, ahol Antonov-Ovszejenko és Szklanszkij előterjesztése alapján megtárgyalták a Vörös Hadsereg újjászervezésével kapcsolatos teendőket.

A Szovjetunió létrehozásával összefüggésben sürgősen meg kellett oldani a nemzeti kérdést a hadseregben. Az országban rövid idő alatt létrehozták a nemzetiségi katonaiskolák hálózatát a nemzetiségi altisztikar kiképzésére. A középkáderek felkészítését a grúz, örmény, azerbajdzsán katonaiskolák végezték. 1924 őszére a Vörös Hadseregben 9 nemzetiségi hadosztály és 7 önálló alakulat volt. 1925-re a nemzetiségi alakulatok alkották az egész Vörös Hadsereg 10%-át.

A X., XI. és XII. kongresszus tehát sokat tett a védelmi képesség megerősítéséért, de a Vörös Hadsereg még nem mindenben felelt meg a Szovjetunió védelme által állított követelményeknek. A gazdasági helyzet megerősödésével sokkal nagyobb tervek kerültek előtérbe, amelyek az 1924—25-ös katonai reform néven kerültek be a történelembe.

A. SIMANSZKIJ: „A hadműveleti—hadászati együttműködés megszervezése az 1944-es belorussziai hadműveletben" (6. sz. 13—22. o.) c. tanulmánya a Nagy Honvédő Háború egyik igen jelentős hadműveletének történetével foglalkozik. A hadművelet, egyike azoknak, ahol össze kellett hangolni több front, a haditengerészet, a légvédelem és a partizánalakulatok tevékenységét, 71 napig tartott és 1000 km hosszú arcvonalra terjedt ki (a Nyugati-Dvinától a Pripjatyig) 600 km mélységben (a Dnyepertől a Visztuláig és Narevig). A pontos és megbízható hadműveleti—hadászati együttműködés lényege abban rejlett, hogy a négy front (1. Balti, 3., 2. és 1. Belorusz Front), a légierő, a légvédelem, a partizánok, a Dnyeperi Flottilla támadó tevékenységének célját, helyét és idejét úgy határozzák meg, hogy az biztosítsa a hadművelet folyamatos, hadászati szünetek nélküli, céltudatos és szervezett lefolytatását.

Az együttműködés megszervezésében a Legfelsőbb Főparancsnokság és a Vezérkar játszotta a főszerepet. A frontparancsnokok már a Főhadiszálláson 1944. május 22—23-án tartott tanácskozáson tájékoztatást kaptak a nyári—őszi hadjárat legfontosabb feladatairól, és ezután kezdődött meg — az általános képbe belehelyezve — a hadműveleti terv és az együttműködés részleteinek kimunkálása. A fő cél az volt, hogy szétzúzzák a német fasiszta erők nagy csoportosítását, amely elzárta a nyugati hadászati irányt, a legrövidebb utat Németország határaihoz, és teljes egészében felszabadítsák Belorussziát. Ezt az irányt a támadás kezdetekor német részről nagy erők védték: a „Közép" hadseregcsoport, valamint az „Észak" és „Észak-Ukrajna" hadseregcsoportoknak a szárnyakon csatlakozó részei, összesen 63 hadosztály és 3 dandár, vagyis több mint 1 millió ember, kb. 10 ezer löveg és aknavető, 900 páncélos és rohamlöveg. Ezeket a 6. légiflotta támogatta, amely mintegy 1350 repülőgéppel rendelkezett.

A továbbiakban a szerző részletesen ismerteti, milyen alapokon határozták meg a frontok támadásának fő irányát, célját, idejét, hogyan alakították ki a frontparancsnokok a közvetlen együttműködést, és sok példával illusztrálja az együttműködés szervezését a június 23—24-én megindult támadás után. A Főhadiszállás részéről a 2. és 1. Belorusz Frontnál Zsukov, a 3. Belorusz és 1. Balti Frontnál Vaszilevszkij marsall irányította a tevékenységek koordinálását. Az összehangolt akciót bemutató sok példa közül csupán egyet ragadunk ki. A támadás megindítása előtt, június 20-a és 23-a között a partizánok tömeges méretű út-, híd- és vasútrobbantást hajtottak végre, 3 nap alatt kb. 150 hadianyaggal és katonákkal megrakott vasúti szerelvényt siklattak ki, amivel jelentős mértékben megbénították a szállításokat és nehezítették a tartalékokkal való manőverezést.

V. SZEKISZTOV: „A második világháború másodrendű hadszíntere" (5. sz. 36—42. o.) c. tanulmánya az afrikai hadszíntér régen és sokat vitatott kérdését tárgyalja. A szerző azokkal a polgári történetírásban állandóan fellelhető nézetekkel száll szembe, amelyek az utóbbi 5 év alatt megjelent, több mint 20 műben ismét előtérbe kerültek, és amelyek mérhetetlenül felnagyítják az afrikai hadszíntér jelentőségét, sőt esetenként a második világháború fő hadszínterének igyekeznek feltüntetni, elébe helyezve a szovjet—németnek. A szerző ismerteti az afrikai hadműveletek főbb eseményeit 1940. június 10-e és 1943. május 13-a között. Elutasítja azokat a nézeteket, amelyek kizárólag Churchillre hárítják a felelősséget a nyugat-európai partraszállás elhalasztásáért, a „Fáklya" hadművelet előtérbe helyezéséért, és rámutat, hogy Roosevelt könnyen hagyta befolyásolni magát azoknak az imperialista köröknek a politikájától, amelyek a Szovjetunió meggyöngülésére spekuláltak. **1942 őszén, amint ezt a tények bizonyítják, megvoltak a kedvező** feltételek a második front megnyitásához. 1942 folyamán az Egyesült Államok és Anglia több mint 70 ezer repülőgépet, 33 ezer páncélost gyártott, flottájuk tonna-űrtartalma 9,3 millió tonnával emelkedett. Az amerikai hadseregnek már több mint 70 mozgósított hadosztálya és 160 repülőcsoportja volt. Az Egyesült Államok fegyveres erőinél 5,5 millió katona és tiszt teljesített szolgálatot, s az angol hadsereg is 50 hadosztállyal rendelkezett. A sztálingrádi és észak-kaukázusi frontok lekötötték a németek alapvető erőit, itt dőlt el a háború sorsa, nyugaton pedig a Wehrmachtnak mindössze 27 legyengült hadosztálya tartózkodott.

Azok a szerzők, akik kitartóan hangoztatják, hogy El-Alamein és Tunisz hozta meg a fordulatot a háború menetében, figyelmen kívül hagyják azt az alapvető tényt, hogy 1942. november 1-én 4,5 német, valamint 10 olasz hadosztály harcolt Észak-Afrikában, ugyanakkor 197 német és 11,5 olasz hadosztály a szovjet—német arcvonalon. A szerző összegezésül megállapítja, hogy Észak-Afrikát mindezeknek a tényeknek a figyelembevételével a második világháború jelentős, de mindenképpen másodrendű hadszínterei közé kell sorolni.

Egy távoli baráti ország hadseregéről ad hírt *Mna C.* SZODNOMDARZSANAK: „Két testvéri hadsereg katonai együttműködése" (6. sz. 40—46. o.) c. cikke. 1921. március 1-én Mongólia forradalmárainak első kongresszusán létrejött a Szuhe-Bator, Csojbalszan és mások által vezetett forradalmi párt, amely a népfelkelők szétszórt osztagaiból megszervezte a mongol hadsereg első négy ezredét. Ezek az ezredek harcot kezdtek a Mongóliát megszállva tartó kínai militaristákkal és 1921. március 18-án szétverték a kínaiak erős helyőrségét a mai Altanbulakban. Ez a győzelem a forradalom előhírnöke volt, a nap pedig a Mongol Néphadsereg születésének napja.

Mongólia területének nagy része továbbra is Unger báró fehérgárdista bandáinak uralma alatt volt, amelyek mintegy 11 ezer jól kiképzett és jól felszerelt katonákból álltak. 1921 júniusában a mongol Ideiglenes Kormány kérésére Szovjet-Oroszország 10 ezer főből álló expedíciós hadtestet küldött segítségül, amely a mongol csapatokkal együtt vereséget mért az ellenségre, és az egyesült csapatok bevonultak Ulan-Batorba. A Népi Kormány kérésére a csapatok 1924-ig Mongóliában maradtak és segítettek a fehérek erőinek teljes szétverésében

és a népi demokratikus rendszer megerősítésében.

A szerző a továbbiakban az 1930-as évek eseményeit ismerteti, a japán hódító törekvések elleni harcot. Ennek elhárítására 1936-ban kötötték meg az együttműködési szerződést, aminek alapján 1937-ben a mongol kormány kérésére szovjet csapatokat küldtek Mongóliába. Ezek a mongol csapatokkal együtt vívták meg a győzelmes harcot 1939-ben Halhin-Golnál, ahol a sok provokáció és incidens következtében már valóságos helyi háború alakult ki.

A szerző a továbbiakban foglalkozik még a mongol hadsereg részvételével a Kvantung-hadsereg megsemmisítésében. Ebben a harcban a Mongol Néphadsereg alakulatai a Bajkál-túli Front keretei között vettek részt. Ezenkívül ismerteti azt a segítséget, amit a Szovjetunió nyújtott a modern fegyverzettel felszerelt mongol hadsereg megteremtéséhez. *(Lengyel István)*

VOJNOISTORIJSKI GLASNIK (Jugoszlávia) 1972. 2. sz. — *Fabijan* TRGO: „Tito — a felszabadító háború stratégája". (7—14. o.) A szerző dokumentumokkal gazdagon alátámasztott tanulmányában tudományos igényességgel elemzi a felszabadító háború hadvezérének hadászati tevékenységét. A háború politikai célja „Jugoszlávia népeinek felszabadítása" volt. A hadászat alapelvét Tito úgy határozta meg, hogy „megállás nélküli állandó küzdelem folyamata és a fegyveres erők szakadatlan növelése". A harcmódot Tito a partizánháborúban jelölte meg, ez felelt meg ugyanis leginkább a jugoszláviai sajátos viszonyoknak. Állandóan törekedett arra, hogy a partizánháború fokozatosan az egész országra és az egész népre kiterjeszkedvén lassanként reguláris háborúvá fejlődjön. Ehhez viszont gondos politikai felvilágosító munkára, a célok és lehetőségek világos felmérésére volt szükség. A szerző Tito szervezői tevékenységét is hangsúlyozza, akinek minden időben sikerült megállapítani és megvalósítani a harc mindenkori szakaszának leginkább megfelelő formákat és eszközöket. Kezdetben a partizánalakulatokat regionális módszerrel szervezték, a következő lépés mobil egységek — dandárok — megszervezése volt; 1942 őszén megalakult a Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Hadsereg, majd a háború befejező szakaszában már hadászati magasabbegységeket — hadseregeket — is szerveztek. 1944-ben a már reguláris jugoszláv hadsereg fontos összekötő láncszemet képezett a keleti és nyugati szövetségesek között és jelentős szerepet játszott a győzelemben, valamint Jugoszlávia teljes felszabadításában. Jugoszlávia népi felszabadító harca és Tito hadászati tevékenysége elméleti jelentőségű volt, mivel egy anyagi és személyi túlerőben levő ellenség elleni sikeres harc alapján fontos elméleti következtetéseket vonhatunk le. — *Bogdan* GLEDOVIĆ: „Nemzeti felszabadító mozgalom a Szandzsákban a háború első évében" (19—58. o.) c. tanulmánya sokoldalúan, harcászati és szervezési kérdésekben kimerítően elemzi a dél-boszniai felszabadító mozgalom kezdeteit. Új adatokra támaszkodva világítja meg a horvát usztasa állam nemzetiségi politikáját a mohamedán és katolikus, valamint orthodox lakosság ellentéteinek kihasználását. Ez a körülmény az első szakaszban nagyon megnehezítette a mozgalom kibontakozását. — *Živko* AVRAMOVSKI: „A balkáni országok felé irányuló német hadianyag-kivitel politikai céljai a második világháborút közvetlenül megelőző években". (61—86. o.) A kiadatlan bonni levéltári adatokra is támaszkodó tanulmány a magyar hadtörténészek számára is fontos problémát helyez újszerű megvilágításba. A szerző abból a megalapozott feltevésből indul ki, hogy a Balkán felé irányuló német hadianyag-export nagy volumene és magas százalékaránya mögött politikai tendenciák rejtőznek. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy ezek az államok csak 15%-át fizették ki a szállítások ellenértékének, vagyis üzleti szempontból a vállalkozás felettébb ráfizetéses volt Németország számára. Németország egyik célja az volt, hogy az ellenértéket nyersanyagokban fizessék meg az érintett államok. A német diplomácia zsarolásra is felhasználta a balkáni államok viszonylagos gazdasági függőségét. Arra kényszerítette ezek kormányait, hogy szorosabbra fűzzék német kapcsolataikat. Az egyetlen ki-

vétel Bulgária volt, amely látszólagos politikai ellenszolgáltatás nélkül — a jugoszláv szerző szerint — jelentékeny hiteleket és egyéb kedvezményeket élvezett. Ezt azzal magyarázza a szerző, hogy így akarták Bulgáriát távoltartani az angol politikától, amely 1938-tól kezdve arra törekedett, hogy megszilárdítsa befolyását a délkelet-európai térségben. E befolyás ellensúlyozására 1939 kritikus tavaszán és nyarán Németország felfüggesztette vagy csökkentette Jugoszlávia, Románia, Törökország és Görögország felé irányuló szállításait, mivel ezek az országok Nagy-Britannia felé is tapogatóztak. A háború kirobbanása után azonnal kezdte hatását éreztetni az angol blokád és ez újból megnövelte a Balkánról származó nyersanyagok fontosságát. — *Holm* SUNDHAUSSEN: „Himmler titkos szolgálata és rendőri szervezete a »Független Horvát Állam«-ban. 1941—1945". 89—131. o.) A szerző megállapítása szerint a fasiszta Németország vezető erőit jellemző belső ellentmondások és súrlódások a meghódított területeken is megmutatkoztak. Így az SS és kapcsolt részei is önálló politikát folytattak a megszállt országokban, főleg a „független" Szlovákiában és Horvátországban. Himmler pl. azonnal beavatkozott Horvátország „függetlenségébe" és a hivatalos usztasa szervektől független, sőt azok felett ellenőrzési jogot gyakorló kém- és rendőri hálózatot épített ki. Ez a szervezet a többi német intézménnyel is rivalizált, amit az is súlyosbított, hogy a zágrábi német követ (vagyis inkább megbízott), Siegfried Kasche az SS ellenlábasa, az SA tagja volt. 1943-ban az SS is teljhatalmú megbízottat állított horvátországi szervezetei élére, ami növelte a partizánok ellen vívott titkos háború intenzitását. A továbbiakban a szerző ismerteti a Horvátországban működő SS szervezetek strukturális felépítését. — *Antun* MILETIĆ: „Jezdimir Dangić kelet-boszniai csetnik parancsnok kollaboráns tevékenységéről (1941 augusztus—1942 április.)" (135—145. o.) Jezdimir Dangić, a jugoszláv hadsereg őrnagya már 1941 augusztusában vezetése alá vonta a kelet-boszniai csetnik szervezeteket. Kezdettől együttműködött a németekkel és a kollaboráns nedicsista hatóságokkal. Együttműködésüket, amely a jugoszláv partizánmozgalom ellen irányult, 1942. január 14-én szerződéssel pecsételték meg. Február 1-én Dangić Belgrádba utazott és személyesen tárgyalt a németekkel. A kapcsolat azonban hamarosan elromlott, mivel Dangić az olaszokkal is tárgyalt. A bizalmatlankodó németek erre 1942. április 11 — vagy 12-én letartóztatták és a nürnbergi hadifogolytáborba szállították. — A fentebb ismertetett tanulmányok mellett könyvszemle és kisebb közlemények, a jugoszláv hadtörténeti tudományos élet legfrissebb eseményeit rögzítő beszámolók és két bibliográfia egészítik ki a folyóirat e számát is. *(Viniczai István.)*

WOJSKOWY PRZEGLAD HISTORYCZNY (Lengyelország) 1973. 1. sz. — *Kazimierz* KACZMAREK: „A Lengyel Haderő 2. hadseregének kiképzési problémáihoz 1944. szeptember—1945. január". (3—39. o.) A 2. hadsereg történetének érdekes része a kezdeti szervezést követő kiképzési időszak, amelyre a nehéz hadi állapot és az idő rövidsége nyomta rá bélyegét. Ismerteti a különféle egységek kiképzésére szánt időt és a kiképzési módokat, valamint a 2. hadsereg akkori parancsnokának, K. Świerczewski tábornoknak 1944. szeptember 11-én kiadott, kiképzésre vonatkozó parancsát. A másfél hónapos alapkiképzés után a Lengyel Haderő vezérkara ellenőrzést tartott, melynek során megállapították: a 2. hadsereg nem érte el a kitűzött harckészültségi szintet. Popławski tábornok 1944. november 16-án utasítást adott a feltárt hiányosságok megszüntetésére, a szervezési és ellátási problémák megoldására. Súlyt helyezett a nagyobb egységek együttműködésének, az éles lövészetnek a gyakorlására, a tisztek kiképzésére. A vezérkar szempontjából fő feladat a Visztulán való átkeléssel kapcsolatos műveletek gyakorlása volt. — *Igor* BLAGOWIESZCZAŃSKI: „A lengyel tüzérség együttműködése a szovjet hadsereggel a németek elleni harcokban, 1944—1945-ben". (40—60. o.) Az 1. Belorusz Frontnak alárendelt lengyel tüzérosztagok sorsát kíséri figyelemmel a Varsó—Berlin hadászati irány harcaiban. Az első jelentős együttműködésre a Bug melletti harcokban került sor, amelyet az 1. Belorusz

Front balszárnya hajtott végre Kowel—Lublin irányban. E harcoknak fontos politikai és katonai jelentőségük volt: a résztvevő tüzérosztagok voltak az első reguláris lengyel fegyveres erők, amelyek lengyel földre léptek; támogatásukkal erősítették a szovjet—lengyel fegyverbarátságot; katonailag pedig ez volt az első nagyobb lengyel tüzérségi csoportosítás a keleti arcvonalon, amely mindjárt megállta a helyét (7000 katona, 260 üteg, 500 szállító jármű). A következő közös hadműveletekre a szovjet hadseregnek 1945 januárjában indított offenzívájakor került sor a Visztula—Odera irányban. A lengyel tüzérség a 47. és 61. szovjet hadseregek Varsótól északra és délre kibontakozó támadását segítette. A legnagyobb közös harcokra 1945 márciusában a lengyel Tengermelléken került sor, amikor az 1. Belorusz Front főereje kijutott az Oderáig, de a jobbszárnya, s vele együtt az 1. lengyel hadsereg el volt vágva a Balti-tengertől egy széles, németek által megszállt sávval, ami komoly veszélyt jelentett a délebbre Berlin felé törő csapatoknak. A 2. Belorusz Frontra és az 1. Belorusz Front jobbszárnyára várt az ellenséges állások felszámolása. Támogatásukra jelentős lengyel tüzérséget irányítottak. — *Tadeusz* PIETRZAK: „A Lengyel Munkáspárt szerepe a népi hatalom megszervezésében Kelet-Mazowsze területén". (61—94. o.) Az 1944 júliusi Manifesztum képezte a lengyel népi hatalom első forradalmi dokumentumát. Ebben végrehajtó szervként létrehozták a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot, amelynek feladata a felszabadító harc irányítása és a függetlenség megszervezése után a lengyel államiság felépítése volt. Szükség szerint az államhatalom sejtjeinek létrehozásával kezdték a munkát: belbiztonsági, igazságügyi apparátus, katonai bíróságok. A Varsói Vajdaság keleti felszabadított területein a biztonsági apparátus megszervezésére és vezetésére a párt a Népi Gárda (GL) és a Népi Hadsereg (AL) legáldozatkészebb és kipróbált katonáit irányította. A polgári milícia megszervezése nagy nehézségekbe ütközött, lévén hiány szakmailag és politikailag jól képzett tisztekben. A szervezés kezdeti időszakában sok nem megfelelő ember is került a milícia soraiba. A milíciának közvetlenül a hadsereg után kellett megjelennie az újonnan felszabadított területeken és hozzákezdeni az államapparátus helyi szerveinek megalakításához. Az időközben megalakult Lengyel Haderőnek kettős feladata volt: a) aktív harc a hitleristák ellen és b) részvétel a társadalmi—politikai átalakulásokban. 1945 februárjában lehetővé vált a Varsói Vajdaságban a párt Vajdasági Bizottságának a megalakítása, mely megkezdte a földreform, a nemzeti tanácsok, a milícia és biztonsági szervek megszervezését. — *Jerzy* BORDZIŁOWSKI: „A kurszki csata. A védelem műszaki biztosításának problémái" 1. rész. (95—120. o.) A kurszki csata volt a Nagy Honvédő Háború harmadik és utolsó csatája, mely védelmi harcokkal kezdődve, ugyanabban a térségben folyamatosan ment át ellentámadásba. A támadó műveletek során a szovjet hadsereg szétverte a német védelmet és kijutott a Dnyeper vonalára. A csata fordulópont volt a háborúban: meghiúsította a németek utolsó nagyszabású támadó hadműveletét, ugyanakkor a hadászati kezdeményezés teljesen a szovjet hadsereg kezébe került. Ismerteti a csatát megelőző időszakban a kurszki körzetben kialakult helyzetet, a német „Citadella" hadművelet tervét, a szovjet elképzeléseket, a szemben álló felek haderejét. Részletezi a szovjet műszaki alakulatoknak a védelem előkészítésében végzett fontos munkáját és teljesítményét a védelmi harcokban. A műszaki alakulatok hatalmas munkát végeztek a terepnek a védelemhez való előkészítésében, a mély, többsávos védelmi vonal kiépítésében. Legfőbb feladatuk a német harckocsik elleni aknásítás volt. Az aknamezőknek két fajtáját alkalmazták. Az ellenség várható főcsapásának irányában: előre telepített, állandó aknamezőt, valamint az ellenség felderített támadásának irányában és a szovjet ellentámadások során elért sikerek rögzítésére telepített, manőverezési lehetőséget biztosító aknamezőt. A kurszki csata megkezdése előtt és a védelmi műveletek alatt folyamatosan tökéletesítették a műszaki alakulatok szervezését és felszerelését, hogy megfeleljenek az újabb hadászati helyzetek követelményeinek. — *Tadeusz*

KONECKI: „Harccselekmények északon 1941-ben, a szovjet—német háború idején". (121—173. o.) A szovjet északi harcok jellemző vonása a szárazföldi, tengeri és légierők nagyfokú együttműködése volt, igen nehéz terep- és klímaviszonyok között. A német támadó erők viszont sehol sem értek el ilyen aránytalanul kis eredményeket a bevetett erőkhöz képest. Három szakaszra tagolja a sarkkörön túli háborút, jelen cikk az első szakasszal: a német agresszió előkészítésével és az 1941-ben lezajlott szárazföldi hadműveletekkel foglalkozik. — *Marian* PORWIT: „A »Narew« hadseregcsoport és Kowalski tábornok hadműveleti csoportjának hadműveletei 1939. szeptember 9—13. között." (174—202. o.) Ismerteti az 1939. szeptember 9-re kialakult helyzetet a Varsótól északkeletre eső területeken. A Narew és Bug folyó közti szakaszon védekező „Narew" Középső Hadseregcsoportot és a Kowalski tábornok által vezetett Hadműveleti Csoportot a bekerítés veszélye fenyegette. Kowalski a Bug déli partján szervezte a védelmet, így akarván megállítani az ellenség Varsó felé irányuló felvonulását. A Narew alsó vidékének átengedése azt eredményezte, hogy a németek könnyűszerrel átkeltek a Bug déli partjára, bekerítve ezzel Kowalski csoportját, melynek nem maradt más választása, mint áttörni az előrenyomuló német éken keresztül. — *Czesław* PODGÓRSKI: „A fasiszta tömb és a megszállt országok a sztálingrádi vereség után". (203—230. o.) Bevezetésként ismerteti az 1942 nyaráig kialakult helyzetet és erőviszonyokat, majd röviden beszámol a sztálingrádi csata lefolyásáról, részletezve a veszteségeket. A sztálingrádi katasztrófa után a hitleri hadvezetőség már nem volt képes tovább titkolni a nép előtt a keleti fronton kialakult nehéz helyzetet. A hitleri propaganda az „emberiség és az európai kultúra" védelme jegyében, totális mozgósítást és szövetségeseitől nagyobb erőkifejtést követelt. Németország azonban még tömeges behívások segítségével sem tudta pótolni elszenvedett veszteségeit. A sztálingrádi vereség hatására a szövetséges országokban válság jelei mutatkoztak. Ez főleg azokban az országokban éreztette hatását, amelyeknek csapatait szétverték a sztálingrádi arcovonalon (Olaszország, Magyarország, Románia). A szerző ismerteti az Olaszországban 1943 tavaszán kialakult belpolitikai helyzetet, az országon végigvonuló sztrájkhullámot. Beszámol Románia helyzetéről, a román kormánynak az angolszász hatalmak felé megkísérelt kapcsolatfelvételéről. Magyarország 1943 tavaszi helyzete kapcsán ismerteti a 2. magyar hadsereg doni vereségét, s annak kihatását a magyar nép hangulatára, majd pedig a magyar kormány nyugati kapcsolatfelvételi kísérleteire. Végeredményként megállapítja, a németek sztálingrádi vereségének katonai, gazdasági és külpolitikai következményei rendkívül nagy hatással voltak a háború további sorsára. — *Franciszek* SKIBINSKI: „Művészet vagy tudomány?" (300—312. o.) Felteszi a kérdést: vajon a hadviseléssel kapcsolatos fogalomkör a művészetek vagy pedig a tudományok területéhez tartozik? A szerző a kérdés eldöntésére vitát indítványoz. Személy szerint a „hadtudomány" kifejezésnek biztosít elsőbbséget, melynek alárendeli a „hadművészet" fogalmát, a hadászat; hadműveleti—művészet és harcászat részterületekkel. Javaslatot tesz az egyértelmű terminológia kialakítására. — A számot eseménykrónika és gazdag második világháborús bibliográfia egészíti ki. *(Windisch Aladárné)*

MILITÄRGESCHICHTE (Német Demokratikus Köztársaság) 1973. 2. és 3. sz. — *Heinz* HELMERT—*Hansjürgen* USCZEK: „Európai forradalom és a nép fegyveres harca 1848—49-ben" (2. sz. 133—147. o.) 1848 tavaszán a feudalizmus Európa-szerte válságba került. A forradalmak hajtóereje a dolgozó tömegek voltak, vezetőjük a kiegyezésre hajlamos burzsoázia. A forradalmak közös célkitűzése: a demokratikus haladásért, nemzeti egységért és függetlenségért vívott küzdelem nemcsak az egyes országokon belül teremtett egységfrontot az idegen vagy belső haladást gátló erőkkel szemben, hanem a népek összefogását, közös fellépését is elősegítette. A forradalom kiindulópontja Olaszország volt, ahol a burzsoázia kormányváltozással megelégedve kiegyezett, a hatalom a nagyburzsoázia kezébe került. Az európai forradalom

kulminációs központja azonban Franciaország volt. A felfegyverzett nép barrikádokon, utcai harcokban, gerillacsapatokban harcolt. A 48-as forradalom sok tapasztalattal gazdagította a hadművészetet, a gerillaharcászat, hadseregfelállítás, fegyelem, reguláris erők szerepe stb. terén. A burzsoázia árulása azt mutatta, hogy az egyetlen következetesen forradalmi osztály a proletariátus. — *N. N.* ASZOVCEV: „Lenin és a Vörös Hadsereg felépítése" (2. sz. 148—159. p.) Lenin hadseregépítési munkáiban társadalompolitikai, szervezési és kiképzés-nevelési kérdésekkel foglalkozik. A hadsereg társadalompolitikai oldalának legfontosabb szempontjai: a párt vezető szerepének biztosítása a vezetésben, a hadsereg osztályjellege, egysége, a nemzetiségek egyenjogúsága„ proletár internacionalizmus. A hadseregszervezés a hadászati helyzettől függ, egyik legfontosabb szempont a haderőnemek helyes arányának kialakítása. Elengedhetetlen az öntudaton alapuló szilárd katonai fegyelem. — A Szabad Németország Nemzeti Bizottság megalakulásának 30. évfordulóján három tanulmány emlékezik meg a német antifasiszták fegyveres harcáról. *Heinz* KESSLER: „A Szabad Németország Nemzeti Bizottságának hagyományai a Nemzeti Néphadseregben" (3. sz. 148—159. o.) Az antifasiszta ellenállás első tudatos jelei már 1935-ben megfigyelhetők, a csúcspontját azonban 1943. július 12—13-án érte el, amikor Kurszk közelében megalakul a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága. A fasiszták súlyos veresége után a német katonák százai jelentkeztek partizániskolákba, fegyveres ellenálló harcra. Jelentős részük a demokratikus Németország megteremtéséért folytatott küzdelemben életét vesztette. A forradalmi hagyomány ma forradalmi cselekvéssé vált. — *Karlheinz* PECH: „Szabad Németországért! Német antifasiszták a francia ellenállási mozgalomban" (3. sz. 297—311. o.) 1943 szeptemberében alakult meg a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága Franciaországban. Tagjai — volt katonák, emigránsok — elsősorban felvilágosító tevékenységet folytattak, vasúti hidakat robbantottak, náci bűnösöket végeztek ki, fegyvereket, lőszert zsákmányoltak, információs szolgálatot láttak el. A fegyveres harcok során sokan hősi halált haltak. — *Willy* WOLF: „A Zindel-csoport harca. A Szabad Németország Nemzeti Bizottsága tevékenysége Kurlandban" (3. sz. 322—333. o.) A közölt dokumentumok arról számolnak be, hogy a csoport tagjai milyen módon igyekeztek a bekerített német katonák életét a biztos pusztulástól megmenteni. Felvilágosító munkát végeztek, összeköttetést szerveztek a szovjet egységekkel és átállásra szólították fel a bekerítetteket. A csoport minden tagja életét vesztette. — *Raimund* WAGNER: „A Wehrmacht-vezetés és a négyéves tervpolitika a második világháború kirobbantása előtt" (2. sz. 180—188. o.) A szerző a nyugaton megjelent hadtörténeti művek megállapításait bírálja, dokumentumokkal támasztja alá érveit. Bebizonyítja a monopolburzsoázia és a katonai vezetés összefonódottságát, az „egyedül vétkes" elvet megcáfolja. A nyugati hadtörténészek elterelik a figyelmet arról, hogy ma is szoros a kapcsolat a monopolburzsoázia és a katonai vezetés között. — *Wolfgang* WÜNSCHE: „Kurszk 1943. A «Citadella» hadművelet". (3. sz. 272—283. o.) A katonai és politikai kudarcok után, az ember- és nyersanyagtartalékok kimerülésével a fasiszta hadvezetés látványos katonai győzelmet szeretett volna felmutatni 1943-ban. A „Citadella" hadművelet célja a szovjet Központi és Voronyezsi Front főerőinek bekerítése és megsemmisítése volt. A hadosztályok feltöltetlensége és lassú koncentrációja miatt a támadás időpontját többször is módosították. A július 5-én induló német támadás a többszörös szovjet túlerő miatt sehol sem tudta áttörni a front védelmét. — *Albrecht* CHARISIUS—*Gerhard* FÖRSTER: „A fasiszta katonai vezetőknek a leendő német haderőre vonatkozó végkövetkeztetései 1945-ben" (2. sz. 189—201. o.) R. Gehlen fasiszta tábornok 1945 szeptemberében összefoglalta a leendő német hadsereg vezetésére vonatkozó nézeteit. Célja egyrészt az volt, hogy a fasiszta vezérkart felmentse a háború felelőssége alól, másrészt, hogy az új fasiszta tömeghadsereg alapját lerakja. Szempontjai: a katonai és állami vezetés együttműködése, ütőképes hadsereg vezetése, hierarchia a tömeghadseregben, vezetés az egyes fegyvernemeknél. Sok elképzelése megvalósult a Bundeswehr-

ben. — *Tibor* DOBIAS: „A NATO szerepe a nyugat-európai imperializmus osztályuralmának biztosításában. Szempontok a hadtörténeti kutatáshoz" (3. sz. 334—339. o.) A NATO történetének csak egyes fejezetei szerepelnek az eddigi feldolgozásokban, a hadtörténeti kutatásban még sok nyitott kérdéssel találkozunk. A feldolgozások szempontjai lehetnének: 1. Az imperialista rendszer labilitása, az osztályellentétek felerősödése, politikai integráció a NATO országokban. 2. A nemzeti erők és polgári védelmi csapatok szerepe a NATO-stratégiában. 3. A nemzeti erők bevetésének kérdései, a NATO-főerők bevetésének szempontjai belső konfliktus esetében az 50-es, 60-as és 70-es években; az összvédelem elméleti koncepciója. 4. NATO-rendszabályok a tagországok haderőinek bevetésére az imperialista rendszer védelmében. A felvetett kérdésekre történészek, hadtörténészek és közgazdászok közös munkája adhatja meg a helyes választ. — *Karl* NUSS: „A Sport és Technika Társaság feladatai 1952—61 között" (2. sz. 160—171. o.) A Sport és Technika Társaság az NDK fegyveres védelmének fontos kiegészítő része, 1952-ben alakult. Taglétszáma 460 ezer fő volt. 1955-től kezdődően a katonai előképzés fontos iskolája, technikai készségeket alakít ki, fejleszti a testi erőt és állóképességet. A belső karhatalom fegyveres támasza a szocialista vivmányok védelmében. — *Jaroslav* PROCHÁZKA: „A Csehszlovák Néphadsereg felállítása" (3. sz. 283—297. o.) Az 1941. július 18-án Londonban aláírt szovjet—csehszlovák szerződés értelmében Csehszlovákia a hitlerellenes koalíció teljes értékű tagja lett. A katonai szerződésben vállalt egységek felállításuk után a szovjet katonai főparancsnokság irányításával kerülhettek bevetésre. Az I. csehszlovák hadtest 1944. október 6-án lépte át a határt, attól kezdve fegyveresen bekapcsolódott az ország felszabadításába. Ezek a csehszlovák egységek képezték az új néphadsereg magvát. *(Rákóczi Katalin)*

KRÓNIKA

PISZTOLYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Az Országos Hadtörténeti Múzeum az utóbbi években rendezett szakkiállításainak sorát ismét egy újabbal gyarapította, amikor is ez év augusztusában pisztolytörténeti kiállítást nyitott.

Szakkiállításaink messzemenően figyelembe veszik a múzeumlátogatók széles rétegeinek igényeit, aminek kielégítését elsőrendű kötelességünknek tartjuk, s ennek a törekvésünknek helyességét a rendszerint megnyilvánuló kedvező fogadtatás és a tapasztalhatóan emelkedett látogatottság csak megerősíti.

Ennek a rövid ismertetőnek a célja a kiállítás alaposabb, mélyebb megismerésének elősegítése mindazok számára, akik látták vagy ezután tekintik meg, de általános tanulságokkal szolgál azok számára is, akiknek erre nem nyílik alkalmuk.

Ismertetésünk ennélfogva nem egyszerű leíró természetű, hanem inkább kiegészítés, magyarázat jellegű, s részben a kiállítás egészére általános, részben az egyes témákhoz kapcsolódó konkrét hozzáfűzéseket tartalmaz.

A pisztolytörténeti kiállítás a múzeum tervezés stádiumában levő állandó, általános fegyvertörténeti kiállításának egy kiemelt része, vagy úgy is mondhatnók, hogy egy „előzetes" abból. A dolog természeténél fogva azonban jóval több annál. Az elöltöltősök, pontosabban az elöltöltős egylövetű tűzfegyverek egész időszakán át a pisztoly fejlődése ugyanis lényegében egybeesik a puska fejlődésével, minél fogva a készülő állandó kiállítás a fejlődést természetesen a puskán, mint a fő kézi tűzfegyveren vezeti végig. A pisztoly ott mint a puska kísérő terméke, vagy változata kap helyet. Hogy pisztolykiállításunk mégis érthető, kerek egész legyen, úgy végeztük a kiemelést, hogy a tűzfegyver fejlődését elsősorban és legmarkánsabban meghatározó — konkrétan az elsütőszerkezet fejlődését szemléltető — részt átvettük a puskától, értelemszerűen alkalmazva azt a pisztolyra. Ezáltal viszont a kiállítás egy szélesebb, általánosabb fegyvertörténeti kiállítássá lépett elő.

A kiállítás felépítése, a tárgyak csoportosítása a kronológiai sorrendet követi, s ezen belül tematikus egységekre oszlik. A kronológikus sorrend azt jelenti, hogy a pisztolytípusok a feltalálás, megjelenés sorrendjében következnek egymás után, a tematikus egységek pedig, hogy az azonos típusok, a készítés, a gyártás konkrét idejétől függetlenül, egy helyre kerültek. Jó példa erre a spanyol-kovás rendszerű pisztolyok csoportja. Maga a spanyolkovás elsütő szerkezet korábbi a francia-kovás rendszerűnél, tehát előbbre került; a spanyol típusút viszont még a XIX. század végén a kovás, sőt csappantyús típusokkal egyidőben, sőt utána is gyártották, ennek ellenére, csak egy helyen, a feltalálás ideje által megszabott helyen szerepeltettük.

A kiállított fegyverek felölelik mind a katonai, mind a polgári pisztolyokat. A profilt elsősorban a gyűjtemény szabja meg, ami múzeumunkban vegyes — katonai és polgári — jellegű, de ettől függetlenül sem volt szándékunkban egyik vagy másik típusra szűkíteni a kiállítást.

A kiállítás két fő részre osztható: I. az elöltöltős, pontosabban az elöltöltős egylövetű és II. a hátultöltős pisztolyokra. A kiállított fegyverek számát tekintve az arány kb. 1 : 2, konkréten

100:200; vagyis kb. 100 a régi és kb. 200 a modern típusú. Térben a két rész kb. fele-fele arányban oszlik meg.

Egy általános bevezető egység (álló vitrin) után az I. rész az elöltöltősök fő típusait ismerteti, s a) dörzskerekes, b) a spanyol-kovás, c) a francia-kovás és d) a kémiai gyújtású (csappantyús vagy gyutacsos) pisztolyok csoportjaiból áll. A bevezető rész a legkorábbi kézi tűzfegyver típusokat ismerteti. A legkorábbiak az elsütő szerkezet nélküli egyszerű csövek, a tűzcsövek (14. sz.). Ezek egyik végükön zártak, s a csőfenékhez gyúlyuk vezet, amelyen keresztül a gyújtás történik. A következő típus a legkorábbi elsütő szerkezetes tűzfegyver, a kanócos puska, vagy muskéta (15. sz.). Mindkét típus kanócgyújtású, s csupán a teljesség kedvéért vettük fel a kiállításra, belőlük ugyanis — éppen a kanóc hátrányai miatt — nem alakult ki a pisztoly. A kanóc ugyanis igen érzékeny az időjárásra, nedvességre, szélre stb., továbbá a tűzkészséghez a kanócot izzásban kell tartani, amit a lovas hosszabb időn át nem tud megoldani.

A szorosan vett pisztolytörténeti rész szöveges tablóval indul, amelyen a pisztoly legáltalánosabb és mai definícióját adjuk. Mai definíciója szerint a pisztoly — természetesen a mai pisztoly — önműködő, önvédelmi marok lőfegyver. Általános definíciója szerint a legkönnyebb, fél kézzel működtethető kézi tűzfegyver. A pisztoly szerepére, rendeltetésének változására szöveges utalás történik, amely szerint a pisztoly legkorábbi korszakában elsősorban hadi, konkréten lovassági fegyver volt, s csak másodsorban használták önvédelemre, vagy vadászatra. Ma kifejezetten önvédelmi fegyver.

Itt ismertetjük a pisztoly szó eredetét, pontosabban a két legáltalánosabb rávonatkozó elméletet; egyik szerint az itáliai Pistoia városnévből származik, s a pisztoly eredetét is ehhez fűzi; a másik a cseh huszita „kéziágyú" nevéből, a „pistala" szóból származtatja.

Az első pisztolytípus a dörzskerekes fegyverekből került ki. A dörzskerekes elsütő szerkezet feltalálása a XVI. század elejére esik. A régebbi szakirodalom Johann Kiefuss (Kühfuss) nürnbergi puskaműves nevéhez fűzi a feltalálást, s 1517-re teszi. Ezeket az adatokat a mai szakírók nem fogadják el. Többen hajlanak arra a feltevésre, hogy az elv Leonardo da Vincitől (1452—1519) ered. Az említett feltalálási időpontot a magyar szakirodalom is kétségbe vonja. Kalmár János több tanulmányában, legutóbb „Régi magyar fegyverek" (Budapest, 1971.) c. munkájában azt bizonyítja, hogy a Hyppolit-kódexekben talált, 1501. és 1503-ból származó, fegyverekkel kapcsolatos feljegyzések dörzskerekes (keréklakatos) szerkezetre vonatkoznak, azonkívül több korai (1517 előtti) magyarországi leletre hívja fel a figyelmet.

A kiállításon alkalmazott dörzskerekes elnevezést itt használjuk első ízben. A magyar irodalom általában a „keréklakatos"-t használja, ami a német „Radschloss" szóról szóra való fordítása. Szerintünk a régi fegyvereknél zárról, závárzatról vagy lakatról nem beszélhetünk. Helyesebbnek és kifejezőbbnek tartjuk a dörzskerekes kifejezést, s véleményünk szerint a „keréklakatos" nem gyökerezett meg annyira a köztudatban, (de még szakkörökben sem), hogy ne honosíthatnók meg a dörzskerekes elnevezést.

Múzeumunk gyűjteménye dörzskerekesekből igen szegény. A kiállított darabokat egy kivételével a Magyar Nemzeti Múzeum kölcsönözte ez alkalomra, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

A kronológiai sorrend elvéből kiindulva, a dörzskerekesek után a spanyol-kovás pisztolyokat soroltuk, noha a kiállított példányok újabb keletűek több francia-kovásnál, amelyek a következő csoportban láthatók. Kifejezésre juttattuk azt a tényt, hogy a spanyol-kovás és az ütőkovás szerkezet közé nem lehet azonossági jelet tenni, mint ahogyan szakirodalmunk általában teszi. A spanyol-kovás az ütőkovások egyik változata csupán, amelynek keletkezése a XVI. század utolsó harmadában keresendő, mindenesetre korábbi a francia-kovásnál. Azok a megállapítások tehát, hogy a spanyol-kovás elsütőszerkezet egy idős, vagy közel egy idős a dörzskerekesekkel, nem állják meg a helyüket. Utóbbi megállapítás az ütőkovások más típusára vagy típusaira vonatkozik.

Az ütőkovás vagy köves fegyverek utolsó típusa a francia-kovás típus, amely Európa uralkodó fegyvertípusa maradt egészen a XIX. század közepéig, s amelyből már nagy tömegben gyártott, szabvány katonai fegyverek

kerültek ki. Elsütőszerkezete egyszerű, biztonságos, zárt és tartós, aminek nagy elterjedtségét és viszonylag hosszú életét köszönheti. Feltalálási ideje, helye és feltalálója szintén ismeretlen. A név mindenesetre francia eredetre utal.

Az elöltöltős egylövetű fegyverek utolsó és legtökéletesebb típusa a kémiai gyújtású fegyver. Megalkotását a XVIII. század végén feltalált robbanó készítmények tették lehetővé, amelyeket hamarosan hadicélokra, közelebbről tűzfegyverek gyújtására is kezdték alkalmazni. A találmány lényege az, hogy a gyújtást ütésre robbanó anyag (pl. durranóhigany) végzi, kiküszöbölve a köves gyújtással járó nehézségeket és bizonytalansági tényezőket. A kémiai gyújtású fegyverek az 1820-as, de méginkább a 30-as években terjedtek el Európa-szerte. Ausztria kivételével mindenütt a lőkupakos elsütőszerkezet honosodott meg, s ezt a típust nevezik rendszerint csappantyúsnak. Ausztriában és természetesen Magyarországon is, a hengergyutacsos változatra tértek rá. A két rendszer között az a különbség, hogy a lőkupakosnál kupak (cilinder) alakú edénykébe, annak aljára helyezik a robbanóanyagot, a gyutacsosnál pedig kis rézlemezbe „göngyölik". Egyébként a csappantyús és gyutacsos kifejezés egyet jelent. Szerintünk világosabb lenne a kupakgyutacsos és a hengergyutacsos kifejezés és elnevezés.

Az osztrák hadseregben az 1830-as években a francia-kovás fegyverek átalakításával kezdtek áttérni a gyutacsosokra, s az első ilyen szabványpisztolyt 1844-ben rendszeresítették. 1859-ben itt is áttértek a lőkupakos pisztolyra.

A robbanó készítményeknek gyújtásra való alkalmazása új, forradalmi korszak kezdetét jelentette a tűzfegyverek történetében. Lényegében ez tette lehetővé a fémhüvely, s vele a hátultöltés megvalósítását, valójában a modern fegyverek megalkotását.

Az elöltöltősök sora a kémiai gyújtásúakkal le is zárul. Az ismertetett csoportokon kívül még három tárlót iktattunk a kiállítás első részébe: egyben pisztolykülönlegességeket mutatunk be, egyben magyar és külföldi neves puskaművesek remekeit vonultatjuk fel, egyben pedig a kétcsövű pisztolyokat szemléltetjük.

A mesterművek magukért beszélnek, s a pisztolykészítés, illetve gyártás magas fejlettségét kívánják érzékeltetni.

A pisztolykülönlegességek tulajdonképpen az általánostól formában és kivitelben eltérő egyedi darabok, érdekességek, látványosságok. Mindezek mellett azonban egy tanulsággal is szolgálnak, megfigyelhető ugyanis, hogy már a kovásokban is, de főként a csappantyúsokban igen sok a kis méretű, zsebben hordható „zsebpisztoly", vagyis az önvédelmi pisztoly. Ez pedig azt dokumentálja, hogy a pisztoly önvédelmi fegyver jellege a XIX. században már határozottan erősödik.

A kétcsövű pisztolyok, mint tematikus egység, a kiállított kép-, grafika- és festményanyaggal együtt szemlélve, a fegyver fejlődésének egy nagyon jelentős vonására világítanak rá. A fegyver hatásosságának egyik lényeges fokmérője köztudottan a lövés gyors és minél többszöri ismételhetősége. Az erre való törekvést már egészen korai (XVI—XVII. századi) egyedi többcsövű darabok tanúsítják (szakirodalomból ismeretesek), de annak bizonyítékai a kiállított kétcsövű pisztolyok is. Ezek ugyan még lényegében két egycsövű összeépítéséből keletkeztek, vagyis a két csőhöz két elsütőszerkezet járul, mindenesetre egymás után két lövés adható le velük. Kivételesen akad egy-két olyan darab is, amelyeken egy elsütőszerkezet van, s a cső gyúlyukas oldalát a csövek elfordításával lehet a kakas (kalapács) alá fordítani; ezek már a forgópisztoly csíráját rejtik magukban.

Még korábbi és kezdetlegesebb formája az ismétlésre való törekvésnek a kép- és grafikai anyagon szemlélhető gyakorlat; a lovas rendszerint két pisztolyt, párpisztolyt vagy pisztolypárt hord. Ez is két lövés leadását teszi lehetővé.

A XIX. század közepén megszűnt a puska és a pisztoly fejlődésének egybeesése! Amíg az ismétlő puskák hadseregi használatára csak a század második felében került sor, a többlövetű pisztolyok használata már a század közepén általánossá vált. *Először és főképpen a pisztolyoknál jelentkezett legsürgetőbben a tüzelés ismételhetőségének az igénye.*

A kiállítás sajátos műfaja és szűkös terjedelme természetesen nem teszi le-

hetővé a változás okainak és körülményeinek kimerítő magyarázatát, de a bemutatott forgórendszerű MARIETTE-féle többcsövű pisztolyok (1837) ráirányítják a fejlődés lényegére a figyelmet. Arra, hogy

1. a XIX. század első felében előtérbe lépett a tűzgyorsaság fokozásának az igénye;

2. a tűzgyorsaság növelhetőségének lehetőségeit keresve a puskaművesek csakis a pisztoly esetében gondolhattak arra a szerkezeti megoldásra, hogy a fegyver markolatára több csövet szereljenek;

3. jelentős technikai előrelépésnek számított annak a szerkezetnek a feltalálása, mely a billentyű meghúzásával egyidejűleg helyére fordította a soron következő csövet és megfeszítette, majd az elsütéshez felszabadította a kakast;

4. a fegyver súlypontja azonban jóval a markolat elé helyeződik, ezért a többcsövű pisztolyok hadihasználatra aligha alkalmasak.

Az első forgó hengerrel szerelt „ismétlő" és hadihasználatra is alkalmas pisztolyt az amerikai Samuel Colt találta fel a XIX. század első felében s azt követően Colt neve annyira belelényegült a „revolver" fogalmába, hogy a köznyelven az emberek helytelenül, még napjainkban is gyakran „coltnak" neveznek mindenféle-fajta forgópisztolyt (revolver = forogni).

Bár a kiállítás nem említi, tárlatvezetés közben azonban szó esik arról is, hogy S. Colt gyermekkorában hajóinasnak szegődött, s állítólag, amikor Colt 1829-ben tizenötévesen hazatérőben volt Indiából, a hosszú hajóút alatt kifaragta fából forgópisztolyának modelljét (fényképe a kiállításon). Hazaérkezése után egy puskaművessel elkészíttette vasból annak mását. A kísérleti darab azonban már az első lövésnél felrobbant s csak a második próbálkozás járt sikerrel. Colt 1836-ban szövetkezett néhány tőkéssel és Patersonban részvénytársaságot és fegyverkészítő üzemet alapított. Az első Colt-forgópisztoly TEXAS-modell néven vált ismertté (a prototípus fényképe a kiállításon).

A patersoni Colt-gyár volt az első olyan nagyüzem a világon, ahol már gépekkel és szabványok szerint történt a fegyverek tömeggyártása!

A kiállításon bemutatott COLT NAVY (1851) forgópisztoly és coltutánzatok (REMINGTON — 1858, „INNSBRUCKI COLT" — 1849) — még csappantyús-gyújtású elöltöltős revolverek! Nyilvánvaló tehát, hogy az ugrásszerű fejlődés lényegét nem a töltési mód esetleges megváltozásában kell keresni, hanem maga a konstrukció és az ismételhetőség technikai rendszerének kialakítása jelenti az újszerűséget. (Egy cső — hengeres „tölténytár", kakas feszítésével a henger fordítása.)

S. Colt forgópisztolyaival részt vett az 1851. évi londoni ipari világkiállításon és fegyvereivel betört az európai piacokra is. Mindenekelőtt az angol hadsereg fegyverszállítója lett s volt mindaddig, amíg az angol ADAMS-forgópisztoly ki nem szorította a versenyből. Az 1851. szeptember 10-én megtartott összehasonlító próbalövészeten a COLT-revolverből 58, az ADAMS-forgópisztolyból pedig 46 másodperc alatt adtak le 6—6 lövést.

Robert Adams londoni puskaműves — a Mariette-féle többcsövű pisztoly forgó-elsütő mechanizmusának elvét hasznosítva — olyképpen szerkesztette meg forgópisztolyát (1851), hogy az elsütő billentyű hátrahúzásával egyidőben fordult a henger, feszült meg a kakas, majd pedig a billentyű további hátrahúzása közben kioldott az elsütő emelő s a kakas előrecsapott a csappantyúra.

Ezt a működést napjainkban is „revolverező mechanizmus"-nak nevezzük!

A hüvelykujjtámasz céljából kialakított „kakasfark"-ra tehát nem volt szükség — s azt Adams első forgópisztolyairól el is hagyta. Hiányzik a „kakasfark" más, a kiállításon egyébként látható Adams-rendszerű forgópisztolyoknál is (angol TRANTNER, belga DAVIDH).

Csakhogy a forgópisztoly működtetése a használt erős rugók miatt nagy kézi erőt igényelt. (Sejteti ezt a bemutatott TRANTNER-forgópisztoly is, amelynél a kakast felhúzó billentyű — kedvezőbb forgató nyomaték biztosítása céljából — hosszabb a szokásosnál.) Ezért Adams olyképpen módosította forgópisztolyának szerkezetét, hogy a henger fordítását és az elsütő szerkezet megfeszítését — a billentyűtől függetlenül — a kakas hátrahúzásával is el lehessen végezni. A „kakasfark"-ra ismét szükség lett! (Ilyen a kiállított

angol WITTON- és az osztrák COLT-GASSER-forgópisztoly.) Ezek a revolverek már „kettős mozgatású" forgópisztolyok voltak.

Kétségtelen, hogy a csappantyús-gyújtású elöltöltős revolverek két nagy családjának (COLT, ADAMS) megjelenésével lényegében már ki is alakult a forgópisztolyok mechanizmusa, hadseregi használhatóságuk bebizonyosodott. Mégis, a forgópisztolyok igazán csak a fémhüvelyű töltények feltalálásával és elterjedésével együtt váltak széleskörűen hadihasználhatókká és egyre tökéletesebbekké.

A francia Lefaucheux készítette az első fémhüvelyű forgópisztoly-töltényt. Töltényének az az érdekessége, hogy a hüvely fenekén, belül központiasan elhelyezett csappantyú gyújtása egy hozzá oldalról bevezetett, a hüvelyből egyébként kiálló gyúszeg megütésével történt. (Töltény és metszet a kiállításon.) *Lefaucheux töltényével megoldódott a forgópisztoly hátultölthetőségének a problémája!* (A LEFAUCHEUX néven széleskörűen elterjedt forgópisztolyok technikai rendszerét egyébként Chaineux párizsi puskaműves dolgozta ki 1853-ban.)

A XIX. század második felében számos neves és kevésbé ismert puskaműves készített önvédelmi célra Lefaucheux-féle forgópisztolyt szerte Európában, hadseregi használatra azonban csak Franciaországban rendszeresítették azt (1863). Az magyarázza a hadvezetőségek általános tartózkodását és elutasító magatartását, hogy e hengerből kiálló gyúszegek növelték a balesetveszélyt.

A központi és peremes gyújtású fémhüvelyű töltények feltalálása után hamarosan kialakultak a különböző forgópisztoly-rendszerek.

Számos forgópisztoly-típus és változat jelent meg a világon a XIX. század második s a XX. század első felében. A kiállításon bemutatott 15 típus (tíznek változata) csak töredéke a hadseregekben rendszeresített és a fegyverpiacon árusított márkáknak. A forgópisztolyoknak a megjelenés időrendiségébe való kiállítása bizonyosan jól érzékeltetné a fegyverkonstruktőrök szorgalmát és a fegyvergyárosok tőkés versengését, de megnehezítené a fajták, típusok felismerését és tanulmányozását. Ezért a kiállítás a rendszerek bemutatására helyezi a hangsúlyt.

Az egyik szekrényben azok a forgópisztolyok tekinthetők meg, amelyeknél a henger szerszámok segítsége nélkül nem emelhető ki a tokból, s azok, amelyeknél a henger cseréjéhez nem kell szerszámot igénybe venni.

Az osztrák—magyar hadseregben rendszeresített GASSER-forgópisztolyoknál (1870 M. lovassági, 1874 M. gyalogsági) a henger használat közben nem cserélhető, mert a tengelyvégek mereven (csavarral) rögzítettek. A henger megtöltése a töltényeknek a töltényfuratokba való egyenkénti behelyezésével történik, az üres hüvelyek eltávolítására pedig a cső mellé szerelt ürítő vessző szolgál. E rendszer tagja még a bemutatott COLT-FRONTIER-forgópisztoly is.

A Gasser- és Colt-revolverek szomszédságában bemutatott 1872 M. CHAMELOT-GLISENTI-, 1873 M. CHAMELOT-DELVIGNE-, 1883 M. DREYSE-, 1894 M. GLISENTI-, 1895 M. NAGANT-, 1898 M. RAST-GASSER- és más egyéb forgópisztolyoknál a henger tengelye viszont már nincs mereven rögzítve — a rögzítő csap kézzel eltávolítható, utána a tengely a tok furatából kihúzható s a henger kiemelhető. Nyilvánvaló, hogy ez a technikai rendszer az előzőnél tökéletesebb.

Ismeretes, hogy a forgópisztolyoknál a henger nem tapad szorosan a cső hátsó végéhez. Lövésnél a lőporgázok egy része elillan a henger és a cső közötti résen s csökken a lőporgázoknak a lövedékre ható ereje. Ezért még a szakemberek körében is felújul gyakorta a vita a forgópisztoly hatásosságáról és hasznosságáról. De bebizonyosodott, hogy alig rövidül a lőtávolság és alig növekszik a lövedékek szóródása a lőporgázok hatásfokának csökkenésével. S hogy még ezeket a hátrányokat is megszüntessék, általában növelték a forgópisztoly-töltények lőpormennyiségét. Éppen ezért figyelemre méltó az orosz és a szovjet hadseregben is rendszeresített NAGANT-forgópisztoly működési elve. Ennél a forgópisztolynál lövés pillanatában a henger teljesen hozzáfeszül a cső hátsó végéhez, sőt a töltényhüvely szűkített nyaka is kissé beleér a csőbe — a zárás tökéletes. (Tárgyi metszet a kiállításon.)

A fémhüvelyű, egyesített lőszert tüzelő forgópisztolyok eddig ismertetett fajtáinál a henger ürítése, majd a hen-

ger újratöltése viszonylag körülményes és hosszadalmas művelet. A SMITH-WESSON-forgópisztolyoknál viszont a henger tengelyére szerelt és előre-hátra mozgó kivetőkoszorú a henger (és a cső) le- és felbillentésével egyidejűleg annyira kilazítja az üres hüvelyeket a töltényfészkekből, hogy utána már nem jelent fáradságot és jelentős időveszteséget az üres hüvelyek eltávolítása és a henger újratöltése. Első olyan forgópisztolyok, amelyek fenékgyújtású lőszert tüzeltek!

Kétségtelen, hogy a szabadalomnak nagy gyakorlati haszna volt, nem csoda, hogy a SMITH-WESSON-forgópisztolyok több világkiállításon aranyérmet nyertek, a cég pedig Amerikában monopoljogot szerzett fegyvereinek gyártására és eladására. Miután több amerikai és európai fegyvergyáros megvásárolta a Smith-Wesson-forgópisztolyok gyártási jogát, ezek a maroklőfegyverek elárasztották a világot. Egyesek azonban csak az ötletet vették át. Az utánzatok között legjelentősebbek a WEBLEY-féle forgópisztolyok. Ezeknél és a MAUSER-forgópisztolyoknál a henger forgatása a hagyományostól eltérő módon történik.

Néhány forgópisztolynál (LEBEL, PIEPER, COLT) az ürítéshez és a töltéshez a henger oldalra billenthető. *Kiderült, hogy a forgópisztoly fejlődése megrekedt, tovább tökéletesíteni azt már nem lehetett.* A fegyverkonstruktőrök új lehetőségek után kutattak.

Az egylövetű hátultöltős, méginkább az ismétlő puskák hadseregi felhasználása nyomán megváltozott a gyalogság harcászata: a „tűz és mozgás" elve a harc megvívásának alaptörvényévé kezdett válni. Vele egyidejűleg a tömegtűz szerepe is jelentősen megnövekedett. A harc nagy tűzgyorsaságú fegyvert igényelt. Megszületett a géppuska.

Felmerült a kérdés: nem lehetne-e a géppuskák működéséhez hasonlóan a maroklőfegyvereknél is hasznosítani a lőporgázoknak a zárra ható feszítő erejét? Kiderült, hogy lehetséges.

Az amerikai Wesson által 1854-ben szerkesztett előágytáras pisztoly azért nem versenyezhetett az akkor már ismert forgópisztolyokkal, mert ismétlő szerkezetének működtetéséhez a lövész mindkét kezére szükség volt. A maroknyomással működtetett Gaulois- és Protektor-féle zsebpisztolyok pedig nem voltak elég hatásos lőfegyverek, csakúgy, mint a Deringerek, valamint a Bär- és Reform-pisztolyok. A századforduló idején forgalomba hozott BITTNER-féle „félautomata" pisztolyok meg azért nem terjedhettek el, mert időközben megjelentek a nevessé vált BROWNING-féle öntöltő pisztolyok a fegyverpiacon.

Elkezdődött a vita: egyesek a forgópisztolyok jóságát bizonygatták, mások az öntöltő pisztolyokra esküdtek, — s amíg folyt a vita, az öntöltő pisztolyok meghódították a világot, megjelentek a hadseregek rendszeresített fegyverei között.

Ismétlő vagy öntöltő pisztoly?

Köztudott, hogy a magyar szóhasználatban az „ismétlő" megnevezés vert gyökeret. A fegyverismereti szabályzatok és a katonai szakirodalom is „ismétlő pisztoly"-okról beszélnek, csupán néhány írás nevezi helyesen „öntöltő"-nek a szóban forgó maroklőfegyvert. A kiállítás is „öntöltő pisztolyokat" mutat be látogatóinak, mert az „öntöltő" megnevezés fejezi ki legpontosabban a pisztoly működésének, működtetésének lényegét.

Igen, a tusatáras Spencer-, az előágytáras Winchester-, a középágytáras Mannlicher-, Mauser-, Mossin—Nagant- stb. puskák valóban „ismétlő" lőfegyverek, mert a lövésznek kell megmegismételt kézmozdulatokkal, szakaszos műveletek megtételével elvégezni a töltést és ürítést, azt a sorrendileg meghatározott folyamatot, amelyet akaratától függően, bármikor megszakíthat, megszüntethet. A pisztolynál más a helyzet. A lövész nem tudja félbeszakítani a töltés és ürítés műveletét a lövés folyamatában, mert az akaratától független, azt a fegyver maga végzi el.

Mielőtt a kiállítás sorra bemutatná a közel száz öntöltő pisztolyt látogatóinak, ismerteti azok fajtáit, rendeltetésük és működésük szerint. Elmondja, hogy vannak egyszerű reteszeletlen súlyzáras és reteszelt súlyzáras öntöltő pisztolyok. (A működés elvének bemutatásával.) Elmondja azt is, hogy rendeltetés szerint az öntöltő pisztolyok önvédelmi („mellényzseb", „zseb"), vagy pedig szolgálati (hadseregi, rendőrségi) maroklőfegyverek. Utal arra, hogy a szolgálati öntöltő pisztolyok többsége reteszelt súlyzáras lőfegyve-

rek, mert nagyobb hatású lőszert tüzelnek.

A XIX. század második felében több fegyverkonstruktőr kísérletezett azzal, hogy az ismétlő puskáknál alkalmazott megoldásokat a pisztolyoknál is hasznosítsák. (WERDER-pisztoly a kiállításon.) Igyekezetükkel nem sokra mentek. S akkor megjelent az amerikai John Moses Browning, aki találmányával, reteszeletlen súlyzáras pisztolyával hamarosan világhírnévre tett szert. „Ma már a cipészinasnak is »Browningja« van, s akik ezelőtt 5—10 koronás revolvert vettek, önműködő pisztolyért ma 50—85 koronát adnak" — írta 1912-ben jellemzésképpen könyvének előszavában az egyik katonai szakíró. S miként az emberek esetenként a forgópisztolyokat „coltnak", az öntöltő pisztolyokat tévesen „browningnak" nevezik.

A bemutatott reteszeletlen és reteszelt öntöltő pisztolyok megtekintése és tanulmányozása bizonyosan kellemes és hasznos időtöltést jelent a kiállítás látogatói számára. Látnak ott angol, belga, csehszlovák, japán, jugoszláv, lengyel, magyar, német, olasz, osztrák, spanyol, szovjet és amerikai pisztolyokat — kicsiket és nagyokat, polgári önvédelmieket és hadseregieket egyaránt. A típusok felismerése is izgalmas szórakozást nyújt. (ASTRA, BERETTA, BROWNING, DUO, FROMMER, GLISENTI, LIGNOSE, MANNLICHER, MAUSER, NAMBU, ÖWA, PARABELLUM, RADOM, SAVAGE, STAR, STEYR, TOKAREV, WALTHER, ZBROJOWKA stb.) Egyeseknél a cső rögzített, másoknál az elmozdítható. A helyretoló rugó a cső körül, a cső alatt vagy felett van elhelyezve. Vannak pisztolyok, amelyeket nem lehet a véletlen elsülés ellen biztosítani, a legtöbb öntöltő pisztoly azonban elforgatható biztosító-csappal rendelkezik. Néhány pisztollyal pedig csak a billentyű és a markolat-biztosítólemez egyidejű meghúzásával-megnyomásával lehet tüzelni. Akadnak fegyverek, amelyeknek nincs célgömbjük és irányzékuk. A figyelmes szem azt is könnyen felfedezheti, hogy mely pisztolyokhoz csatlakoztatható válltámasz (tusa) stb.

A kiállításon elhelyezett alkatrészeire szétszedett öntöltő pisztolyok és tárgyi metszetek a pisztolyok működésének megértéséhez nyújtanak némi segítséget. (Pl. csőbillenéses reteszelés — TOKAREV, csőelfordulásos reteszelés — STEYR.) S a kíváncsiskodó látogatók nyilvánvalóan felfigyelnek a pisztolyok típusváltozatainak kialakulására is — többek között a Magyar Néphadseregben jelenleg használt P—63 jelű reteszeletlen súlyzáras öntöltő szolgálati pisztoly kifejlesztésének „állomásaira". (A Walther-féle mechanizmus elfogadása — alumíniumtok alkalmazása — kísérleti sorozat legyártása lapos markolathéjakkal — javaslatként műanyagból készült hüvelykujjtámasz felerősítése a baloldali markolathéjra — a rendszeresített pisztoly sorozatgyártása.) . . .

A Hadtörténeti Múzeum pisztolytörténeti kiállítása időszaki szakkiállítás, „előzetese" az előkészületben levő fegyvertörténeti állandó kiállításnak, ahol a pisztolyok már a kardok, puskák, géppuskák, golyószórók, géppisztolyok, gépkarabélyok, öntöltő puskák „társaságában", azokkal való kapcsolataikkal jelennek meg ismét a múzeum látogatói előtt. Nyilvánvaló, ott tágabb tere nyílik majd annak, hogy a pisztolyok fejlődésének belső és kapcsolt összefüggései a jelenleginél jobban kidomborodjanak s a fegyvertechnikai ismeretek bővebben, illusztráltabban álljanak a közönség rendelkezésére.

Balázs József
Pongó János

NEMZETKÖZI LEVÉLTÁROS KONFERENCIA A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUMBAN

A Varsói Szerződés hadseregei levéltárvezetőinek legújabb, sorrendben a negyedik tanácskozására 1973. szeptember 11—14. között Budapesten került sor a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban. A megbeszélésen részt vett:

— Tyihon Ivanovics NYIKITCSENKO vezérőrnagy, a Szovjet Hadsereg Honvédelmi Minisztériuma Levéltárának parancsnoka,

— Nikola SZERGIEV ezredes, a Bolgár Néphadsereg Hadilevéltárának parancsnoka,

— dr. Ladislav KOPECKY alezredes, a Csehszlovák Néphadsereg Hadilevéltárának parancsnoka,

— Leszek LEWANDOWICZ ezredes, a Lengyel Néphadsereg Központi Katonai Levéltárának parancsnoka,

— Rudolf STUDANSKI ezredes, a Német Nemzeti Néphadsereg Levéltárának parancsnoka,

— Ion TUDOR alezredes, a román Nemzetvédelmi Minisztérium Levéltára dokumentációs hivatalának vezetője,

— és mint házigazdák, dr. LIPTAI Ervin ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka,

— dr. PAPP Tibor alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár parancsnoka,

— dr. BŐHM Jakab, a Hadtörténelmi Levéltár tudományos főmunkatársa.

Az említett országok hadseregei hadilevéltár parancsnokainak első találkozását a Német Nemzeti Néphadsereg Levéltára kezdeményezte. Az értekezlet színhelye 1966-ban POTSDAM volt, ahol a vendéglátón kívül a csehszlovák és a lengyel hadsereg képviselői jelentek meg. A résztvevők közös nézetre jutottak a folyamatos kapcsolatok biztosításának szükségességében és kiszélesítésében. E cél elérésére megállapodtak egy közérdekű feladat kijelölésében. Elhatározták egy olyan ötnyelvű — orosz, német, cseh, lengyel és magyar — hadilevéltári szakmai szótár elkészítését, amely magában foglalja az 1914-ig készült, főleg német nyelvű iratok legfontosabb katonai és levéltári kifejezéseit. A szerkesztési munkálatokat a potsdami levéltár magára vállalta. Az azóta eltelt idő bizonyította a kezdeményezés helyességét. Egy ilyen összeállítás valóban segítséget nyújt majd a levéltárosoknak, akik a korabeli iratokat kezelik és a hadtörténészeknek, akik ezekben az iratokban kutatnak, másrészt munkakapcsolatot teremtve biztosítja az érdekeltek együttműködését.

A potsdami összejövetelt követte az 1968. évi prágai, az 1971-es varsói megbeszélés. Magyar küldött a prágain vett részt először. A szótár készítésének helyzetét mindkét ülésen megtárgyalták, de a varsóin már levéltári szakkérdések is napirendre kerültek, pl.: a katonai levéltári szolgálat néhány alapvető kérdése, a szolgálati idő és egyéb igazolásokkal kapcsolatos kérdések és problémák, a levéltári iratanyag megőrzésének módszerei stb. A varsói értekezlet végén a résztvevők megállapodtak abban, hogy 1973-ra Budapestet javasolják az összejövetel helyéül, napirendként pedig a levéltártechnika problémaköréből egy-két kérdést.

A budapesti négynapos konferencia programjának összeállításánál arra fektettük a fő súlyt, hogy minél alaposabban informálhassuk egymást a felvetett szakmai területekről, a vendégeknek alkalmuk legyen a magyar Hadtörténelmi Levéltár megismerésére s elvtársi—baráti kapcsolat alakuljon ki a résztvevők között.

Időmegtakarítási célokból több írásos dokumentumot juttattunk el a résztvevőkhöz: még az értekezlet előtt átadtuk a tanácskozás programját és a szakmai előadások szövegét. Ezáltal lehetővé vált az előadások elhagyása s az azonnali rátérés az esetleges kérdések felvetésére, a vélemények kifejtésére, s egymás szóbeli informálására. Csak a tájékoztató jellegű ismertetések hangzottak el élő szóban.

A tanácskozás napirendjén szerepelt két ismertetés és két szaktéma. Ismertetés hangzott el a magyar Hadtörténelmi Levéltárról és tevékenységéről, az ötnyelvű levéltári szakszótár szerkesztési munkáinak állásáról, helyzetéről. Írásos anyag készült a levéltári anyag raktári elhelyezéséről és a levéltári iratrestaurálás és konzerválás kérdéseiről.

A szótár szerkesztése körüli vitában többen felvetették, hogy bizonyos mér-

tékben változtatni kell a címszavakon. Köztük több jelenkori kifejezés is található, amelyek 1914 előtt nem léteztek. Ezek kihagyandók. Fordítási problémák is felmerültek. Nem volt egyöntetű állásfoglalás abban a kérdésben sem, hogy a szerkesztésben eddig részt nem vett levéltárak hogyan kapcsolódhatnának be a munkába. A résztvevők végül is megállapodtak a hiányosságok közös felszámolásában és így az NDK levéltára vállalhatta, hogy 1975-ben megjelenteti a szótárt.

Az iratraktározás témájával kapcsolatban, amelyet dr. Bőhm Jakab, a Hadtörténelmi Levéltár tudományos főmunkatársa állított össze, széles körű eszmecsere alakult ki.

Mindenekelőtt a raktárhelyiségekkel kapcsolatos problémák vetődtek fel. Szinte mindenütt, eredetileg más célra épült objektumokat alakítottak át levéltárrá. Ennek tudható be, hogy nehéz megfelelő szinten tartani a hőmérsékletet, a relatív nedvességtartalmat, s a dolgozóknak sem tudnak mindenben megfelelő munkahelyet biztosítani. Ezért több országban is napirendre került új épületek építése, a katonai levéltári célokra. Az új raktárakat légkondicionálni akarják s fel akarják szerelni különböző technikai eszközökkel, amelyek elsősorban a gyors és pontos adatszolgáltatást és a nehéz fizikai munka kiiktatását segítik elő.

Felvetődött még a legmegfelelőbb relatív légnedvesség, a fertőtlenítés, a tűzbiztonság, a mozgatható raktári polcok kérdése. Megállapítást nyert, hogy az optimális relatív légnedvességi határok 40—65% között mozognak, az ember számára is alkalmas levegőhőmérséklet mellett. A megadott értékek alatti vagy feletti szint káros az iratokra.

Az iratok fertőtlenítése igen sok esetben elkerülhetetlen. Különösen akkor, ha az iratok új raktárhelyiségbe kerülnek. Erre különösen Magyarországon van nagy szükség, ahol az őrzött anyag szinte teljes egészében biológiailag fertőzött. Mérések bizonyítják, hogy a raktárak levegőjében 3—4-szer annyi mikróba van, mint a szabad levegőben. Nem kell félni a fertőtlenítéstől. Helyes technológiát alkalmazva, nem károsodnak az iratok, sem az írás anyaga. A szovjet és román tapasztalatok azt mutatják, hogy az ethilénoxid a legjobb fertőtlenítőszer. Hátránya, hogy robbanásveszélyes, amit széndioxid keveréssel meg lehet szüntetni.

Német tapasztalat szerint a mozgatható polcrendszer csak a nem, vagy csak a ritkán kutatott anyagok tárolására alkalmas. Javításához speciálisan képzett szakemberek szükségesek, akik köztudottan nem állnak azonnal rendelkezésre. A hibaelhárítás elhúzódása napokra is megbéníthatja a levéltárat.

A restaurálás, konzerválás vitaindító referátumát dr. Scholz Tamás vegyészmérnök, az Országos Levéltár anyagvédelmi csoportvezetője dolgozta ki. A téma vitája során rendkívül fontos és időszerű kérdés vetődött fel. A restaurálás és a konzerválás a levéltári munka fontos részének tekinthető, és, mint a levéltári munka más területén, e kérdésben is nemzetközi együttműködésre van szükség. Az egyes levéltárak iratrestaurálási tevékenysége csak akkor emelkedhet gyorsan magas színvonalra, ha nem maguknak kell elvégezni a szükséges alapkutatásokat.

Egyöntetűség mutatkozott meg a résztvevők körében abban a kérdésben, hogy a levéltárparancsnokoknak mind többet kell foglalkozniuk technikai kérdésekkel, illetőleg a technikai szakembereket mind intenzívebben be kell vonni a vezetésbe. A technikai szakemberek munkájának nemzetközi összehangolása nem a levéltárparancsnokok feladata. De az illetékesek figyelmét felhívhatják az ilyen jellegű együttműködés szükségességére és fontosságára.

Az értekezlet utolsó napján, szeptember 14-én délelőtt, sor került az együttes munka értékelésére és javaslat kidolgozására, a következő találkozó helyére és tematikájára vonatkozóan.

A tanácskozás szakmai szempontból értékes volt. A résztvevők megismerhették egymás munkakörülményeit, gondjait-bajait, tanulhattak az egyes levéltárak helyes gyakorlati tevékenységéből stb. Megtudtuk, hogy a szovjet levéltárak vannak az élen a levéltári munkák gépesítése tekintetében. Megtekinthettük azt a füzetet, amely a levéltári munkában alkalmazott gépeket szemléltette. Az összeállításnak nagy előnye, hogy a bemutatott eszközök többnyire valamelyik szocialista ország, elsősorban a Szovjetunió iparának termékei, tehát könnyen importálhatók.

Tapasztaltuk, hogy a postdami levéltár jó úton halad a raktározási technika kialakításában. Eredményei érdeklődésre tarthatnak számot más baráti országban is. Úgy tűnik, hogy Magyarországnak van a legtöbb tapasztalata a szennyezett iratok fertőtlenítésében.

Az értekezlet fontos eredménye, hogy azon a Varsói Szerződésbe tömörült hadseregek képviselői hiánytalanul részt vettek. Ez a teljesség pozitívan hatott ki a tanácskozás munkájára. Egymás megismerésén és a személyek közötti baráti szálak létrejöttén kívül felvetődtek és megfogalmazódtak a további együttműködés irányára és tartalmára vonatkozó elképzelések. Erőteljesen jelentkezett a gyakoribb személyes találkozás igénye az egymáson való segítés céljából. Szinte valamennyi levéltárnak vannak olyan feladatai, amelyek végrehajtásához mások támogatása is szükséges. 1975-ben ünnepli több ország a fasiszta elnyomás alóli felszabadulás 30. évfordulóját. Ennek megünneplésére is készül a szocialista tábor. Egyes levéltárak már hozzá is fogtak a vonatkozó iratok összegyűjtéséhez és dokumentumkötetben való kiadásuk előkészítéséhez. Egy ilyen dokumentáció színesebbé és teljesebbé tétele csak az egymásnak nyújtott támogatással képzelhető el. De más vonatkozásban is egymásra vagyunk utalva. Országaink régebbi története is összefonódik. Szinte mindegyik levéltár őriz más országokat érintő fontos iratokat. Ezek feltárása, a bennük található adatok rendelkezésre bocsátása barátok iránti kötelesség. Fokozottabb együttműködésre, illetőleg tapasztalatcserére lenne szükség az 1945 után keletkezett iratok, illetve egyéb dokumentumok raktározását, feldolgozását, segédletekkel való ellátását stb. illetően. A fentiekből indultak ki a konferencia résztvevői, amikor állást foglaltak a kétoldalú kapcsolatok ápolása és rendszeressé tétele mellett is.

A konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy a következő összejövetel 1975-ben, vagy 1976-ban legyen, olyan napirenddel, amely az eddigiekben is szépen fejlődő együttműködés még magasabb színvonalra való emelését szolgálja.

Az elnöki zárszó után a vendégek nevében NYIKITCSENKO vezérőrnagy elvtárs köszönte meg a szívélyes vendéglátást. Örömét fejezte ki, hogy eljöhettek Budapestre, megismerhették Magyarország szép fővárosát, találkozhattak a kollégákkal, a levéltárparancsnokokkal. Kifejezte azt a reményét, hogy a szocialista hadseregek levéltárai közötti kapcsolatok — mind a sorra kerülő találkozókon, mind a találkozók közötti időszakban — tovább fejlődnek.

Papp Tibor

HÍREINK

A TUDOMÁNYOS ISMERETTERJESZTŐ TÁRSULAT HADTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLYA 1973. szeptember 20. és 21-én rendezte meg évi vándorgyűlését a szolnoki „Kilián György" Műszaki Főiskolán. *Stock János* vezérőrnagy, a szakosztály elnöke megnyitó szavai után dr. *Liptai Ervin* ezredes, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka *„A hadtörténet tudományos népszerűsítésének időszerű kérdései"* címmel tartott előadást. Ezt követően *Tóth Sándor* alezeredes a második világháború 1943. évi nagy fordulatáról szóló, majd dr. *Szántó Imre* alezredes *„Az imperializmus katonapolitikája napjainkban"* című korreferátuma hangzott el. Az előadás és a korreferátumok után kibontakozó széles körű vita a tudományos ismeretterjesztés jelenlegi helyzetének számos kérdését vetette fel és a szocialista tudat formálásában fontos szerepet játszó ismeretterjesztés konkrét feladatainak meghatározásával értékes segítséget adott a következő évek munkájához.

A MAGYAR KATONA EGYENRUHÁJA 1869—1973. címmel 1973. október 5-én, a múzeumi hónap keretében kiállítás nyílt az Országos Hadtörténeti Múzeumban. Az elmúlt 100 év magyar katonaöltözetét: csákókat, aranysujtásos atillákat és dolmányokat, nyestprémes tábornoki díszruhákat, csukaszürke uniformisokat és a napjainkban néphadseregünknél rendszeresített egyenruhákat bemutató kiállítást *Balázs György* ezredes, a Magyar Néphadsereg ruházati főnöke nyitotta meg. A megnyitón jelen volt dr. *Nagy Gábor* ezredes, a politikai főcsoportfőnök első helyettese és *Bán Károly* ezredes, politikai főcsoportfőnök-helyettes.

A HADTÖRTÉNELEM ÉS A KATONAI ELMÉLET TANULMÁNYOZÁSÁNAK ÉS KUTATÁSÁNAK KÖZPONTJA megbízásából *Iani Bela* ezredes és *Ilie Petre* alezredes 1973. október 1-től 12-ig kutatómunkát végeztek a Hadtörténelmi Levéltár második világháborús irataiban. A két bukaresti tudományos munkatárs *„A románok részvétele a magyarországi hadműveletekben a második világháború idején"* című témához gyűjtöttek anyagot.

A TUDOMÁNYOK ÉS MŰVÉSZETEK SZERB AKADÉMIÁJA 1973. október 2—4. között a *„Harmadik birodalom és Jugoszlávia"* címmel tudományos ülésszakot rendezett Belgrádban. A szimpoziumon magyar részről *Godó Ágnes* alezredes, kandidátus vett részt és *„Horthy-Magyarország szerepe a harmadik birodalom Jugoszlávia elleni terveinek realizálása"* címmel referátumot tartott.

A MAGYAR PARTIZÁN SZÖVETSÉG felkérésére *Godó Ágnes* alezredes, kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársa 1973. szeptember 1-től 22-ig *„A második világháború alatti magyar—lengyel haladó kapcsolatok"* című témához anyagot gyűjtött Varsóban.

Molnár Pál

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1971. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

II. RÉSZ*

AZ 1848—49. ÉVI SZABADSÁGHARC

Urbán Aladár: A Batthyány-kormány hadügyi politikájának első szakasza (1848 április—május). — HK, 1971. 2. sz. 211—237. p.

Szebelkó Imre: Kossuth Lajos és a honvédelem eszméje. — Lobogó, 1971. 39. sz. 5. p.

Gál Éva, L.: Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp. Akad. K. 1971. 88 p. 2 t. (Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 57.)

Hunyadi Károly: Törekvések az önálló magyar katonai főiskola megteremtésére. — Petzelt József katonapedagógiai elvei. — HK, 1971. 4. sz. 677—684. p.

Kovássy Zoltán: Borsodi önkéntesek (1848). — N, 1971. 34. sz. 11. p.

Molnár Ernő: Győr a forradalmak korában. (Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, Győr-Sopron m. ny. 1971.)

Szénássy Zoltán: Klapka [György], a komáromi vár védője. (1848—49.) — Új Forrás, 1971. 3. sz. 45—56. p.

Szabó József: A csornai csata. (1849. június 13.) — A Hazáért, 1971. 39. sz. 12. p.

Karasszon Dénes: A 104. honvéd zászlóalj főorvosának orvosi naplója. — Orvostörténeti Közlemények, 44. sz. 1968. 109—116. p.

Buzinkay Géza: Bem József Magyarországra érkezése és sebének kezelése, 1848. október 30. — Orvostörténeti Közlemények, 60—61. sz. 1971. 331—334. p.

Arató Endre: Egykorú demokratikus nézetek az 1848—1849. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. (Az 1848—1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához.) Bp. Kossuth K. 1971. 137 p.

Csatári Dániel: Eftimie Murgu. [1848—1849 forradalmi demokratáinak román harcostársa.] — Valóság, 1971. 1. sz. 82—88. p.

Obermann, Karl: Die ungarische Revolution von 1848—1849 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. Akad. K. 1971. 70 p. 2 t.

Az ezernyolcszáznegyvennyolcas szabadságharc és Oroszország haladó erői. — Lobogó, 1971. 34. sz. 4. p.

Baktai Ferenc: Igazi koszorúk. (Aradi vértanúk.) — Népszava, 1971. 235. sz. 3. p.

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME 1850—1918

Spáczay Hedvig: A Honvédelmi Minisztérium szervezete és hatásköre, 1867—1918. [Bp. 1970.] 273—279. p. (Klny. a Levéltári Szemle 1970. 2. sz.-ból.)

Merényi Oszkár: Kossuth Lajos ismeretlen levelei. — BSz, 1971. 4. sz. 64—70. p.

* A bibliográfia első részét — a beosztással és a folyóiratok jegyzékével együtt — a folyóirat 1973. évi 3. számában közöltük. (A szerk.)

Lukács Lajos: A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piáig, 1860—1870. [Bp.] Kossuth K. 1971. 321 p.

Regéczy Nagy Imre levelei a boszniai okkupáció idejéből. [Közread. és bev.] Kapronczay Károly. — Orvostörténeti Közlemények, 62—63. sz. 1971. 203—215. p.

1918—1919. ÉVI FORRADALMI ESEMÉNYEK

Siklós András: Az oroszországi forradalmak magyarországi hatása. — Sz, 1971. 5. sz. 1010—1012. p.

Merényi László: Háborúellenes megmozdulások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1918. január—október.) — BSz, 1971. 1. sz. 53—69. p.

Birta István—*Kende* János: A Rimamurányi—Salgótarján Rt. vas- és fémmunkás képviselőinek 1918. február 2—3-i értekezlete. — BSz, 1970. 4. sz. 48—55., 1971. 1. sz. 42—52. p.

Józsa Antal: Dokumentumok az orosz hadifoglyok tevékenységéről az Osztrák-Magyar Monarchia területén, 1917 végén. [Közread. és bev.] — — · — PK, 1971. 4. sz. 139—150. p.

A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

Liptai Ervin: Vengerszkaja Szovetszkaja reszpublika. (A Magyar Tanácsköztársaság. 2. kiad.) Per. A. I. Puskás. M. Müszl', 1970. 390 p. 16 t.

Liptai Ervin: Az ötvenkettedik évfordulón. Emlékezés a Tanácsköztársaságra. — Népszabadság, 1971. 68. sz. Vasárnapi mell. 3. p.

Kirschner Béla: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és tanulságai. (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, Zalam. ny. 1971.)

Siklós A[ndrás]: The Hungarian Soviet Republic and the national and nationality question. — AH, 1971. 1—2. sz. 73—84. p.

Vinaver, Vuk: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. — Sz, 1971. 6. sz. 1217—1246. p.

Szijj Jolán: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Hadügyminisztériumának és az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosságának szervezeti felépítése és osztályai. — Levéltári Szemle, 1971. 1—3. sz. 29—40. p.

Fogarassy László: Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget? — BSz, 1971. 1. sz. 70—77. p.

Hunyadi Károly: Kun Béla, a proletár hadsereg szervezője. — HSz, 1971. 3. sz. 1—6. p.

Report József: Stromfeld Aurél, a Magyar Tanácsköztársaság kiemelkedő katonai vezetője. [Bp. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia], 1969. 109—142. p.
(Klny. Akadémiai Közlemények, 1969. 3. sz.)

A Tanácsköztársaság határőrizete. (Bev. és a dokumentumokat összegyűjt. Szőcs Ferenc.) Kiad. a BM Határőrség Politikai Csfsége, [Bp.] 1969. 207 p. 5 t.

Dancza János: Az V/10-es vöröstüzérüteg szerepe az 1919. május 1.-i ellenforradalomban. /Visszaemlékezés./ (Az Egri Múzeum évkönyve. 7. köt. 1969. Eger, Alföldi ny. 1970.)

Forradalmi események vidéken

Román János: Források a Tanácsköztársaság *Borsod* megyei történetéhez. (A miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve. 10. Miskolc, Alföldi ny. 1971.)

Molnár Ernő: *Győr* a forradalmak korában. (Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr, Győr-Sopron m. ny. 1971.)

Farkas József: Adatok a Tanácsköztársaság *mátészalkai* eseményeihez. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1971. 2. sz. 111—117. p.

Zádor Tibor: Az 1918—19-es forrada-

lom eseményei *Sárospatakon* és hatása a város társadalmára. (A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 9. köt. Miskolc, Borsod m. ny. 1970.) 253—297. p.

Andrássy Antal: A proletárhatalom utolsó napjai [*Somogy* megyében]. — Somogyi Néplap, 1969. 190. sz.

Czakó Sarolta: Ellenforradalmi mozgalom *Szatmárcsekén* 1919-ben. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1971. 2. sz. 107—110. p.

Széni Imre: Katonai helyzet *Zala* megyében a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, Zala m. ny. 1971.)

Mag András: A Vörös Őrség tevékenysége *Zala* megyében a Tanácsköztársaság idején. (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, Zala m. ny. 1971.)

Kovács Lajos—*Takács* Ádám: Dr. Sebestyén Mihály, volt letenyei vörösszázad parancsnok visszaemlékezései. (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság *Zala* megyei történetéből. Zalaegerszeg, Zala m. ny. 1971.)

Kovács Lajos: Ellenforradalmi mozgalmak a Tanácsköztársaság alatt *Zala* megyében. (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. Zalaegerszeg, Zala m. ny. 1971.)

MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME 1919—1939

Gecsényi Lajos: Az ellenforradalmi erők felülkerekedése és a fehérterror Zemplén megyében. (1919 augusztus—1920.) — BSz, 1971. 2. sz. 35—40. p.

Andrássy Antal: Fehérterror 1919-ben. Siófok. — Somogyi Néplap, 1969. 201. sz.

A[ndrássy] A[ntal]: Fehérterror 1919-ben. Az első kaposvári mártírok. — Somogyi Néplap, 1969. 192. sz.

Mészáros Károly: Iratok az ellenforradalmi közigazgatás újjászervezéséhez 1919 őszén. (Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1970.) 195—203. p.
/Levéltári évkönyv 1./

Speidl Zoltán: A legitimista — szabad királyválasztó harc és a „nemzeti hadsereg" /1919—1921/. — HK, 1971. 2. sz. 292—313. p.

Fogarassy László: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. A „budaörsi csata". — HK, 1971. 2. sz. 314—341. p.

Vas Zoltán: Horthy [Miklós], vagy a király? (1920—1921.) Bp. Szépirod. K. (1971.) 335 p.

Vargyai Gyula: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. (1919—1921.) Bp. Közgazdasági és Jogi K. 1971. 375 p.

Fogarassy László: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. 1. r. /1918. december—1921. augusztus/. — SSz, 1971. 4. sz. 291—301. p.

Máté György: Eskü a pécsi Széchenyi-téren ötven évvel ezelőtt. Baranya—Bajai Szerb—Magyar Köztársaság. — Népszabadság, 1971. 203. sz. Vasárnapi mell. 4. p.

Vigh Károly: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához. — Sz, 1971. 3—4. sz. 736—752. p.

Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz—magyar szövetségről. /1927—1931./ — TSz, 1971. 1—2. sz. 133—156. p.

Stier Miklós: A magyarországi német követjelentések. 1933—1939. — Levéltári Közlemények, 1970. 2. sz. 241—258. p.

Kovács Endre: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. Akad. K. 1971. 415 p. Bibliogr. 391—397. p.

Szombath Ferenc: Adatok a sárvári lengyel gyűjtőtábor történetéből. — Vasi Szemle, 1971. 1. sz. 119—131. p.

Spáczay Hedvig: A Honvédelmi Minisztérium szervezeti változásai a Horthy-korszakban. — Levéltári Szemle, 1971. 1—3. sz. 41—78. p.

Csima János: A Horthy-hadsereg diszlokációja 1920—1941 között. — HK, 1971. 3. sz. 523—544. p.

Csima János: A Horthy-hadsereg fejlesztésének akadályai 1924—1927

között. — HK, 1971. 2. sz. 238—252. p.

Dombrády Lóránd: Adalékok a Horthy-hadsereg gépesítésének történetéhez 1936—1940. — HK, 1971. 1. sz. 36—92. p.

Hollós Ervin: Rendőrség, csendőrség, VKF. 2. Bp. Kossuth K. 1971. 431 p.

Kollár Lajos: Iskola és militarizmus 1919—1944. (Előszó: Munk Károly.) [Bp.] MPT, [1971.] 116 p.

Hartai Lajos: A „honvédelem és a honvédelmi nevelés" tükröződése a Horthy-hadsereg parancsnoki karának gondolkodásában. — HH, 1971. 2. sz. 121—133. p.

Gergely Ferenc: Az 1939. évi 2. törvény és a levente-intézmény. — Magyar Pedagógia, 1971. 3. sz. 295—307. p.

Baktai Ferenc: Emlékezés — harminc év után. „Levendula! Levendula!" [Gimnazista légósok a második világháborúban.] — PV, 1971. 7. sz. 6—7. p.

Baktai Ferenc: Emlékezés — harminc év után. „Kicsi katonája... [1930—1940-es évek diák, cserkész és levente fiataljainak neveltetési körülményei.] — PV, 1971. 10. sz. 6. p.

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Puskas, A[ndrej] I[vanovics]: Magyarország a második világháborúban. (Vengrija v godü vtoroj mirovoj vojnü. Ford. Zalai Edvin.) Bp. Kossuth K. 1971. 332 p.
Bibliogr. 329—332. p.

Tóth Sándor: Horthy-Magyarország felkészülése és bekapcsolódása a Szovjetunió elleni háborúba. — Hadtudományi Közlöny, 1971. 1. sz. 102—123. p.

Pintér István: Sürgős háború. [Magyarország belépése a második világháborúba.] — Tükör, 1971. 23. sz. 12—13., 24. sz. 27., 25. sz. 27., 26. sz. 21., 27. sz. 26—27., 28. sz. 12—13., 29. sz. 20—21., 30. sz. 21. p.

Andrássy Antal: Adalékok Somogy megye német katonai megszállásához — Somogy, 1970. 1. sz. 4—12. p.

Bernánné Nemes Éva: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban. (Borsodi történeti évkönyv. 3. Miskolc, Borsod m. ny. 1971.)

Sági Károly: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. 2. r. (A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10. Veszprém, 1971.) 441—455. p.

Hazánk felszabadulása

Moroián György: A magyarországi felszabadító hadműveletek. — Tisztképzés, 1970. 1—2. sz. 25—53. p.

Gát László: Adatok Csongrád város felszabadulásának történetéhez. (Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Bp. Zrínyi ny. 1971.)

Felderítők Budapesten. [Magyarország felszabadítása.] — N, 1970. 7. sz. 9. p.

Takács József: Az 1. bolgár hadsereg Dráva-menti harcai a visszaemlékezések tükrében. (Baranyai helytörténetírás. 1970. [Pécs,] Statisztikai K. [soksz.] 1971.)

Borus József: Hadszíntér Somogy földjén /1944. december 1—1945. március 31./ (Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1970.) 205—272. p. /Levéltári évkönyv 1./

Bencze Géza: A katonai közigazgatás megszervezése Somogyban 1944 őszén. — Somogy, 1971. 1. sz. 31—35. p.

Korolkov, M.: A balatoni nádas titka. /1945. március 23. Légiharcok a Balaton északi partja fölött./ — N, 1971. 23. sz. 8. p.

Veress D. Csaba: Veszprém megye felszabadításának története. /1944. december 3—1945. március 30.) Veszprém, 1970. 275—328. p.

/Klny. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9. köt./

Papp István: Adalékok Sopron város felszabadulásának történetéhez. 1944—1945. — Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei [Sopron], 1970. 1—2. sz. 93—114. p.

Huszár János: Pápai krónika. 1944—1945. (Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. Bp. Zrínyi ny. 1971.)

Horváth Ferenc: A fasizmus végnapjainak jellegzetességei Nyugat-Dunántúlon. 1945. január—március. (Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyaország történetéből. Bp. Zrínyi ny. 1971.)

Marosán György: Emlékek [19]45-ből. — Valóság, 1971. 12. sz. 46—60. p.

Az első évek (1945—1948). A Népszabadság interjúsorozata. Bp. Kossuth K. 1970. 200 p.

Megyeri Rezső: Felszabadulásunk 25 éves évfordulójára. — Tisztképzés, 1970. 1—2. sz. 3—8. p.

Róna Jenő: Emlékezzünk felszabadulásunkra. — Tisztképzés, 1970. 1—2. sz. 9—20. p.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

Döme Piroska: A népfront megszületése. Harminc éve kezdődött... — Magyar Nemzet, 1971. 163. sz. 8. p.

Döme Piroska: A Magyar Történelmi Emlékbizottság 30 éves jubileumára készülünk. — Magyar Nemzet, 1971. 196. sz. 12. p.

Palotás György: Harminc éve, az örökmécsesnél. — Népszabadság, 1971. 235. sz. 4—5. p.

Döme Piroska: Az 1941. október hatodiki tüntetés. — Magyar Nemzet, 1971. 235. sz. 7. p.

Pamlényi Ervin: A függetlenségi népfront seregszemléje. Népszava, 1941 karácsony. — Magyar Nemzet, 1971. 304. sz. 5. p.

(Nógrádi Sándor): Történelmi lecke. Bp. Kossuth K. 1970. 466 p.

Fegyverrel a fasizmus ellen *(Korom* Mihály: A magyarországi partizánmozgalom a második világháború idején. — *Kende* István: Kommunista fiatalok a német megszállás idején.) Bp. Nyomdaip. Szakmunkásképző Int. [ny.] 1970. 188 p.

Gazsi József: Az első partizánbevetés Borsodban. [1941 ősze.] — BSz, 1971. 4. sz. 41—45. p.

Borbola Mihály: 1944—1945-re emlékezve... — Útközben, 1971. 1. sz.

Sipos Gyula: Regény és valóság. [Emlékezés az ellenállási mozgalomra. 1943—1945.] — Útközben, 1971. 1. sz.

Faragó Ákos: Vallomás. [Ellenállás 1944—1945-ben.] — Útközben, 1971. 1. sz.

Gellért Gábor: Névtelen hősök. [Ellenállók a második világháborúban.] — Tükör, 1971. 3. sz. 20—21., 4. sz. 9—10., 5. sz. 4—5., 6. sz. 20—21., 7. sz. 11—12., 8. sz. 11—12., 9. sz. 12—13., 11. sz. 8—9., 13. sz. 15., 16. sz. 17—18. p.

Firon András: „Magyar partizánok útja". — Tükör, 1971. 14. sz. 8—9. p.

Mónus Miklós: „Békéből" a háborúba. Partizánok Budapestről. (A „Szabó-ifik" csoportja.) — Lobogó, 1971. 8. sz. 4. p.

Kiss István—*Meskó* Károly: Dokumentumok, visszaemlékezések a Fővárosi István- és Bajcsy-Zsilinszky /Horthy/-kórházakban a felszabadulás előtti időkben töltént baloldali szervezkedésekről. Kiad. az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. [Bp. Házi soksz. 1971.] 44 p. 3 t.

Pintér István: „Feladataikat lelkiismeretesen teljesítették." /A Görgey-zászlóalj/ — Népszabadság, 1971. 80. sz. 8—9. p.

Gazsi József: A 107/302. munkaszolgálatos század ellenállási kísérlete. — HK, 1971. 1. sz. 93—106. p.

Baktai Ferenc: A parancsnok tartalékba megy. /Rékai Miklós egykori partizán./ — Népszava, 1971. 241. sz. 3. p.

Ginzburg, Lev [Vladimirovics]: Túlvilági találkozások. (Potusztoronnie vsztrecsi.) A müncheni jegyzetfüzetből. [Riportregény.] (Ford. Hernádi László.) Bp. Európa, 1971. 259 p.

Zsigmond László: Egy háborús főbűnös életrajza. A technokrácia és a fasizmus. /Speer/. — Népszabadság, 1971. 232. sz. 6. p.

A „Bormann-kacsa". /Háborús bűnösök. Gehlen-emlékiratok./ — Mo, 1971. 38. sz. 10—11. p.

Herr „Y" harminc éve. [Rudolf Hess a spandaui fegyházban.] — Mo, 1971. 24. sz. 11. p.

Balogh László: A Hess-ügy. 1—5. rész. [Hess politikai tevékenysége a második világháború idején.] — Esti Hírlap, 1971. 102—106. sz. 4. p.

Lévai Jenő: Euthanázia és sterilizáció. Tízezrek náci gyilkosának különös bűnpere. [Horst Schumann]. — Magyar Nemzet, 1971. 134. sz. 8. p.

Lévai Jenő: A „vádemelésre nincs lehetőség..." Különös ítélet két nyugatnémet hamis tanúzási ügyben. — Magyar Nemzet, 1971. 164. sz. 7. p.

Lévai Jenő: Hogyan került szabadlábról börtönbe Varsó lerombolója, Bach-Zelewski, a tömeggyilkos SS-tábornok. — Magyar Nemzet, 1971. 240. sz. 7. p.

Lévai Jenő: Különös ítélet a majnafrankfurti törvényszéken az auschwitzi „koponyavizsgálók" perében. — Magyar Nemzet, 1971. 253. sz. 7. p.

Lévai Jenő: Ismét letartóztatták és bíróság elé állítják a haláltáborok Gestapo-szakértőjét. — Magyar Nemzet, 1971. 276. sz. 8. p.

Lévai Jenő: Harmadszor áll bíróság elé 108 000 ember náci gyilkosa. [Franz Rademacher pere.] — Magyar Nemzet, 1971. 289. sz. 7. p.

Beney Zsuzsa: Kiért halt meg Kolbe atya. [Auschwitz — 1941.] — Élet és Irodalom, 1971. 44. sz. 4. p.

A Tanaka-memorandum híve. [Hideki Tojo japán miniszterelnök, háborús főbűnös.] — Tükör, 1971. 1. sz. 27. p.

Gárdos Miklós: Nemzetvesztők. Magyar háborús bűnösök a népbíróság előtt. Bp. Tankönyk. 1971. 251 p. 12 t.
Bibliogr. 251. p.

Elkésett ítélet. [A Szálasi-puccs és előzményei.] Major Ákos visszaemlékezéseit feljegyezte Sólyom József. [Az 1. rész Elsietett ítélet címen jelent meg.] — Tükör, 1971. 18. sz., 19. sz. 12—13., 20. sz. 26—27., 21. sz. 12—13., 22. sz. 20—21. p.

Markos György: Vándorló fegyház. [Visszaemlékezések.] Bp. Magvető, 1971. 489 p. 2 t. 1 térk.

Takács István: Gyilkoltak, ha fütyült a mozdony. [Háborús bűnösök a Legfelsőbb Bíróság előtt.] — A Hazáért, 1971. 16. sz. 16. p.

Háborús bűnösök felett ítélkezett a Legfelsőbb Bíróság. — Népszava, 1971. 84. sz. 8. p.

Tudományos konferencia Moszkvában a háborús bűnösök felelősségéről. — Népszabadság, 1971. 240. sz. 2. p.

Timár István: A háborús bűntettek nem évülnek el. — Magyar Nemzet, 1971. 45. sz. 5. p.

Kártalanítási kálvária. /Deportáltak kártalanítása./ — Mo, 1971. 26. sz. 25. p.

A MAGYAR FEGYVERES ERŐK TÖRTÉNETE 1944—1971

A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg fejlődésének 25 esztendeje. Vázlatos áttekintés. [Bp. MNKK. soksz. 1970.] 26 p.

Mucs Sándor: A Magyar Néphadsereg megszervezésének körülményei. — Ho, 1971. 12. sz. 99—106. p.

Kis András: A magyar hadsereg születésének körülményeiről és jellegéről. — Kortárs, 1971. 5. sz. 779—788. p.

Gellért Tibor: Katonák az „Arccal a vasút felé" mozgalomban és a hidak helyreállításáért folyó küzdelemben. — HK, 1971. 3. sz. 476—500. p.

Szőcs Ferenc: A csengeri razzia /1946/. — HK, 1971. 3. sz. 545—560. p.

A „Magyar Közösség" összeesküvése. — BüSz, 1971. 1. sz. 64—69. p.

Halász János—*Szepessy* Mihály: A Magyar Néphadsereg és szocialista tisztképzésünk történelmi útja. — Tisztképzés, 1970. 1—2. sz. 54—87. p.

Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. 1950—1970. (Szerk., a képeket vál. és az összekötő szöveget írta Ölvedi Ignác.) [Bp.] Házi ny. [1971.] 31 lev.

A magas színvonalú honvédelemért. Beszélgetés dr. Lantódi József vezérőrnaggyal a hazai hadtudomány helyzetéről. — Magyar Nemzet, 1971. 229. sz. 5. p.

Kárpáti Ferenc: A Fegyveres Erők Napján. — Lobogó, 1971. 39. sz. 3. p.

Rácz Béla: A Belügyminisztérium újjászervezése. /1944. december—1948. július./ — Levéltári Közlemények, 1970. 1. sz. 89—131. p.

Pillanatképek a munkásőrségről. (Vál. és szerk. Vadász Ferenc. Kiad. a Munkásőrség Országos Parancsnoksága.) [Bp.] Zrínyi ny. [1971.] 40 p. 10 t.

EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1918-IG

Castiglione László: Az ókor nagyjai. Bp. Akad. K. 1971. 441 p. 1 t. Bibliogr. 390—425. p.

Szabó Árpád: A trójai háború. (4. kiad.) Bp. Móra K. 1971. 436 p.

Harmatta J[ános]: The rise of the Old Persian Empire. Cyrus the Great. — Acta Antiqua, 1971. 1—2. sz. 3—15. p.

Hoffmann, Wilhelm: Hannibal. (Hannibal. Ford. Terényi István.) Bp. Gondolat, 1971. 204 p. Bibliogr. 200—205. p.

Livius, Titus: A római nép története a város alapításától. (Ab urbe condita libri. 2—3. köt. Ford., jegyz. Muraközy Gyula. Bp. Európa, 1969—1970.)

Balla Lajos: A Severusok és Dácia. (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969—1970. Debrecen, 1971.) 89—106. p.

Mazzarino, S.: La tradizione sulle guerra tra Shabuhr e l'impero romano: „prospettiva" e „deformazione storica". — Acta Antiqua, 1971. 1—2. sz. 59—82. p.

A hadművészet útjain. Arbitos, [I. sz.] 251. — Lobogó, 1971. 32. sz. 15. p.

Gabler D[énes]: Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. — Acta Archaeologica, 1971. 1—4. sz. 83—91. p.

Mócsy A[ndrás]: Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. — Acta Archaeologica, 1971. 1—4. sz. 41—46. p.

Szilágyi Mária: A Duna-vidéki római hadsereg katonáinak anyagi helyzete a III. században. — Antik Tanulmányok, 1971. 2. sz. 267—276. p.

Nagy Tibor: Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia [Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens. /376—476./ Bp. Akad. K. 1969. 602 p.] megítélésében. — Antik Tanulmányok, 1971. 1. sz. 69—93. p.

Harmatta János: Gótok, hunok és alánok Pannóniában. — Antik Tanulmányok, 1970. 2. sz. 282—286. p.

Bóna István: Avar lovassír Iváncsáról. — Archaeologiai Értesítő, 1970. 2. sz. 243—261. p.

A hadművészet útjain. A hastingsi csata /1066. október 14./ — Lobogó, 1971. 31. sz. 15. p.

Froissart, [Jean] krónikája. [Chroniques.] Válogatás. (Vál., utószó, jegyz. Kulcsár Zsuzsanna. Ford. Hap Béla, Szeredi Anna.) Bp. Gondolat, 1971. 406 p. 24 t.

Druon, Maurice: Az elátkozott királyok. 2. A megfojtott királyné. (Les rois maudits. 2. La reine étranglée. Ford. Gyáros Erzsébet.) Történelmi regény. [Bp.] Európa, 1970. 268 p. /Századok — emberek./

Druon, Maurice: Az elátkozott királyok. 3. Korona és méreg. (Les rois maudits. 3. Les poisons de la couronne. Ford. Gyáros Erzsébet.) Történelmi regény. Bp. Európa, 1971. 262 p. /Századok — emberek./

Druon, Maurice: Az elátkozott királyok. 4. Az ősi törvény. (Les rois maudits. 4. La loi des males. Ford. Gyáros Erzsébet.) Történelmi regény. [Bp.] Európa K. 1971. 316 p. /Századok — emberek./

A hadművészet útjain. Az ankarai csata, 1402. — Lobogó, 1971. 37. sz. 11. p.

Rádai Ödön: Mi maradt a Nagy Armadából? [1588-ban az angolok által vereséget szenvedett spanyol hajóhad Girona nevű vezérgályája roncsainak feltárása.] — ÉT, 1971. 5. sz. 214—219. p.

A hadművészet útjain. Lützen, 1632. november 16. — Lobogó, 1971. 38. sz. 11. p.

A hadművészet útjain. Poltava, 1709. július 8. — Lobogó, 1971. 40. sz. 10—11. p.

Kapronczay Károly: Kik a kozákok? — ÉT, 1971. 35. sz. 1662—1665. p.

Koszev, Dimitar—*Hrisztov,* Hriszto—*Angelov,* Dimitar: Bulgária története. (Kratka isztorija na Bölgarija. Ford. Bödey József.) Bp. Gondolat, 1971. 290 p. 22 t.

Wittman Tibor: Latin-Amerika története. Bp. Gondolat, 1971. 503 p. 21 t.
Bibliogr. 472—483. p.

Lukács Lajos: A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piáig, 1860—1870. [Bp.] Kossuth K. 1971. 321 p.

Diószegi István: A francia—porosz háború. — Magyar Hírlap, 1971. 79. sz. Hét Vége, II. p.

Ölvedi Ignác: A porosz—francia háború főbb hadművészeti tanulságai. — Ho, 1971. 9. sz. 80—88. p.

Marx, (Karl)—*Engels,* (Friedrich)—*Lenin,* (V[ladimir] I[l'ics]): A Párizsi Kommünről. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) [Bp.] Kossuth K. 1971. 399 p.

Choury, Maurice: Vive la Commune! (La Commune au coeur de Paris.) A Párizsi Kommün története. (Ford. Gellért György.) Bp. Kossuth K. 1971. 356 p. 16 t. 1 térk.

Máté György: A Párizsi Kommün 72 napja. Történelmi napló. Bp. Kozmosz, 1971. 274 p. 16 t.

Feld, Charles—*Hincker,* Francois: Az eget ostromló Párizs. A Párizsi Kommün képekben. (Paris au front d'insurgé. La commune en images.) Bev. Vas Zoltán. Ford. Bajomi Lázár Endre. (Fotó: Jacques Masson.) [Bp.] Corvina, (1971.) 311 p.
Bibliogr. 311. p.

Farkas Márton: A Párizsi Kommün emléke. — Ho, 1971. 3. sz. 103—110. p.

Jemnitz János: Gondolatok a Kommün 100. évfordulóján. — Magyar Filozófiai Szemle, 1971. 1—2. sz. 115—124. p.

Jemnitz János: A Párizsi Kommün centenáriuma. — Magyar Nemzet, 1971. 62. sz. 9., 63. sz. 5., 64. sz. 5., 66. sz. 5., 68. sz. 9. p

Urbán Aladár: A Párizsi Kommün száz év távolából — Nagyvilág, 1971. 3. sz. 434—437. p.

Erényi T[ibor]: Der 100. Jahrestag der Pariser Kommune. — AH, 1971. 1—2. sz. 53—71. p.

Vadász Sándor: A Párizsi Kommün. — ÉT, 1971. 12. sz. 531—536. p.

Kálmán Endre: Az első munkáshatalom centenáriumán. [A Párizsi Kommün századik évfordulóján.] — Pártélet, 1971. 3. sz. 10—17. p.

Hárs György: Hetvenkétnapos történelem. [A Párizsi Kommün.] — N, 1971. 12. sz. 6. p.

Orosz Szilárd: A Párizsi Kommün századik évfordulójára. — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1971. 1. sz. 67—76. p.

A Párizsi Kommün önkéntes nemzetőrsége. — Mőr, 1971. 3. sz. 16—17. p.

(Nyilas Márta): Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről. (Tudósítások, visszaemlékezések, levelek.] (Sajtó alá rend. — Bev. Erényi Tibor.) Bp. Kossuth K. 1971. 279 p. 10 t.

Egykorú debreceni lapok a Párizsi Kommünről. — Alföld, 1971. 5. sz. 55—61. p.

Vadász Sándor: Frankel Leó 1871-es tevékenységéhez. (A francia hadbíróság Frankel-dossziéja.) — PK, 1971. 1. sz. 132—145. p.

Vincze Edit, S.: Egy magyar munkás a forradalomért. (A Párizsi Kommün centenáriuma.) [Frankel Leó.] — Magyar Nemzet, 1971. 67. sz. 5. p.

Mihalcsó Miklós: Györök Leó, a Párizsi Kommün magyar hőse. — ÉT, 1971. 38. sz. 1783—1786. p.

Kende János: A Párizsi Kommün és a magyar munkásmozgalom. — Népszava, 1971. 67. sz. 8. p.

Vincze Edit, S.: „Kenyeret és igazságot!" A Párizsi Kommün és a magyarországi munkásmozgalom. — Magyar Nemzet, 1971. 69. sz. 5. p.

Zsigmond László: A Párizsi Kommün és a francia politikai gondolkodás. — Magyar Nemzet, 1971. 102. sz. 8. p.

Mérei Gyula: 1870—71 hatása a nemzetközi erőviszonyokra. — Sz, 1971. 6. sz. 1249—1251. p.

Sterl István—*Pataki* István: A kulcskérdés közelről. [A német kérdés 1871-től napjainkig.] — N, 1971. 47., 48., 49., 50., 51. sz. 6. p., 52. sz. 10. p.

Kuczynski, Jürgen: A nagy üzlet. (Das grosse Geschäft.) A német imperializmus bűnei. (Ford. Szalontai Sándorné.) Bp. Kossuth K. 1971. 209 p. 8 t.

Jemnitz János: Az I. Internacionálé és a háború /1868—1870./ — Sz, 1971. 2. sz. 311—354. p.

Szepesi Ferenc: Nyolcvanöt év — harmincegy háború. [A XX. század háborúi.] — Mőr, 1971. 12. sz. 24—25. p.

Hough, Richard: Felkelés a [Potemkin] „Potyomkin" páncéloson. (The Potemkin mutiny. Ford. Félix Pál.) Bp. Kossuth K. 1971. 185 p. 8 t. (Népszerű történelem.)

Merényi László: A szabadság hajója. Drözki. /A balkáni háborúban részt vevő torpedóromboló./ — Magyar Hírlap, 1971. 259. sz. 6. p.

Gonda Imre: A korlátlan tengeralattjáró háború és az Osztrák-Magyar Monarchia. — HK, 1971. 3. sz. 413—440., 4. sz. 649—676. p.

Józsa Antal—*Vajda* Alajos: Dokumentumok az Osztrák—Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról /1914—1916. — HK, 1971. 4. sz. 713—761. p.

Jeszenszky Géza: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában. — Sz, 1971. 3—4. sz. 630—657. p.

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A POLGÁRHÁBORÚ

Magyar internacionalisták a Szovjetunióban

Szűrös Mátyás: Az Októberi Forradalom ügye. — Pártélet, 1971. 10. sz. 3—7. p.

Gombár József: Baljós híresztelések a forradalomról. /A Nagy Októberi Szocialista Forradalom híre az egykori imperialista sajtóban./ — Magyar Hírlap, 1971. 323. sz. Hét Vége, I. p.

Fancsovits György: Adatok a pécsi, baranyai hadifoglyok és internacionalisták életéről, tevékenységéről visszaemlékezések, naplóik alapján. /1914—1921./ (A Janus Pannónius Múzeum évkönyve. 13. köt. 1968. Pécs, Somogy m. ny. 1971.)

Környei Attila: Internacionalisták visszaemlékezései a soproni Liszt Ferenc Múzeum gyűjteményéből. (Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 13. 1971. Győr, Győr-Sopron m. ny. 1971.)

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK HADTÖRTÉNELME

Faragó Tamás: A két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvések történetének kutatásához. (Tanulmányok az integráció témaköréből.) (Szerk. Kiss György.) [Kiad. a] Társadalomtudományi Intézet. [Bp.] 1971.) 9—40. p.

Ránki György: Hozzászólás „A kollektív biztonság problémája a két világháború között" c. referátumhoz. — Sz, 1971. 3—4. sz. 761—763. p.

Soós Katalin: Burgenland az európai politikában. /1918—1921./ Bp. Akad. K. 1971. 193 p. Bibliogr. 179—185. p.

Farkas Márton: Hohenzollern restaurációs remények és a hitleri fasizmus. — HK, 1971. 1. sz. 129—152. p.

Hajdú János: A pusztulásra született birodalom. [A fasiszta Németország.] — Népszabadság, 1971. 14. sz. 6. p.

Kuczynski, Jürgen: A nagy üzlet. (Das grosse Geschäft.) A német imperializmus bűnei. (Ford. Szalontai

Sándorné.) Bp. Kossuth K. 1971. 209 p. 8 t.

Schmidt, Paul: Hitler tolmácsa voltam. (Statist auf diplomatischer Bühne.) [Visszaemlékezések.] (Ford. Réti Lászlóné. Utószó: Laczkó Miklós.) Bp. Gondolat, 1971. 399 p.

Haraszti Éva, H.: A harmincas évek és az 1935 júniusi angol—német flottaegyezmény. — Sz, 1971. 3—4. sz. 766—769. p.

Kis Aladár: A spanyol polgárháború története /1936—1939./ — Történelem, 1971. 11. sz. 43—107. p.

Jász Dezső: Budapesttől Budapestig. (Esszék. Utószó: Diószegi András.) Bp. Magvető, 1971. 302 p., 12 t.

Földes Mihály: A bíboros tolvajai. (Dokumentum) regény. Bp. Zrínyi K. 1971. 198 p.

Pataky Iván: Az előjáték. [A spanyol polgárháború.] — PV, 1971. 16. sz. 28—29. p.

Felkai Dénes: Álltunk a vártán. [Magyarok a spanyol polgárháborúban.] — Lobogó, 1971. 27—29. sz. 10—11. p.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

Krajczár Imre: Emlékezés és tanulság. [1939. szeptember 1-én robbant ki a második világháború.] — Népszava, 1971. 205. sz. 5. p.

„A legsötétebb óra". [Az „angliai csatával", illetve a „Tengeri Oroszlán" fedőnevű náci inváziós tervvel foglalkozó titkos okmányok.] — Mo, 1971. 4. sz. 10. p.

A csatatér mögött. [Titkos okmányok az 1940-es év eseményeiről.] — Mo, 1971. 7. sz. 12. p.

Sugár András: Anglia csaknem kapitulált Hitlernek. Leleplező dokumentumok 1940-ről. — Hétfői Hírek, 1971. 1. sz. 2. p.

Kuby, Erich: Sieg! Sieg! (Ford. Rátkai Ferenc.) [Bp.] Zrínnyi K. [1970.] 848 p.

Horsky, Jiri—*Prazák,* Jiri: Az X-sziget titka. (Tajemstvi ostrova X. Dokumentumregény. Ford. Oleg Logvinov.) Bp. Zrínyi K. 1971. 164 p.

Borus József: Churchill és a brit vezérkar balkáni tervei /1942—1945/. — HK, 1971. 2. sz. 253—291., 3. sz. 441—475. p.

Rokoszszovszkij, K(onsztantin) K(onsztantinovics): Katonai kötelesség. (Szoldatszkij dolg. Ford. Nyírő József.) Bp. Zrínyi K. 1971. 391 p. 8 t.

(Werth, Alexander): Oroszország nagy háborúja, 1941—1945. (Russia at war. 1941—1945. A fordítás a Roszszija v vojne c. szovjet kiadás felhasználásával készült. Ford. Auer Kálmán. Bev. J. [A. Boltin] Boltyin. Bp. Kossuth K. — Zrínyi K. 1971. 526 p.

Korkeskin, Anatolij: A Szovjetunió és a második világháború. — Magyar Nemzet, 1971. 145. sz. 3. p.

Dolmányos István: A Nagy Honvédő Háború — harminc év távlatából. — Társadalmi Szemle, 1971. 12. sz. 15—28. p.

Borus József: Az európai hadszíntér 1941-ben. Németország politikai és katonai helyzete. A Szovjetunió elleni katonai tervek. — Hadtudományi Közlöny, 1971. 1. sz. 50—80. p.

Rázsó Gyula: Az angol—amerikai hadászat és a Szovjetunió hadbalépése. — Hadtudományi Közlöny, 1971. 1. sz. 81—101. p.

Szabó Balázs: A Szovjetunió politikai és katonai helyzete a háború előestéjén. A „Barbarossa" terv bukása. — Hadtudományi Közlöny, 1971. 1. sz. 4—26. p.

Zsukov, G. K.: 1941. június 22. Összegezések és tanulságok. — Magyar Nemzet, 1971. 146. sz. 3. p.

Thurzó Tibor: Történelem és tanulság. [Emlékezés 1941. június 22-re.] — Népszava, 1971. 145. sz. 1. p.

Káldor György: Hősök voltak. [1941. június 22. Nyugat-Ukrajna.] — A Hazáért, 1971. 48. sz. 14. p.

Zsukov, G. K.: A moszkvai csata. — N, 1971. 52. sz. 16. p.

Bényei-Tokár Zoltán: A moszkvai csata évfordulóján. Budapesti beszélgetés F. J. Liszicin altábornaggyal. — Magyar Hírlap, 1971. 338. sz. 9. p.

A hős város: Moszkva. — Lobogó, 1971. 5. p.

A moszkvai győzelem. /1941./ — Népszava, 1971. 287. sz. 5. p.

Szava Péter: A hős városok. /Ogyeszsza, Leningrád, Szevasztopol./ — Hadtudományi Közlöny, 1971. 1. sz. 27—49. p.

Szabó István: Felszabadító harcok Észtországban a Nagy Honvédő Háború idején. — Jászkunság, 1971. 4. sz. 181—192. p.

Kawka, Henryk—*Wolanowski,* Lucjan: Villámok fiai. [A Különleges Lengyel Önálló Zászlóalj.] (Zywe srebro. Ford. Bába Mihály.) Bp. Zrínyi K. 1971. 216 p.

Geraszimov, V.: „A birodalmi kancellária komendánsa voltam". [A birodalom összeomlásának utolsó napjai.] — N, 1971. 19. sz. 4—5. p.

Bezimenszkij, L. A.: Hitler [Adolf] halála. (Vüsztrel, kotorogo ne bülo. Ford. Berényi Pálné.) Bp. Kossuth K. 1971. 122 p. 4 t.

Szavin, A.: A történelmi igazság és meghamisítói. A második világháború a Távol-Keleten. — Magyar Hírlap, 1971. 243. sz. 4. p.

Wesselényi Miklós: Japán támad. — Mo, 1971. 44. sz. 12. p.

Wesselényi Miklós: Virágnyílás. /Pearl Harbor./ — Mo, 1971. 45. sz. 12. p.

Ellenállási mozgalom. Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában

Radó Sándor: Dóra jelenti... Visszaemlékezések. Bp. Kossuth K. 1971. 398. p.

Szokolay Katalin: A Hitler-ellenes nemzeti összefogás néhány kérdése a közép- és kelet-európai országokban, 1941—1942. — PK, 1971. 1. sz. 32—70. p.

Kliszko, Zenon: A varsói felkelés. Visszaemlékezések és reflexiók. (Powstanie Warszawskie. Ford. Forintos György.) Bp. Kossuth K. 1971. 156 p.

A szlovák ellenállási mozgalom harcaiból. — BüSz, 1971. 11. sz. 69—74. p.

„A magyaroknál"... [Dr. Pozsonyi Tivadar, a csehszlovák ellenállási mozgalom tagja.] — Lobogó, 1971. 4. sz. 5. p.

Magyarok az antifasiszta harcokban és a szovjet hadseregben. — Lobogó, 1971. 13. sz. 5. p.

Két találkozás, /Anatolij Szofronov és Földes Pál egykori brjanszki partizánok találkozása./ — Ország Világ, 1971. 52. sz. 3. p.

A buchenwaldi náci haláltábor hős, illegális rádiósai. — Magyar Hírlap, 1971. 236. sz. 9. p.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI IDŐSZAK HADTÖRTÉNELME

Guérin, A.: A hidegháború martalócai. Bp. Kossuth K. 1971. 286 p.

Gömöri Endre: A Spree partján. [Németország a második világháború után.] — Magyarország, 1971. 17—19. sz. 12. p.

Várkonyi Péter: Magyar—amerikai kapcsolatok, 1945—1948. [Bp.] Kossuth K. 1971. 263 p.
Bibliogr. 261—264. p.

Kerekes György: Playa Girón-i győzelem. — Társadalomtudományi Közlemények, 1971. 1. sz. 54—67. p.

Le Duan: A vietnami forradalom. Alapvető kérdések, fő feladatok. (La révolution vietnamienne. Problémes fondamentaux, táches essentielles. [Franciából] ford. Gergely Pál.) [Bp.] Kossuth K. 1971. 166 p.

Róbert László: Whisky bombával. Napló Indokínából. Bp. Kozmosz, 1971. 312 p.

A vietnami békeprogram. A DIFK hétpontos javaslatának nemzetközi fogadtatása. — Társadalmi Szemle, 1971. 8—9. sz. 58—61. p.

Schiffer Ferenc: A „Steiner-Saga". Gott mit uns — Biafrában. Wermacht — idegenlégió — zsoldosvezérség. — Esti Hírlap, 1971. 288., 289. sz. 5. p.

[Tjulenev] Tyulenyev, I. V.: A népet szolgálják. (A szovjet hadsereg megalakulásának 53. évfordulóján.) — Lobogó, 1971. 7. sz. 5. p.

A szovjet fegyveres erők 53. évfordulójára. — PV, 1971. 4. sz. 2—3. p.

Zlatov, Ivan: A bolgár légierő útja. — Lobogó, 1971. 16. sz. 6. p.

Bögös László: A Korei Néphadsereg ünnepén. — ISz, 1971. 3. sz. 42—43. p.

23 éves a Koreai Néphadsereg. [1948. február 8-án alakult meg a reguláris hadsereg.] — A Hazáért, 1971. 6. sz. 16. p.

Tizenöt éves az NDK Nemzeti Néphadserege. — Mőr, 1971. 3. sz. 4—5. p.

Fegyverbarátaink köszöntése. (Az NDK Nemzeti Néphadserege fennállásának 15. évfordulója.) — Lobogó, 1971. 8. sz. 3. p.

Negyedszázados fegyveres harc. A vietnami néphadsereg születésnapja. — ISz, 1971. 24. sz. 26—27. p.

ÉLETRAJZOK, EMLÉKEZÉSEK

(Radványi Ervin): Hősök városai, városok hősei. (Kiad. a) Magyar—Szovjet Baráti Társaság. Bp. Zrínyi ny. — Offset ny. 1971. 216 p. 12 térk.
Bibliogr. 205—217. p.

Felavatták a vértanúk emlékművét Siófokon. /1919-es vértanúk emlékére./ — Magyar Hírlap, 1971. 239. sz. 3. p.

Antal Anikó: Szobrot avattak az újpesti partizánharcok emlékére. — Magyar Hírlap, 1971. 309. sz. 3. p.

Nincs előbb holtjainknál. Életrajzok a Nógrád megyei munkásmozgalom harcosairól. Salgótarján, Nógrád m. ny. [1971.] 174 p.

Magyar hősi halottak emlékműve a dél-csehországi Tyn városka határában. — Magyar Hírlap, 1971. 256. sz. 9. p.

Megemlékezés az 1956-os ellenforradalom áldozatairól. — Népszava, 1971. 261. sz. 2. p.

Vajda Pál: A magyar repülés történetének életrajzi lexikona. (1—12. r.) — Re, 1971. 1—12. sz. 17. p.

Féja Géza: Legenda és valóság. *[Áchim* L. András és *Bajcsy-Zsilinszky* Endre.] — Kortárs, 1971. 5. sz.

Talpassy Tibor: A holtak visszajárnak. *[Bajcsy-Zsilinszky* Endre, *Kodolányi* János. Visszaemlékezések.] Bp. Magvető, 1971. 373 p.

Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Találkozások *Bajcsy-Zsilinszky* Endrével. — Valóság, 1971. 7. sz. 9—26., 8. sz. 20—30. p.

Vigh Károly—*Kertész* Dániel—*Kodolányi* János, ifj.: Lázár Vilmos memoárjához. *[Bajcsy-Zsilinszky* Endre.] — Valóság, 1971. 11. sz. 92—99. p.

Lázár Vilmos: Viszontválasz. *[Bajcsy-Zsilinszky* Endre.] — Valóság, 1971. 12. sz. 106—109. p.

Kelen Jolán: A néptribun. *Bokányi* Dezső születésének 100. évfordulójára. — Népszabadság, 1971. 35. sz. 4—5. p.

Szenes Imre: A „sárkányölő" népszónok... [Száz éve született *Bokányi* Dezső.] — Népszava, 1971. 35. sz. 3. p.

Vadász Ferenc: Egymáshoz hajolt a mi sorsunk. Emlékezés Aleksza *Borkanyukra.* — Népszabadság, 1971. 8. sz. 4—5. p.

Rideg Gábor: Vak *Bottyán* sírja. — Népszava, 1971. 271. sz. 2. p.

Brinkus Lajos, 1875—1919. [Kommunisták az őszirózsás forradalom idején.] — Mőr, 1971. 12. sz. 20. p. /Névadóinkra emlékezünk./

Kende János: Száz éve született *Cservenka* Miklós. /Az Ostenburg-különítmény áldozata./ — Népszava, 1971. 250. sz. 7. p.

Ordas Iván: *Damjanich* [János] tábornok. Történelmi regény. Bp. Móra K. 1971. 236. p.

Dózsa György születésének 500. évfordulójára. Az Emlékbizottság irányelvei. — Magyar Nemzet, 1971. 257. sz. 3. p.

Dózsa Györgyre emlékezünk. — Népszava, 1971. 257. sz. 3. p.

Budapesti beszélgetés Jelizaveta *Drabkinával.* A Nagy Október tanúja. — Magyar Hírlap, 1971. 310. sz. 3. p.

Pásztor Ferenc: Karácsonyi megbízatások. [Jelizaveta *Drabkina.]* — N, 1971. 52. sz. 18. p.

Életútja mindannyiunk számára példa. *(Fábry* József ezredes.) — N, 1971. 49. sz. 2. p.

Vadász Ferenc: Egy partizánparancsnok halálára. *(Fábry* József.) — Népszabadság, 1971. 286. sz. 6. p.

Naszibov, Alexandr: Marija, a felderítő őrnagy. [Marija Alekszandrovna *Fortusz* a spanyol polgárháborúban és a második világháborúban.] — Népszava, 1971. 107. sz. 8—9. p.

Lissák György: Az aranykígyó. [Történelmi regény. *Fráter* György élete.] Bp. Gondolat, 1970. 549 p. 17 t.

A főfelügyelő úr nyugállományba vonult... *Fussenegger* osztrák tábornok katonai pályafutása. — N, 1971. 8. sz. 4—5. p.

Munkásmozgalmi ember, költő, az ellenállás harcosa: *Gereblyés* László (1904—1968). — Mőr, 1971. 4. sz. 21. p.

Gulay István: Amikor én kiskatona voltam. /*Görgényi* Dániel./ — ISz, 1971. 24. sz. 6—8. p.

Kovai Lőrinc: Vaskapu. *[Hunyadi* János élete. Történelmi] regény. (2. bőv. átd. kiad.) Bp. Móra K. 1971. 384 p.

Az utolsó sírhalom. [Marfa Matvejevna Izvekova levele fiáról, Anatolij Nikitovics *Izvekovról,* aki hazánk felszabadulásakor, április 4-én esett el.] — ISz, 1971. 7. sz. 5—7. p.

Fehér Tibor: Könyves király. *[Kálmán,* magyar király. Történelmi] regény. Bp. Móra K. 1971. 421 p.

Széll Jenő: *Karikás* (Frigyes). — Élet és Irodalom, 1971. 48. sz. 15. p.

Vadász Ferenc: Nyolcvan éve született *Karikás* Frigyes. — Pártélet, 1971. 12. sz. 92—93. p.

Hajdú Tibor: *Károlyi* Mihály. Bp. Akad. K. 1970. 187 p. 1 t. /Életek és korok./

Katus László: Musztafa *Kemál Atatürk.* Bp. Akad. K. 1970. 223 p. 1 t. /Életek és korok./

Kékesdi Gyula: A Tiszától az Amurig. (Magyar internacionalisták: *Kiss* Lajos, *Vrabec* Miklós.) (—: A népek szabadságáért. Bp. Zrínyi K. 1970.) 21—34. p.

Kókai Imre: *Ligeti* Károlyhoz szólt a vers. [A magyar vörösparancsnok születésének 80. évfordulójára.] — Ország Világ, 1971. 2. sz. 6—7. p.

Kárpáti Endre: *Madzsar* József moszkvai leveleiből. — Sz, 1971. 1. sz. 105—134. p.

Polonyi Péter: *Magyar* Lajos útja a Tanácsköztársaságtól a kínai forradalomig. — Népszabadság, 1971. 9. sz. 6. p.

Benedek István Gábor: *Marsigli,* a katona és a tudós. — ÉT, 1971. 46. sz. 2173—2177. p.

Erdődy János: Sasoknál magasabban. Hunyadi *Mátyás* [I., magyar király] élete. (2. kiad.) Bp. Móra K. 1971. 228 p. 6 t. /Nagy emberek élete./

Jankovich Ferenc: Világverő *Mátyás* [I., magyar] király. Regény. (3. kiad.) 1—3. köt. Bp. Szépirod. K. (1971.)

A moszkvai komisszár. Beszélgetés N. M. *Mironov* altábornaggyal. — N, 1971. 51. sz. 16. p.

Ránki György: *Molnár* Erik. Bp. Akad. K. 1971. 226 p. 1 t. /A múlt magyar tudósai./

Döme Piroska: Emlékezés *Muck* Lajosra. (1886—1944.) Illúzióktól a forradalmi útig. — Magyar Nemzet, 1971. 169. sz. 7. p.

Kékesdi Gyula: A népek szabadságáért. (A spanyol polgárháború. *Münnich* Ferenc és *Szabó* Sándor életútja.) (—: A népek szabadságáért. Bp. Zrínyi K. 1970.) 35—48. p.

Nógrádi Sándor vezérezredes 1894—1971. — HK, 1971. 1. sz. 3—6. p.

Búcsú a partizántábornoktól. *(Nógrádi* Sándor.) — ISz, 1971. 2. sz. 12—13. p.

Emlékezés *(Nógrádi* Sándorra.) — N, 1971. 2. sz. 8—9. p.

Baktai Ferenc: A Nógrádi osztag. *(Nógrádi* Sándor, 1894—1971.) — Mőr, 1971. 1. sz. 6—7. p.

Bodrogi Sándor: Utolsó találkozás. *(Nógrádi* Sándor.) — Lobogó, 1971. 2. sz. 2. p.

Nagy Ferenc: A legendás partizánvezér. *(Nógrádi* Sándor.) — Magyar Nemzet, 1971. 2. sz. 5. p.

Szabó Béla: Egyenes út. *(Nógrádi* Sándorról.) — Palócföld, 1971. 1. sz. 33—37. p.

Horkay László: *Palocsay (Horváth* György) kuruc generális versei. (A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve

1969—1970. Debrecen, 1971.) 525—538. p.

Vadász Ferenc: Régi harcosok emlékeiből. Az utolsó életbenmaradott. *(Pápai* István). — Népszabadság, 1971. 145. sz. 6. p.

Száva István: A nagyságos fejedelem. II. *Rákóczi* Ferenc élete. [Történelmi regény.] Bp. Móra K. 1971. 311 p.
/Nagy emberek élete./

A rendíthetetlen helytállás harcosa volt. Emlékezés *Ságvári* Endrére. — Lobogó, 1971. 30. sz. 11. p.

Hollós Ervin: Harminckét nevem volt. *(Ságvári* Endre.) Dokumentumregény. Bp. Egyetemi ny. 1971. 134 p.

Vadász Ferenc: Tenyérnyi ég. *(Schönherz* Zoltán.) Bp. Kossuth K. 1970. 265 p. 4 t.

Bakó Ágnes: Katona, politikus, tudós. *Szántó* Béla születésének 90. évfordulójára. — Népszabadság, 1971. 26. sz. 4—5. p.

Barkovits István: Születésnapi ajándék helyett. *[Szanyel* Gyula, egykori vöröskatona visszaemlékezése.] — N, 1971. 31. sz. 8. p.

Tamás Aladár: Börtönfalak árnyékában. [Visszaemlékezés.] Bp. Szépirodalmi K. 1971. 373 p.

Kékesdi Gyula: Garibaldi tábornoka. *(Türr* István.) (—: A népek szabadságáért. Bp. Zrínyi K. 1970.) 9—14. p.

Bartók Imre: *Türr* István sebesülése. [1859.] — Orvostörténeti Közlemények, 60—61. sz. 1971. 335—336. p.

Vajda Péter: Amerikai magyarok krónikása. *[Vasváry* Ödön.] — Népszabadság, 1971. 193. sz. 6. p.

Anna kapitány. *[Wágner* Anna, a Vörös Hadsereg tisztje.] — Lobogó, 1971. 3. sz. 4. p.

Kovássy Zoltán: Szabadságharcunk lengyel ezredese. [Mieczislaw *Woroniecki* ezredes élete.] — Lobogó, 1971. 48. sz. 10. p.

Kovássy Zoltán: „A szabadság vámszedője". [Döngész Ede visszaélése Mieczislaw *Woroniecki* nevével.] — Lobogó, 1971. 49. sz. 10. p.

Emlékezés az édesapára és a harcostársra. *(Zalka* Máté.) Natalia M. Zalka és P. I. Batov hadseregtábornok nyilatkozata a „Néphadsereg"-nek. — N, 1971. 18. sz. 7. p.

Három nép hőse. Emlékünnepség *Zalka* Máté születésének 75. évfordulóján. — N, 1971. 17. sz. 7. p.

Ünnepségek a szülőfaluban — Tunyogmatolcson. *[Zalka* Máté születésének 75. évfordulóján.] — N, 1971. 18. sz. 6. p.

Á[rkus] J[ózsef]: Sok nyelven — egy szívvel. *Zalka* Máté születésének 75. évfordulójára. — ISz, 1971. 8. sz. 6—7. p.

Garamvölgyi József: *Zalka* Máté évfordulóján. Születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1971. 95. sz. 7. p.

Kelemen Gyula: *Zalka* Máté csillagképe. — N, 1971. 17. sz. 6. p.

(Kerekes András): *Zalka* Máté. Módszertani útmutató. [Bp.] MNKK Módszertani Osztálya, 1971. 18 p.

Maljar, Joszif: Üdvözöllek, ismeretlen Talgar. 75 éve, 1896. április 23-án született *Zalka* Máté. — A Hazáért, 1971. 16. sz. 12. p.

Milei György: A nép tábornoka. *(Zalka* Máté.) — Népszava, 1971. 97. sz. 9. p.

Szebelkó Imre: Az ezer nyelvű, egy szívű brigád parancsnoka. *(Zalka* Máté.) — Lobogó, 1971. 16. sz. 4. p.

Tóth Sándor: *Zalka* Máté, a forradalmár katona. — HSz, 1971. 4. sz. 6—10. p.

Grandpierre K, Endre: Fekete hóesés. Nyomozás háromszáz év távlatából egy történelmi gyilkosság felderítésére hiteles kordokumentumok elemzése alapján és a két *Zrínyi* Miklós élete. Bp. Móra K. 1970. 351 p.

Kardos Ferenc—*Kardos* István: A háború lelke. (Irodalmi forgatókönyv *Zrínyi* Miklósról.) — Valóság, 1971. 4. sz. 60—82. p.

Romhányi László: *Zrínyi* [Miklós], a politikus. — Állam és Igazgatás, 1971. 9. sz. 840—847. p.

Nemes János: A győzelmes hadvezér. G. *Zsukov* marsall 75. születésnapjára. — Népszabadság, 1971. 284. sz. 4—5. p.

N[agy] I[stván] Gy[örgy]: Az orosz repülés atyja. [Nyikolaj Egorovics *Zsukovszkij.]* — HtSz, 1971. 2. sz. 79. p.

Összeállították: *Molnár Éva*
Viniczai István
Windisch Aladárné

TARTALOM

TANULMÁNYOK

V. N. ANDRIANOV — Magyar hazafiak a szovjet partizánok soraiban a második világháború idején — — — — 623

KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC, SZEGFŰ LÁSZLÓ — Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez — — — — — — — 639

RÁZSÓ GYULA — Buda, Bécs és Velence: az európai—török viszony katonai és politikai problémái (1521—1532) — — — — — — — — — — 661

KERTÉSZ ISTVÁN — A cohors-taktika kialakulásának katonai előzményei — — — — — — — — — — 683

KÖZLEMÉNYEK

LAGZI ISTVÁN — Adatok az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez (1939—1941) — — — — — — — 691

SZÁSZ FERENC — A szabadság útját választottam (Visszaemlékezés) — — — — — — — — — — — 720

URBÁN ALADÁR — Nemzetőrség és honvédség szervezésének időbeni áttekintése (1848. március—szeptember) — 730

SZEMLE

ANDERLE ÁDÁM — *Klaus Lindenberg:* La Función Política de las Fuerzas Armadas en América Latina — — *Klaus Lindenberg:* Fuerzas Armadas y Política en América Latina. Bibliografia Selecta — — 756

GODÓ ÁGNES — *L. Zsivkova:* Anglo—turszkite otnosenija 1933—1939 — — — — — — — — — — — — 759

SZTANA BÉLA — A honvédelmi nevelés alapjai — — — — 762

MOLNÁR PÁL — *Fábry József:* A szabadságért harcoltunk — — 763

* * * — Külföldi hadtörténelmi folyóiratok szemléje — 765

KRÓNIKA

BALÁZS JÓZSEF, PONGÓ JÁNOS — Pisztolytörténeti kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban — — — — — — — — — — 773

PAPP TIBOR — Nemzetközi levéltáros konferencia a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban — — — — 780

M. P. — Híreink — — — — — — — — — — 783

BIBLIOGRÁFIA

MOLNÁR ÉVA, VINICZAI ISTVÁN, WINDISCH ALADÁRNÉ — Az 1971. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája II. rész — — 784

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

В. Н. АНДРИАНОВ — Венгерские патриоты в рядах советских партизан в годы второй мировой войны — — — — — 623

ДЬЮЛА КРИШТО, ФЕРЕНЦ МАКК, ЛАСЛО СЕГФЮ — Концепции и данные к вопросу обороны границ Венгрии ранних времен — — — — — 639

ДЬЮЛА РАЖО — Буда, Вена и Венеция: военные и политические проблемы европейско-турецких отношений (1521—1532 гг.) — — — — — — — — — — 661

ИШТВАН КЕРТЕС — Военные предшествующие события сформирования тактики когорты — — — — — — — — 683

СООБЩЕНИЯ

ИШТВАН ЛАГЗИ — Данные к истории эвакуации польских военнослужащих, прибывших в Венгрию осенью 1939 года (1939—1941 гг.) — — — — — — — 691

ФЕРЕНЦ САС — Я выбрал путь свободы (мемуары) — — — — 720

АЛАДАР УРБАН — Хронологический обзор периода формирования национальной гвардии гонведов (март—сентябрь 1848 года) — — — — — — — — — 730

ОБЗОР

АДАМ АНДЕРЛЕ — *Klaus Lindenberg:* La Función Política de las Fuerzas Armadas en América Latina — — *Klaus Lindenberg:* Fuerzas Armadas y Política en América Latina. Bibliografia Selecta — — 756

АГНЕШ ГОДО — *Л. Живкова:* Англо—турецкие связи в периодов 1933—1939 гг. — — — — — — — — — 759

БЕЛА СТАНА — Основы воспитания в духе защиты родины — — 762

ПАЛ МОЛЬНАР — *Йожеф Фабри:* Мы боролись за свободу — — 763

* * * — Обзор зарубежных военно-исторических журналов 765

ХРОНИКА

ЙОЖЕФ БАЛАЖ, ЯНОШ ПОНГО — Выставка по истории пистолета в Военно-историческом Музее — — — — — — — — — 773

ТИБОР ПАПП — Международная конференция архивистов в Военно-историческом Институте и Музее — — — 780

П. М. — Наши сообщения — — — — — — — — 783

БИБЛИОГРАФИЯ

ЕВА МОЛЬНАР — Библиография военно-исторической литературы опубликованной в Венгрии в 1971 году. Ч. II — 784

INHALT

STUDIEN

W. N. ANDRIANOW — Ungarische Patrioten in den Reihen der sowjetischen Partisanen zur Zeit des zweiten Weltkrieges — — — — — — — — — — 623

GYULA KRISTÓ, FERENC MAKK, LÁSZLÓ SZEGFŰ — Gesichtspunkte und Daten zur Frage der frühen ungarischen Grenzverteidigung — — — — 639

GYULA RÁZSÓ — Buda (Ofen), Wien und Venedig: Militärische und politische Probleme des Verhältnisses Europa—Türkei (1521—1532) — — — — — 661

ISTVÁN KERTÉSZ — Die militärischen Antezedenzien der Herausbildung der Cohors-Taktik — — — — — 683

MITTEILUNGEN

ISTVÁN LAGZI — Daten zur Geschichte der Evakuierung der im Herbst 1939 nach Ungarn geflüchteten polnischen Soldaten (1939—1941) — — — — — 691

FERENC SZÁSZ — Ich habe den Weg der Freiheit gewählt (Erinnerungen) — — — — — — — — — 720

ALADÁR URBÁN — Chronologische Übersicht der Organisierung der Nationalgarde und der Honvéd (März—September 1848) — — — — — — — — — 730

RUNDSCHAU

ÁDÁM ANDERLE — *Klaus Lindenberg:* La Función Política de las Fuerzas Armadas en América Latina — — — *Klaus Lindenberg:* Fuerzas Armadas y Política en América Latina. Bibliografia Selecta — — 756

ÁGNES GODÓ — *L. Shiwkowa:* Englisch—türkische Verbindungen 1933—1939 — — — — — — — — — 759

BÉLA SZTANA — Grundlagen der Wehrerziehung — — — — 762

PÁL MOLNÁR — *József Fábry:* Wir haben um die Freiheit gekämpft — — — — — — — — — — 763

* * * — Aus den kriegsgeschichtlichen Zeitschriften des Auslandes — — — — — — — — — 765

CHRONIK

JÓZSEF BALÁZS, JÁNOS PONGÓ — Pistolengeschichtliche Ausstellung in dem Kriegsgeschichtlichen Museum — — — — 773

TIBOR PAPP — Internationale Archivarenkonferenz in dem Kriegsgeschichtlichen Institut und Museum — 780

P. M. — Nachrichten — — — — — — — — — 783

BIBLIOGRAPHIE

ÉVA MOLNÁR, ISTVÁN VINICZAI, ELEONORE WINDISCH — Bibliographie der in Ungarn erschienenen kriegsgeschichtlichen Literatur 1971. II. Teil — 784

Ára: 8,— Ft

A ZRÍNYI KATONAI KIADÓ GONDOZÁSÁBAN MEGJELENŐ HETILAPOK ÉS FOLYÓIRATOK

	Ára:	Előfizetési díj 1/2 év	1 év
NÉPHADSEREG Megjelenik minden szombaton	2,—	48,—	96,—
LOBOGÓ Megjelenik minden szerdán	2,50	60,—	120,—
POLGÁRI VÉDELEM Megjelenik havonta két alkalommal	2,—	24,—	48,—
RÁDIÓTECHNIKA Megjelenik havonta egy alkalommal	5,—	30,—	60,—
REPÜLÉS, ŰRREPÜLÉS Megjelenik havonta egy alkalommal	4,—	24,—	48,—
MODELLEZÉS Megjelenik havonta egy alkalommal	4,—	24,—	48,—
IGAZ SZÓ Megjelenik havonta két alkalommal, csak előfizetés útján szerezhető be	1,20	14,—	28,—
HONVÉDSÉGI SZEMLE Megjelenik havonta két alkalommal, csak hivatásos és tartalékos tisztek, tiszthelyettesek fizethetik elő	6,—	36,—	72,—
HADITECHNIKAI SZEMLE Megjelenik negyedévenként, csak előfizetés útján szerezhető be	6,—	—	24,—
HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK Megjelenik negyedévenként, csak előfizetés utján szerezhető be	8,—	—	32,—
HONVÉDORVOS Megjelenik negyedévenként, csak előfizetés útján szerezhető be	16,—	—	64,—

A kiadványok bármely postahivatalnál, postásnál, hírlapkézbesítőnél, valamint a honvédségi alakulatok sajtómegbízottainál megrendelhetők.

Kivételt képez a Honvédségi Szemle c. folyóirat, amelyet a tartalékos tisztek és tiszthelyettesek csak a Honvédségi Szemle bélyegzővel ellátott csekkeken fizethetnek elő. A csekkek közvetlenül igényelhetők a Zrínyi Katonai Kiadótól, illetve a megyei MHSZ szerveinél és a megyei Polgári Védelmi Parancsnokságokon.